

SAMLADE SKRIFTER

AF

OSCAR LEVERTIN

12

TOLFTE DELEN

CARL VON LINNÉ
JOHAN WELLANDER

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

CARL VON LINNÉ

AF

OSCAR LEVERTIN

TREDJE UPPLAGAN

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

STOCKHOLM
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1908

Stenbrohult.

Klockan ett på natten mellan söndagen den tolfte och måndagen den trettonde maj (den 22—23 nya stilen) år 1707 lade den äldsta af de kloka hustrur från grannbygden, som biträdt fru Christina Brodersonia vid hennes lifsfarliga barnsbörd, en förstfödd son i armarna på hennes man, komminister Nils Linnæus. Högtidligt böjde den unge prästen sitt hufvud mot pilten, log mot de bruna ögonen, i hvilka han igenkände sina egna, och lade åter försiktigt ner barnet i nattstugans stora inbyggda säng bredvid den bleka, brutna modern. I eldskenet från spiseln pysslade kvinnorna med badvatten och linne, ifrigt och under många försiktighetsmått. De lade en blank hvit silfverdaler i badbaljans lögde för att barnet skulle blifva rikt, de knöto ett psalmboksblad i dess lindor för att skydda det mot trolleri och onda tydor och smusslade ett stycke stål ner i vaggan till hägn mot bortbytning. De hade många ordningar, hjälpande mot sjukdom och lyten. Den unge prästmannen skakade på hufvudet åt vidskepelsen, men också han visste, att det var en farans tid för ett litet barn mellan den naturliga och andliga födelsen, innan det genom

dopet erhållit del af frälsningsverket och änglarnas beskydd. Själf gick han in i sätesstugan för att i almanackan märka sonens födelsestund och iakttaga dess tecken. Med vårblåsten, som susande drog fram öfver torftaket, föll ett stridt regn. Löfsprickningen var nästan öfver, björkarna och lönnarna stodo med gröna fladdrande blad, buskar och gräs grönskade kring Råshult. I backsluttningens skogsdunge nedanför kaplansbostället utropade göken redan sommaren. Nils Linnæus erinrade sig den nyss tilländalupna söndagens högmässotext, öfver hvilken hans hustrus gamle fader predikat i Stenbrohults kyrka. Det hette där i det högtidliga kapitlet, sextonde Johannes: »När kvinnan skall föda barn, är hon bedröfvad, ty hennes stund är kommen, men när hon födt barnet, kommer hon icke mer ihåg sin nöd, ty hon gläds att en människa är född till världen.» Så hade också Nils Linnæus' kvinna nyss med en knäckt röst sagt sig genom sonen vara ersatt för all sin pina, och att dagens predikotext innehållit just dessa ord, förekom den unge fadern som ett varsel af hög betydelsefullhet. Han slog eld och antecknade vid den i natten fläktande ljuslågan sonens födelsetimma. Tecknen voro: månen stod i vattumannens tecken, solen hade på söndagen trädt in i tvillingarnas tecken; där stod också Saturn.

Sex dagar räckte för det nyfödda barnet vådans och osäkerhetens tid, då trollen, näcken och vättarna när som helst kunde skada och röfva det, om det icke noga värnades med eld, stål och Guds ord. Men den sjunde, söndagen den nittonde, skedde dopet. Då kommo faddrarna på morgonen för att

i högtidligt tåg hämta barnet till kyrkan. Det var herr Sigfrid Londerberg och Nils Linnæus' fränka hustru Lisken Lindelia, gudmoder och bärgumma, Maria Brodersonia, moderns femtonåriga syster, och för öfrigt fem bönder och fyra hustrur af socknens bästa folk. De kommo i Värends praktfulla helgdagskläder: männen i röda lifstycken eller svarta vadmalströjor med bruna kanter, hvita skjortor, hvilkas breda stickade kragar lyste öfver skuldrorna, och lifbälten med kupiga mässingsspännen, kvinnorna i Bländas stolta svenska amasondräkt af röd klädeskolt och hvit nattkappa, en röd lista hängande till fälttecken från gördeln och därtill allt silfvergarnityr: kraglänkar, kedjor och bröstmaljor. Det glänste och glödde af smycken och färgrikt tyg i komministergårdens torftiga, af de små fönstren sparsamt upplysta stugor. Tärd och blek klädde fru Christina med matta, afmagrade händer barnet i kristningsmössan och den hvita kristningsdräkten och lämnade det till gudmodern, i det hon i dennas öra, så lågmält hon förmådde, hviskade det namn gossen skulle bära. Ty det är farligt nämna odöpt barns namn. Noga fullgörande de många föreskrifterna — ty på bärkvinnans väsen och omsorg hänger mycket af barnets framtida öde och lynne — lyfte gudmodern pilten i sin famn och satte sig i spetsen för tåget till kyrkan. När de trädde ut på skogsvägen, sken sommaren i den klara söndagsmorgonen öfver ängarna och lundarna kring den glimmande Möckelns låga, alkransade stränder, där i söder den skånska bokskogen alldeles nylöfvad brann med en grön eld.

Inne i Stenbrohults kyrka började gudstjänsten, och midt i densamma, när episteln lästs, men före evangeliet, vattenöstes och döptes gossen af dopfadern, hans egen morfader, kyrkoherden Samuel Brodersonius. Den saktmodige gråhårsmannen gjorde korstecknet öfver ansikte och bröst på det af naturen orena och under fördömelsen stadda barnet och intog det i församlingen med namnet Carl efter konungen och efter Nils Linnæus' morbroder, den lärde prästen Carl Tiliander i Lekaryd, som var död sedan flera år. Ty i en släkt bör ej två lefvande bära samma namn — då dör eller vantrifves den ena. Den namnlöse erhöll namnet Carl Linnæus.

*

Stenbrohults socken utgör själfva sänkningen af det småländska höglandet mot Skåne. Dess nordligaste del gränsar till Agunnaryds karga högtrakt af marig barrskog, ljunghed och ödslig myrmark, dess sydligaste sticker på andra sidan Möckeln en bit in i Skåne. Så bildar Stenbrohults socken öfvergången mellan den svenska fattigdomens och den svenska rikedomens Sverige, och dess natur företer växling, blandning af båda. I norr det genuinaste af allt svenskt, barrhöjd och hage i enslig, hög luft, det Sverige, hvilkets frukt är rönndrufvan, där de småväxta äppelträden kring de torftiga grå bondstugorna lämna vildapelns sura armod, det Sverige, som hvars blomma i den yppersta af alla svenska naturskildringar satts vildtörnet med sin svaga, men hemlighetsfullt fina doft, sitt kyska och vilda behag — i söder Skånes bok-

skog med sin »ljungfördrifvande skugga», bokskogen med sin germanska, men osvenska romantik och med en ängsvegetation, så sydländskt rik, att vårtiden där påskliljan anträffas vild. Den stenbundna marken röjer utlöparvägen från Smålands bergiga inlandsåsar, och de små oregelbundna åkerstyckena, omgifna af ängsmark, tala den sträfsamma mödans och det i anletets svett vunna brödets allvarliga språk. Men där landskapet gör den sista sänkningen mot Möckelns vattenyta, blir nejden mjukare och frodigare med blomrika fält, på hvilka växa grupper af lummiga löfträd, och just i denna del af socknen är det Linné födts och fått barndomshem. Södra Råshult, där han föddes, ligger längre upp i landet, på en skogig backsluttning, Stenbrohult, som han hela lifvet kallade sitt ljufva »Natale» och tänkte på som fästepunkten vid jorden och tillvaron, nere vid själfva Möckeln, där den stora sjön med sina många öar — bygdesägnen räknar 365 — bildar en bukt, innesluten af Taxås' framskjutande bergsklint och Möckelsnäs' från andra sidan mötande landtunga. Fästelikt låg här på en afsats öfver Möckeln Stenbrohults, efter 1611 års danska sköfling, af sten och trä återuppbyggda kyrka och längre ner prästgården med sina stugor och lador, allt omgifvet af öppet och odladt land, med fri blick öfver frodiga åkrar och fält, den breda sjöytan och de låga, gröna stränderna.

Om ej en växt, helt vuxen ur socknens mark, stammade Linnés släkt dock från bygden. På gränsen mellan Stenbrohults och Hvittaryds socknar stod ännu den urgamla, treklufna jättelind,

som var släktens vårdträd, boningen för dess skyddsande. De gamla bondefamiljerna ägde sådana träd, som för de enskilda motsvarade, hvad de heliga offerlundarna voro för bygdelagets eller byns gemensamma kultlif. Ygdrasil har kallats hela människohemmets vårdträd, och uråldrig heden tradition lät, trots katolicism och reformation, dryckesoffer af mjölk och öl gjutas öfver rötterna på resliga askar och lindar. Efter linden på sockengränsen togo Linnæiska släktens medlemmar namn, när de trädde ur bonderäckans halft kollektiva hop och fingo de bildades medvetna individualitet, när den i svensk odling vanliga och betydelsefulla öfvergången från allmogeledet till prästlängden försiggick. Så hade sannolikt de båda bröderna Lindelius gjort, som blefvo lektorer och kyrkoherdar i Småland, så gjorde säkert bröderna Tiliander, också kyrkoherdar i Småland, samt Linnés egen fader, Nils Ingemarsson Linnæus, när han lämnade rusthållarstugans hem för att läsa till präst. På manssidan nådde Linné så strax upp till bondestammen, på spinnsidan hade redan funnits flera släktled af läskarlar och teologer. Morfar, morfars far och dennes svärfar hade alla tre suttit som kyrkoherdar i Stenbrohult. Med många, djupt gående rottrådar var sålunda Linné fästad i sin småländska hembygds jord, han är äkta svensk, och hans snille, som mycket af Sveriges yppersta, förädlad frukt från svensk allmogegren.

Nils Linnæus, hans fader, hade »vid pingsttiden på sitt sjätte år» begynt läsa i svensk bok och på sitt sjunde i latinsk. Ur dennes egen korta

och styfva lefnadsteckning skymtar den fattige bondedjäknens och teologens enkla lifshistoria -- lång, hård strid för examina och prästbildningen, under stryk och umbärande vid nådebröd eller genom præceptorat och konditionerande surt förvärfvad nödtorft, sedan prästgällens lugna existens och genom giftermål underlättade befordring. Så brukade de fattiga svenska teologerna tjäna för Rakel, blott alltför ofta finnande henne i skepnad af en uråldrig prästänka med ty åtföljande pastorat. Nils Linnæus, hvilken med en seg smäländings tålighet bestått tretton års skolgång i Växjö och fyra års konditionerande som teologie studiosus, hade bättre tur. När han ändtligen 1705 blef komminister i Stenbrohult, äktade han sin förman kyrkoherdens dotter, och hon var vacker och sjutton år. I själfva verket förete makarnas bilder, sådana vi äga dem af någon vandrande konterfejares enkla hand, ett par motsatser. Nils Linnæus har en bondes liffulla, men grofva drag, med det stora håret under kalotten och det yfviga skägget öfver prästkragarna. Han pekar på bibeln och dödskallen, de oundvikliga prästsymbolerna, men de bruna ögonen se klipskt och liffullt ut i världen. Gent emot mannen förefaller den unga frun som en aristokrat med rena, regelbundna drag och i sin praktfulla värendska högtidsdräkt, brudkrona på hufvudet, silfverbälte kring midjan och en blomma i högra handen.

Södra Råshults komministerboställe, där Linné föddes, hade då liksom nu närmast en oansenlig bondgårds utseende och inredning, där det låg

uppe på en skogsbacke, omslutet af löf- och frukträd. Ett par släta hus med torftak, enkla, af små lågt sittande fönster svagt upplysta rum, några anspråkslösa stallar och lador kring en brunn med gammal lång vattenvinda af trä, det hela gifvande fullgod grund till det motto, Linné gärna satte öfver sitt lefnadslopp: potest e casa vir magnus exire. Dock här dröjde föräldrarna blott till början af 1709, då Nils Linnæus, genom en apostolisk arfsföljd, efter sin svärfader erhöll det länge i Brodersoniska familjen ärftliga pastoratet. Stenbrohult med kyrka och prästgård tedde sig större och förnämligare, helst sedan Nils Linnæus blifvit dess ledare. Han var mycket »sorgfällig om Guds hus», men tydligen icke heller vårdslös om sitt eget, from man, men med smäländingens sunda sinne också för denna världens goda. Kyrkan blef förvandlad genom hans nit. Taket spändes och rödfärgades, orgeln och sakristian fullbordades, och man anskaffade med hjälp af traktens uppsatta och adliga män ljuskrona och altartafla. Men prästgården blef icke mindre förvandlad, och här bidrog han med egna medel till förkofringen. En klassisk skildring i Samuel Ödmanns beskrifning af det Wieselska prosthemmet i det närbelägna Wislanda låter oss lära känna dess prägel. Ty en anteckning styrker, att Stenbrohults prästgård hade snarlikt utseende.

»Byggnaden var», skrifver Ödmann, »uppförd på 1650-talet af den tidens timmer; står ännu och är förmodligen, näst den lada i hvilken Gustaf Vasa tröskat, det äldsta trähus i Sverige. Den bestod af två stora stugor, af hvilka den ena hade

fem kamrar. Gästsalen, som hade små fönster på tre sidor, var rymlig och ljus, med bjelklag inuti och bar ofvanpå sig ett stort loft med sparrtak. Främst i salen emellan fenstren hängde en spegel, minst sex qvarter i fyrkant. Glaset var icke större än ett octavblad och satt djupt i fonden af en stor utgående ram. Detta glas smickrade icke åskådaren. En blond såg sig der brunett och en brunett fann sig svartbrun. Det vittnade, att folieringskonsten låg i sin linda, då det förfärdigades. Men ramen hade på sin tid varit ett konstverk.

— — —

En alldeles ofantlig träkista, stor som en skälig spanmålslår, intog i salen ett ansenligt rum. Den var ett slags skafferi och innefattade hvarjehanda för bordet brukeliga nödtorfter. Man såg der stora honungskrukor, burkar med insyltade och inlagda frukter; lingon och hjortron, kokade med honung; vattenlingon utan sött, som nyttjades till stek med sitt vatten; gurkor inlagda med kirsbärslöf; päron med senap; rödbetor med mycket kummin; portulakstjelkar med ättika o. s. v., hvilket allt utgjorde fordna prästhusens högtidliga undfägnader. Allt var der till hands, att från kistan sättas på bordet, och serverades på talrikar af glas. I denna kista förvarades ock uti särskilda lådor forntidens läckerheter till damers undfägnad: gorå, tunrå, dels platta, dels hoprullade såsom cigarer, äggskålar kupiga såsom thefat, med mera dylikt, som i alla välbeställda prästhus borde finnas i förråd och ofta förvarades hela år, från ena bröllopet eller barnsölet till det andra. Denna kista an-

sågs icke vara en vanprydnad för en gästsal, ehuru af gröfsta bondarbete.

— — —

Det andra stora rummet i Sätesbyggningen förde det modesta namnet af hvardagsstuga. Der spisade Probsten med sina barn och tjenstefolket, dock vid särskilda bord. Man läste gemensamt till och från bords, och tillfälle gafs dervid att öfver tjenstefolkets seder hafva nödig uppsigt. Förnämsta husgerådet var ett stort ovalt bord, öfverdraget med en passande oxhud, i kanten fästad med messingständrickor, som tillika fasthöllo en röd bordkappa rundt omkring ovalen. Denna duk var outslitelig. På tjenstefolkets bord voro långa diskbräder i stället för talrikar. Dessa bräder upphängdes, tillika med bordet, på en spik.

I samma rum lågo Probstens döttrar och husets pigor, så att öfver dessas nattseder icke saknades uppsyn. Der förrättades ock husets arbeten, så att rummet om vintern var garneradt med spinnråckar och om sommaren med väfstolar.»

Om lifvet i prästgården lämnar följande skildring en föreställning.

»Husets göromål hade en oafbruten gång, såsom drifna af ett vattenverk. Hvar och en hade sin befattning och hvarje befattning sin tid. Kl. 4 på morgonen ringde en väckare första revellions. Kort derpå gaf Probstens klocksträng den andra, och inom 10 minuter var allt i rörelse. Frukosten, föregående afton afmätt för hvarje person i huset, utdelades, drängarne hördes strax på logen och sju spinnråckar surrade omkring en stor spiseld, som

af yngsta pigan borde underhållas med tjärstickor, dem drängarne hvarje afton tillredde och inburo. För att icke öfverraskas af sömnen vid spinnråckarnes söfvande sorl, söngos morgonpsalmer; men så snart adventstiden ingick, förvandlades desse till Julpsalmer, som fortsattes hela dagen jemte arbetet. Alla söngos ur minnet och upprepades immerfort. Efter slutad aftonmåltid förrättades gemensam bön; huset var strax i ro, och all eld släckt. I öfrigt fanns allt, äfven det minsta, på sitt ställe; hvarje nyckel på sin spik, och man kunde i mörkret finna det man sökte, utan misstag om platsen.

Ordning, arbetsamhet och stillhet voro från förra tider här så rotfästade, att allt utgjorde ett urverk utan lod. Dock hade detta hus sina vissa nöjen, som bibehöllo ålderns stämpel och förtjena sin beskrifning. Julen var det förnämsta.»

Som en vagn på två rullande hjul skred så tiden fram. Det ena hjulet var feståret, helgens och högtidernas, andaktens och lekens, de bibliska ordens och de gamla brukens, det andra bondepraktikans, månadsarbetenas, hälsans och sjukdomens, de goda och onda bemärkelsedagarnas. Båda hjulen hade ekrar från de vidast skilda tidrymder och luftstreck, från hedendom och kristendom, urnordisk hembygd och fjärran orient, från vidskepelse och vetenskap. Feståret begynte första söndagen i advent. »Fröjda dig, du Christi brud,» ljöd det hemlighetsfullt från ur dvala vaknande sibyllor och profeter. Hoppet om frälsarens tillkommelse sken som en lykta genom december-

mörkret och lät människorna hitta vägen till jul. Ty julen var det väldiga midvintersbålet, till hvilket alla tiders och platsers tradition och tro gifvit bränslet. Julenatten var icke blott den bibliska idyllens, med guldstjärnan glänsande öfver krubban i Betlehem, tills klangen af »en jungfru födde ett barn i dag» fyllde vinternatten, men också den urgamla skräckens och dödens, då Oden i stormen red på sin svarta, silfverskodda häst, då allt trolltyg var löst och lurade i skogarna, då spökena tvagde sig med badstugans för dem enkom lämnade laf och lögde och de döda i kyrkorna vid hvita ljus höllo sin ljudlösa dödsmässa. Som två silkestrådar i en och samma frans tvinnades i julen hedet och kristet samman. Hemmet lefde med hela skilda släktleds drömlif, som förvandlade allt i bruk och vanor till bild och tecken. Julfesten omslöt fullständigt tillvaron med mat och dryck, lek och allvar, lifshopp och dödsångest. En underbar saga, på hvilken man icke önskar komma till slutet, diktad dag för dag vidare öfver nyår och tre konungars lekfest till Knutsdagens motvilligt satta punkt. Redan i ett gammalt välkändt barnrim räckte jul och påska hvarandra handen i högtidernas ringdans, och genom den eljes efter reformationen allt mer förbleknande fastlagen kändes påskens närmande. Fastlagssöndagen begynte Kristi pinohistoria predikas. Efter palmsöndagen föll syndabetraktelsens stillhet öfver landet. Musik tystnade, buller och bång förbjöds. Med dymmelveckan, den stilla veckan, gick den nya högtidsperioden in. Vi se den företedda dubbelheten af hedet och kristet,

af naturkult och bibel med offrets mysterium som föreningslänk. Minnen af dagjämningens offer, af vårbrytningens smärta vid frigörelsen, oro inför alla jäsande och lösta krafter förenade sig med passionens lidelse- och frälsningsdrama. Dymmelveckan var den farligaste af årets veckor. Då redo trollpackorna på kvastar och spadar till Blåkulla, skrapande metallen af kyrkklockorna till sin svartkonst. Med kors, som i Egypti land, tecknades dörrarna; åker och stall måste hägnas med stål. Ve den, som gick uppe och ut i natten eller blott efter solnedgång lät röken stiga ur skorsten. På skärtorsdagens natt hade satan ett årsgille i Häckelfjäll. Men med långfredagen tog den kristna lidelsehistorien helt makten öfver sinnena och försänkte dem under fasta och självtukt i ruelsens allvar. Därmed var också festdramats spännpunkt öfver. På påskafton sjöngs »Nu är kommen vår påskefröjd», och i glädje öfver Kristi uppståndelse dansade själfva solen påskedagsmorgon. Den kyrkliga årsfesten kom senare, den fredliga, ljusa pingsten, en förklaringens och förnyelsens högtid, då en helig anda göts öfver jord och hjärtan, och kyrkorna höljdes med löf och liljor, så som det diktats af den yppersta af Stenbrohults stiftsherrar, Tegnér, i Nattvardsbarnen, om ock själfva konfirmationsakten tillhör senare tid. Midsommar däremot, den sista af de stora högtiderna, julens motpol, hade religionen knappast kunnat döpa och omkläda. Den förblef en blomningens och sommarens fest, i hvilken allt talade om elementariskt ursprung, eldarna, som tändes i lundar och på gärden, mid-

sommarstångens stora gröna spira och alltings helgande med jordens frivilliga gåfvor af gräs och löfkvistar: människans och boskapens boningar såväl som hennes händers verk på åkrarna.

Parallellt med detta högtidsår gick för landtmannen emellertid ett annat, meteorologiskt och astronomiskt, bondepraktikans, för hvilken molnen var en stor teckenbok, i hvilken man af stjärnbildernas vandring på himmeln, månens kretslopp mellan ny och nedan, luftens väder och nattens dagg kunde lära känna världens inre fördolda lif och det hemlighetsfulla sambandet mellan processerna under naturens skal och inom de lefvande varelsernas kroppar. Den spådde väderlek och årsväxt, gaf märken för allt betydelsefullt i tillvaron, såning, plöjning och bärgning, de rätta ögonblicken att fälla träd och köra hem timmer, att slakta och röka kött, att sköta kreatur och fiskedon, att slå åder och ingå äktenskap. Allt rörande stuga, ägor, kost, klädnad, handel och vandel, välbefinnande och sjukdom fanns här förtecknadt i denna tideräkning, hvilande — som hvarje profetisk insikt i det fördolda och framtida — på »den helige andes uppenbarelse», men också på erfarenhet af »naturliga Stiernkikare och andra gamla förståndiga män». Det vill säga: astrologi, skrock, bygdesägen samt den släktets tidlösa erfarenhet, som ständigt upprepas och förnyas. För denna tideräkning gällde det att juleafton efterse, från hvilket håll vädret blåste, att noga iakttaga om juldagsmorgonen uppgick solklar, snötöcknig eller med rödt sken öfver fästet för att få veta om året, som stundade, skulle

varda godt eller tyngdt af pest och örlog. De tolf juldagarna bestämde de kommande månadernas art och väsen, och denna tideräkning hade sina egna betydelsefulla dagar utan samband med fest- och kyrkoåret.

S:t Clemens will oss winteren gifwa,
S:t Päder will oss wåren indrifwa,
Sommar förer S:t Urban
Men hösten S:t Simphorian

heter det för att inprägla, när »solen vände i stenbocken» och vintern började, och vid hvilka tider och konstellationer den »ljufliga våren», sommaren och »den kiärkomna hösten» taga sin begynnelse. Många andra dagar hade också högsta vikt och väsentlighet: S:t Paulus den 25 januari, då solen lyste för god äring, den nyckfulla Perpetua den 2 mars, Vårfrudagen i fastlagen, hvilkens frostnatt bådar ytterligare fyrtio och hvilkens sol lofvar mer snö efter än förut, Tiburtis dag, den första sommardagen med det därpå följande »kråknedanet», då all växtlighet står stilla, korsveckan vid ingången af maj, den trolösa veckan med sitt regnande, och tallösa andra, för många att nämna. Vid dem alla knötos läror och minnesord, rön och regler om folk och fä, och dessa märkesdagar gjorde arbetsmånadernas enformighet fylld af spänning, retelse och betydelsefullhet. Tiden själf spann odlarens tillvaro med alla dess skiften och företeelser, själfva pulseringen i jordens och människokroppens lif, in i ett magiskt, mellan stjärnor och planeter gående,

världsnät. Öfver året kunde som rubrik sättas den titel, som redan gafs den äldsta af diktningar öfver jordens och jordarbetets allvarliga och sträfva poesi: verk och dagar.

Till detta provinsiellt utpräglade lif i en aflägsen bygd af gammaldags svensk odling var det Nils Linnæus' son föddes. Dess art af lutersk prästgård och småländskt landtmannahem gaf atmosfären, i hvilken han växte upp och som från början bestämde hans själslif. Prästhärstamningen och uppväxten i ett svenskt prästhem märkes alltid hos Linné som en biblisk grundton i hans väsen, en skälfvande religiös världsuppfattning. Det, som kan kallas luteranismens kärna, det personligt kända och fasthållna barnaförhållandet till Gud, fyllde hans bröst från ungdomsåren och blef småningom en med själfva hans organism hopvuxen tro på det egna kallet. Sällan har en forskare utanför religionslärarnas, sektbildarnas och de rena mystikernas krets haft en så lefvande känsla af att vara ett Herrans redskap, utvaldt för hans ändamål och ledt af hans hand, »separat beskyddadt», som Ibsen en gång med sin bittra och djupa ironi kallat det. Så blef Linné den siste af de stora teologiska naturbetraktarna och säkert den naivaste och frommaste sedan medeltiden. Men ännu mer än tänkesättet röjer uttryckssättet själens medfödda disposition och barndomsintryckens makt. Bibelspråket är Linnés naturliga tungomål, som han använder såväl i det förtroliga brefvet som i sina utförda skrifter. Blott han känner sig gripen, hän-

förd eller svårmodig, får stilen genast psalmistens eller profetens tonfall.

Men bondeättlingen, landtbarnet framträder icke mindre i Linnés människa och verk. I hela århundradet, ja, sannolikt i hela svenska litteraturen finns ingen skriftställare, som iakttagit och meddelat så otroligt mycket om svenskt bygdelif från alla landsändar och med sådan sakkännedom och åskådlighet talat om dess naturbeskaffenhet, hushållning, existensförhållanden och seder. Jordbrukets och kreaturskötselns egendomligheter i norr och söder, de skilda landskapens verktyg och redskap, sockenskrock och sedvänjor, intet har han förgätit, allt tycks han hafva känt från barndomen, sett och varit med om. Denna kärleksfulla vördnad för verkligheten, detta outsläckliga intresse för allt konkret i tillvaron är icke ensamt landtbarnets privilegium utan snarare en geniets företrädesrätt i allmänhet, och vi återfinna den med den högsta grad af universalitet hos stads- och borgarbarnet Goethe. All historisk och individuell kultur faller så godt som utanför Linnés intressesfär, så mycket lidelsefullare och mer hänfördt omfattar han allt i naturen och landtlifvets kollektiva odling. Som barn har han säkert gått bakom plogen, varit hemma i stall och mjölkkammare, sett kvinnorna varpa till väf under gamla ord och signerier, i brygghuset hört karlarna med dryckesropet »hej lustigt» lägga den af hemvuxen humle beredda jästen i den forsande vörten och iakttagit alla de handgrepp, med hvilka de många brödsorterna af råg, korn och hafre — när icke nödbröd af råg-

halm eller bark måste tillgripas — bakades och gräddades. Ty om detta och allt dylikt har Linné sedan skrifvit och talat upprepade gånger med den förtroligaste kännedom och allvar — som t. ex. öfver nödbröd — hela små traktater. Men jordbrukets konst, landtarbetenas teknik, husfliten och slöjden, dräkterna och bruken, de voro för honom mer än kuriositeter och nyttigheter, de företrädde en särskild kultur, anonym som mycket af släktets dyrbaraste gåfvor, men viktig och vördnadsvärd genom ålder, arf och allmännelig betydelse. Den man, som just genom en skildring af Linnés egen hembygd hos oss klassiskt tecknat en dylik torfvans och folkets kultur, Hyltén-Cavallius, kallar också Linné vår förste etnograf. Han var det systematiskt i en tid, då studiet än ej begynt (buntar af strödda etnografiska anteckningar ligga bland hans handskrifter i London), och förvånande framsynt tecknar han en på hans tid ännu ofödd, men blifvande vetenskaps — folklorens — program. I »Öländska och Gothländska resan» heter det: »Emellertid är märkvärdigt med desse och flere vidskepelser, huru de blifvit bibehållne af nationen ifrån urminnes tider och hedenhögs. En del får man igen hos poëter straxt efter eller före Christi tid; en del äro lämningar ifrån hedendomen i Sverige, en del ifrån påfviska tiden; en del äro med konst upptäckte, att förekomma något annat. Jag håller före att det skulle vara ett artigt argument, om någon af vidskepelse ville göra en ansenlig samling och visa hvarifrån hvar och en först kommit.» Allt det skrock, Linné här tänkte på,

hade han själf lefvat sig in i som barn. Om det i kyrkoherdens bokkammare var bibelkrönikor och parabler, som främst berättades, talades det öfverallt annorstädes, vid väf och spinnrock, i stall, kök och fähus, om näcken, hur han, den trolske förvandlingsmästaren, lockar ute vid Möckelns strand i gestalt af hvita lamm eller röd ko, och hur hafsfrun därute i vattenbrynet tvättar sin byk, hur skogsnufvan, fager framtill, men baktill ihålig som ett tråg i skogsgömslet förför och föröder vandraren, som följer henne, hur vättarna i natten dansa kring gröna bloss på tufvorna. Eller det berättades de i denna bältespännartrakt och krigiska gränstrakt gängse historiska sägnerna om kung Alle på Alletorp och hur Blända, Värends Judith och Penthesilea, med sina bondkvinnor befriade bygden från de danska härjarna under Taxe och Höd. Blott ett par stenkast från prästgården låg Taxnäs, där ett fallande klippblock dödade Taxe, då han sof af sig ruset af det tunga småländska ölet. Alla höjder och fält voro minnesrika, ända upp till ljungheden mellan Alfvestad och Gottåsa, där Bråvalla stora sagoslag en gång stått.

Allt detta har Linné ihågkommit, skrifvit om i sina reseskildringar, talat om till och med i högtidliga orationer från rektorskatedern i Uppsala och inför hofvet. Medan språk och tänkesätt eljes i Sverige med upplysningstidens allt mer växande inflytande blefvo internationellt glatta, förnuftstorra och abstrakta, bevarar Linné bygdens fantastik, dess dialektala must och ursprunglighet. Säkert hade han som ung — fast så tidiga uppteckningar

sannolikt ej finnas — också med klappande hjärta hört någon af de typiska Värendssagorna om smålandspojken, som drog ut i världen och genom sin tro och oförskräckhet vann trollens dyrgripar, prinsessan och halfva konungariket. Hos honom själf fanns i ungdomen något af samme tilltagsne, klarögde bondgosse med segerhufva. Djärft drog han ut i världen, i tillit till sig själf, och vann dyrgriparna, äran och härligheten. Men sitt upphof glömde han aldrig, och i svårmodets stunder, inför den store andlige arbetarens nödtvungna öfveransträngning och självförtäring, kunde han längta tillbaka till bondestammen och obemärkthetens lif i »ett landtligt obscurum». Den rastlösa tankens verktyg, pennan, så fjäderlätt den vägde, slet mer sin man än spade, yxa eller lie. Från bokkammarens och tankemödans ålderdom längtade han till förfädernas jämna, naturen närstående existens mellan bibel och bondepraktika.

Allting i Linnés lynne och begåfning växer fram ur jorden och släkten organiskt och logiskt — hans botaniska genialitet är snillets storartade tillgodogörande och förökning af ett arf. Kärleken till naturen och särskildt växtvärlden hade länge funnits i familjen. Nils Linnæus' morbroder och gynnare, Sven Tiliander, hade som huspredikant hos svenske generalguvernören öfver Bremen och Verden studerat tysk hortikultur och hemkommen till Småland vid sin prästgård i Pjetteryd anlagt en märkvärdig trädgård, till hvilken tyska odlare skickade förut i Sverige ej planterade

växter. Hos honom hade Nils Linnæus bott under sina första år vid boken och här fattats af en lidelse för blommor och trädgårdsskötsel, som oförsvagad skulle räcka genom hela hans lif. I Växjö och Lund fortsatte han att idka botaniska studier, så godt sig göra lät i en tid, då någon ordnad naturvetenskaplig undervisning knappast förekom hvarken i skola eller universitet. Han skaffade sig ett »herbarium vivum» af ett femtiotal växter — något då ovanligt — och det första han företog som komminister i Råshult var att anlägga en vacker trädgård. Han meddelade sin unga hustru, som »förut knappt sett någon enda trädgård», sin blomsterkärlek, och den tycks sedan hafva blifvit ett poetiskt band mellan makarna. Samuel Linnæus, deras yngre son, berättar, att den hösten, modern burit Carl under sitt hjärta, förde henne fadern ofta omkring i trädgården, gaf henne årstidens blommor och »gjorde henne längtande» efter våren och dess blomsterskörd, ett drag skapadt för legenden. Den unge Almqvist nämner också i Amorina denna »prædestinatio florifera». Med blommor pryddes den nyföddes vagga, blommor blefvo hans leksaker, och »när gossen var olåtlig och på intet annat sätt blidkas kunde, tystnade han, så snart man gaf honom en blomma i handen». I Stenbrohult återupptog Nils Linnæus i ännu större utsträckning sin blomsterodling, så att den blef den största och märkvärdigaste i Småland. I den erhöll sonen sitt eget kvarter, »med ett stånd af allt i trädgården». Af utländska örter funnos här godt ett par hundra — vintern 1732 förtecknade Linné

dem under titeln Adonis Stenbrohultensis — frukträd, köks- och prydnadsväxter.

I denna trädgård lärde fadern sin son det han själf visste i sin älsklingsvetenskap, därvid läggande särskild vikt på örtnamnen. Namnets nästan mystiska betydelse, en folklig och religiös idé, fortlefde alltsedan också med nästan mystisk makt hos den store naturforskaren. De latinska namnen voro alltid för honom vetenskapens begynnelse, de svenska af en sagolik tjusning, som ständigt lät honom med folkvisosamlarens intresse uppteckna alla trakters svenska örtnamn. Stenbrohults trädgård »inflammerade med modersmjölken hans håg med en outsläcklig kärlek till örter». Logiskt, som när yrkesmålarens son i verkstaden växer upp till artist, blef här trädgårdsmästarens son botanicus. Ett fantasifullt barn glömmer sällan barndomshemmets minnen och behag, om också lifvet sedan skänker större rikedom. Äfven sedan Linné vandrat i Leydens och Oxfords stora anläggningar och i Uppsala fått sitt eget berömda blomsterrike, hängde han kärleksfullt fast vid täpporna i Stenbrohult. När han sista gången kom åter dit och gick öfver den af elden förstörda trädgården, sade han vemodigt: Här låg fordom Troja.

Men utanför prästgårdsträdgården växte med ovanlig yppighet den vilda svenska floran, en obegränsad värld för upptäckter. Hur kärleksfullt gossens samlif med hvarje handsbredd af denna jord varit, det lära oss, bättre än allt annat, de talrika och minutiösa artbestämningarna från hembygden i alla hans botaniska arbeten. Så uppräknar

han i sin Öländska och Gothländska resa de rara örter, som växte i sjön Möckeln ej långt från landet, »Ilagräset, som stod i fähushohlan; Hydrocotyle vid södra hage; Rodiola vid Stigit; Scheuchzeria vid Maen; Elatine vid stränderna; Jungermannia hypophyllum vid kvarnbäcken med stamina nog tydelige denna tiden, aldrig tillförne af någon märkte». Och en annan gång uppehåller han sig särskildt vid det sällsynta Braxengräset, Isoëtes, »som är en af de raraste europeiska växter, som förnöjt de starkaste botanister i England». Linnés växttopografi omfattar stora delar af Sverige, men i Stenbrohults socken går den steg för steg öfver området, vittnande om års förtjusta kringdrifvande och iakttagande.

Linnés barndom inföll under en tragisk tid af svensk historia — den olyckliga sluthälften af Karl XII:s Alexandersaga och sammanstörtandet af den svenska storhetstiden. Om också socknen, numera ej längre gränstrakt, icke led af krigsplågan i den grad som i gamla dagar under Dackefejden och snapphanetågen, märktes dock olyckorna väl genom pålagor, dyr tid och talrika dödsbud från långt från hemmen stupade sockenbor. Dock i prästgården synes lifvet hafva gått sin jämna gång med husliga omsorger, bekymmer och fröjder, medan familjen tillväxte. För gossen var kriget en torr sägen ur fjärran, verkligheten hemmets och årstidernas lif, och med naturens oberörda, självtillräckliga, regelbundna och eviga existens, icke med den nyckfulla och laglösa människohistorien, var det hans själ sedermera alltjämt ville gå i takt. Sju år brukade

i gamla lefnadsregler barndomen räknas. I enlighet därmed började Linnés undervisning 1714, och hösten detta år måste han lämna Stenbrohult och med sin informator fara till Växjö. Men under hela sin skol- och gymnasietid i stiftsstaden torde han vanligtvis hafva tillbragt ferierna hemma, och detsamma gjorde han som ung student somrarna 1727 och 1728. Men efter den tiden drog honom lefnadsbanan långt från hemmet, hvilket han sedermera blott återsåg såsom — det är hans egna ord — »en förbiflygande vildgås eller sträckfågel». Än kom bror Carl som en kär, långväga gäst och julade i familjeringen, som 1731 och 1732 efter lappska resan, än på korta besök under sina resor, hvilkas planer gärna lades öfver det gamla hemmet. Men familjetraditionen kunde han icke längre följa på samma vis som förr. Förändrade och åldrade fann han vid besöken föräldrarna, och de stora händelserna på Stenbrohult timade utan honom. Den dagen hans »käresta och fromma» moder afled, gick han ovetande därom, men i sällsamt djup melankoli i Uppsala. Uttröttad af svåra barnsängar och omsorger afled hon i juni 1733 och lämnade i prästgården sin man »som en högst bedröfvad och ensam fågel på taket». Fadern fick glädjen upplefva, hur sonen blef världsberömd, och hur det frö, han själf af sin egen naturkärlek nedlagt i dennes bröst, växt upp till ett mäktigt träd. Men äfven vid faderns sista långa sjukdom var Linné frånvarande. På sjukbädden sade Nils Linnæus icke ett ord om trädgården, sedan han den sista hälsodagen i den gjort en sista vandring.

Kanske tyckte han sig, för att vara en ordets tjänare, hafva skänkt den för mycket af sitt hjärta och ville nu ägna det odeladt åt beredelsen. När han tog farväl af sina barn, lämnades äldste sonens plats tom vid sängen, och det första och sista den gamle sade efter välsignelserna till de närvarande var: Carl är borta. Nils Linnæus afled Kristi himmelsfärdsdag 1748. Ungefär ett år därefter besökte Linné för sista gången Stenbrohult. Då var allt där förändradt, nytt hus rest, sedan en eldsvåda 1746 förstört det gamla barndomshemmet och en stor del af trädgården, och båda föräldrarna lågo i jorden. Vemodigt gick han de gamla vägarna och tog den 6 augusti 1749 ett sista farväl. »Blomstren, mina ungdoms leksyskon vid Stenbrohult jämte Mökelns stränder, böd jag nu fara väl», skrifver han och uppräknar åter de sällsynta örterna och deras från barndomen kända bostäder: den lilla Cornus herbacea, som »fägnade honom mycket», Ilagräset, som ännu »hölt sig i fähushohlan, Serpillum, som min fader planterat på de skarpne backar vid väderqvarne-backen» m. fl. Men Stenbrohults namn och minne lefde fortfarande kvar som en hvarje vår grönskande tufva i hans hågkomst. Ännu i bref från 1763 prisar den berömde gamle arkiatern syskonen lyckliga, som fått bo kvar på fädernas jord, medan han kastats i fjärran som en främling. På en af de tallösa lappar, å hvilka han i höga ålderdomen antecknade sina ensamma tankar, har han med gubbens skälfvande, kanske slagrörda hand under rubriken N o s t a l g i a skrifvit ordet: Stenbrohult.

Växjö.*

En septemberdag 1714 for Carl Linnæus i sällskap med sin förste præceptor, den tjuguårige bondsonen, men nyblifne gymnasisten Johan Telander, för hvilken han alltsedan februari månad läst i skolkammaren på Stenbrohult, in genom Växjö tullport. Den gamla domkyrkostaden med Sankt Sigfrid, Smålands apostel, till skyddspatron och dennes tre heliga systersöners hufvuden i sitt vapen torde hafva företett anor och minnen från åldrig medeltida kultur. Men de upprepade vådeldar, som beröfvat de svenska trästäderna den ålderns adel och historiska kolorit, som äfven anspråkslösa stadssamhällen annorstädes besitta, hade ovanligt hårdt gått fram öfver Växjö. 1516, 1611, 1658 och slutligen 1690 hade staden mer eller mindre grundligt härjats af förödande eldsvådor, efter hvilka inbyggarna »i oförmögenhet och ringa villkor» blott genom särskilda förmåner och skattefriheter förmått repa sig. Nu låg den fattigt och oredigt byggd, med ett slingrande virrvarr af låga gafvelhus mellan sin sjö och sina gröna skogskullar, delad af Guld-

* Brottstycke ur ett större kapitel, som bar titeln »Växjö och Lund».

smedsbäcken, som af ålder skilde staden i en borgerlig och en andlig hälft, sällan dragande riktigt jämnt. Borgarna i väster sågo snedt på de lärda, hvilka sedan gammalt åtnjöto frihet från kontribution och borgerlig tunga, och blott motvilligt gjorde de hvad de måste för ecklesiastikstaten. Men hvad Växjö ägde lysande och af gammal berömmelse, det fanns dock i öster kring katedralen och biskopssätet. En stad, som är aldrig så obetydlig, men äger en gammal dôm, har i verkligheten och i minnet en silhuett, som lefver genom tiderna.

Men i katedralens skugga stod på gammalt vis det efter 1690 års brand, tack vare ej obetydliga anslag från Karl XI:s och Karl XII:s regeringar, återuppbyggda skolhuset, rymmande inom sina tjocka murar med de djupa fönstersmygarna hela läroverket, från nedersta begynnelsen till det öfversta trappsteget, abiturientringen, trampolinen för det stora hoppet till universitetet.

Med klappande hjärta betraktade nog den sjuårige gossen från Stenbrohult detta lärda fängelse, för hvilket han nu i Växjö skulle beredas. Stadslifvet innebar redan för landtbarnet, med dess ärfda och utvecklade hophörighet med torfvan och naturen, ett smärtsamt afstängande, och det hårda undervisningsväsendet plågade, kränkte det lifliga barnet, som tidigt skulle visa den genialiska begåfningens ömtåliga individualitet. Fylldt af bitterhet verkar hvad Linné i hågkomster och anteckningar sagt om sitt skollif. »Med stryk» lärde honom den förste præceptorn att läsa, och samma traktering fortgick,

sedan han 1716 inskrifvits i »nederlexan», trivialskolans tredje klass. »Rude läromästare med lika rude method gåfwo barnen [den] håg för vetenskapen, att håren måste resas på deras hufvud», så att han själf »fick fasa för studier».

Detta har kallats öfverdrift af Linnés superlativa sinne. Men endast skönmålaren förnekar det barbari, som låg öfver det dåtida skolväsendet. Riset betraktades icke blott som det viktigaste pedagogiska redskapet, det hade ännu kvar en sorts teologisk mission, grundad på det luterska föreställningssätt, som mångenstädes lät föräldrarna aga de nyfödda barnen före dopet, i akt och mening att utdrifva djäfvulen och arfsynden. De stora öfvergångspersonligheterna mellan karolinska tiden och partitidehvarfvet begynna redan motståndet mot skolornas omänsklighet och lärarnas färlor. Jesper Svedberg kan icke kallas en klemig man, och dock ifrar han ständigt för en mildare och faderligare anda i de af gråt och stryk genljudande skolklasserna. »Mångt ärlig mans barn hafver haft större tunga och bedröfveligare plågor än menniskiors oskäliga kreatur. Är dock en menniska! Är dock ett barn! Är dock ett Guds barn!» Ju längre man når in i 1700-talet, dess tydligare göra sig dessa klagomål hörda. Det finns numer knappast en själfbiografi eller memoar, i hvilken icke skolornas och isynnerhet de ansvarslösa enskilda informatorernas hårdhet ägnas protestens harmfulla ord. Människorättigheternas århundrade hade ändtligen grytt och i det också barnets länge fullkomligt under fötterna trampade rätt.

Mellan 1716—1723 vistades Carl Linnæus i trivialskolan, mellan 1723 till våren 1727 på gymnasiet. Detta lifs faser och händelser känna vi genom Samuel Ödmanns klassiska skildring från Växjö läroverk. Icke mindre än fem vintrar tillbragte Carl Linnæus i storskolans sal, där fyra klasser arbetade på en gång under ett buller, värre än »på den stormigaste sockenstämma eller den liderligaste krog». Det var en mardröm af »jämmer och oreda: latin, katekes, glosor och stryk». Därpå lefde han två år i ringarna, gymnasie förgård. Läsåret hade alltid samma enformiga gång. — En vacker augustimorgon på S:t Bartholomei dag begynte terminen, sedan blott afbruten af marknadslofven. Veckorna gingo sakta till advent, skolans ljus lyste allt sömnigare från katedrarna, men när det var som mörkast, kom Lucieafton med stjärna och lyktor, invigande helg och ferier. Vårterminen begynte kyndelsmässodagen — den andra februari — och varade till Johannesafton. Hvar arbetsvecka gick i sin tur lika enformigt efter schemat, slutande med lördagens räfst för hela veckans synder. Brottslingarna sjöngo »Misskundlig Gud, låt nådens sol upprinna». Claviger, den skolgosse, som var rectors lictor, inbar risen, och med »stryk och ris in på bara kroppen» skedde vedergällningen efter gammal sträng straffbalk. Då man passerat den märkvärdiga trappan till gymnasiet, tedde sig lifvet knappast angenämare. Penalismen lefde oblidkeligt kvar, och för »translaterna», de nyblifna gymnasisterna, var åtminstone första året en fullkomlig skärseld. Sedan kom ändtligen större frihet

och tecken af att djäknen i ullstrumporna och skinnbyxorna började skjuta upp till yngling.

En redogörelse för det inre skollifvet och arten af dess undervisning skulle här vara på sin plats, om det gällt en blifvande teolog eller präst, en humanistisk vetenskapsman eller diktare. Hvad man kan anmärka mot tidens benhårda och formalistiska skolbildning, i hvilken kristendomskunskap och döda språk togo mer än brorslotten, enhetlig och massiv var den, ett tungt skyddspansar för en blifvande kyrkans eller statens ämbetsman, en rustning för hvar och en, som skulle i råd och dåd upprätthålla det gammalsvenskt luterska Sveriges traditioner. Men för en blifvande naturvetenskapsman, en det exakta vetandets forskare och förnyare, var en sådan bildning mer en börda än en hjälp. Hvad kunde för Carl Linnæus sådana undervisningens grundlagar som Tiderus' latinska grammatik, Hoffenreffers dogmatik eller Weisses flinthårda logik vara? Den särskilda begåfningens instinktiva själfbevarelsedrift gjorde honom till en dålig lärjunge, som sparade arbetskraft och mottaglighet för sina egna älsklingsfack. Hvad lärde han dessutom under den mödosamma resan till Parnassen genom Växjö läroverkshus? Grundlig latinkunskap var säkert dess bästa frukt. Mycket klassisk, efter skolfuxideal, blef visserligen och lyckligtvis icke hans latinska stil, på hvilken han genast tryckte sin egen prägel, med Vulgatan snarare än Cicero till förebild, men den vardt dock i hans hand ett lydigt redskap, som icke blott kunde uppenbara för världen hans vetenskapliga idéer, utan också hans

väsens folkliga och profetiska originalitet. Men latinstudiet blef också af annan betydelse för hans själslif. Det gaf honom den humanistiska bildning, han besatt, de filosofiska tankar, som icke strömmade till honom ur naturen eller bibeln, och dessutom en estetisk föreställningsvärld, hvars skimmer af lekfull, mytologisk fantastik på naivt rococovis ofta som med ett stänk af guldstoft förgyllt hans vetenskap.

Linné som diktare.

Känslan af att något skaldiskt fanns i Linnés väsen har ej undgått betraktarna af hans lefnadssaga, från hvilken all forskarmöda och vetenskaplighet icke kunde förjaga doften af pastoral, och här och hvar i loftal och äreminnen har nog också det säreget poetiska i hans stil och uttryckssätt vidrörts. Men från dylikt är steget långt till det påståendet, att den store naturforskaren var en verklig skald. Han var det icke därför, att han ett par gånger i högtidliga ögonblick skrifvit vers. Den dikt, han vid afskedet från sin trolofvade före sin europeiska resa författade och kallade »En älskandes Vale», höjer sig knappast öfver det slags fästmanspoesi, som äfven de mest prosaiska människor någon gång kunnat åstadkomma, och de par diktfragment, som han med redan domnande hand nedskrifvit bland sina Nemesisanteckningar, gifva väl i rytmens oroliga synkopering ett lefvande uttryck för hans religiösa oro, men äga eljes föga, tydande på den verklige skaldens hand. Men Linné är som prosaskriftställare en diktare, i hvilkens framställning psalmistens upphöjdhet växlar med idyllikerns naturglädje och sagoberättarens fantasilek. Han är

en diktare, som vår litteraturhistoria i den egenskapen borde skänka ett hedersnamn, därför att allt hvad han skrifvit — utom det rent fackvetenskapliga — bär prägeln af en framställningskonst, som är hans och endast hans, och som i detta sekel i fråga om flödande omedelbarhet och blickens på en gång skaldiskt hänryckta och lefvande sätt att se endast kan jämföras med Bellmans.

I.

Hymnförfattaren.

Berättelsen om Linnés barndom och skolgång lär oss, att han som ung och uppväxande visat sig föga dragen till humaniora. Själf påstår han ofta att han var en slät grammaticus utan fallenhet för språk. Att han dock verkligen trängt in i Roms tungomål och diktning, därom vittna hans egna skrifter på ett latin, som visserligen ej har stor klassicitet, men en anmärkningsvärd uttrycksfullhet, samt de talrika citat, han direkt eller anspelningsvis gör från de gamla poeterna. Endast sällan röja dock hans skrifter i stil och uttryckssätt inflytandet från den antika litteratur, hvilkens spår eljes skönjas öfverallt i tidens vittra prosa. Hans poetiska uppfattning har en annan källa: bibeln. Ättling af präster på fäderne och möderne, uppvuxen i ett ensligt, småländskt prästhem, har Linné från barnsben lefvat sig in lika mycket i bibelns och särskildt gamla testamentets tankar som i dess

anda och bokstaf. Han har med ett ord insupit hela dess poesi.

Att böckernas bok också är en poetisk urkund, återstoden af ett folks diktning, har ju mänskligheten ej så länge haft klart för sig. Linné var redan en äldre man, då teorien först vetenskapligt framställdes i Lowths 1753 utgifna afhandling »De sacra Poësi Hoebraeorum», och det första målmedvetna uttrycket fick tanken i Herders genialiska »Vom Geist der Ebräischen Poesie» 1783, alltså efter Linnés död. I Linnés egen barndom, karolinernas fromma och rättrogna Sverige, var bibeln säkerligen ännu familjens och individens första och sista tröstare, ledare och rättesnöre, men dess poetiska sida uppskattades helt visst endast af ett mindretal. Att döma af litteraturen synes åtminstone känslan för bibelpoesien och bibeltonen hafva dött ut med de manhaftiga och fromma karolinerna. Bland skalderna torde den mäktige dödsdiktaren Carl Johan Lohman vara den siste, hos hvilken en stark genklang af bibelpoesien höres. Han är också född på 1600-talet. Redan Dalin, som kom till världen ett år efter Linné, började det bibelparodiska skämtet, och gycklet med bibliska uttryck och gestalter hörde från 1750-talets slut till allmänna samtalstonen och det öfliga glammet vid pokalerna. Så väljer den barnafromme Bellman bibelparodien till inramning för sin världskarrikatyr. Linné är af alla seklets män den ende store skriftställare, som tänker bibliskt, känner bibliskt och skrifver bibliskt. Hans namn hittas icke i den svenska psalmboken, men hans lofsånger på

rytmisk prosa tillhöra det vackraste, naturreligionens århundrade framkallat af religiöst skaldskap.

Hur hopvuxen med hans hjärta bibeltonen var, visa redan hans ungdoms bref. Midt i en skrifvelse till det dåvarande Uppsalas Harpagon, den gamle kuriöse läkaren Lars Roberg, går han så i skildringen af sin lappska resa ofrivilligt öfver i gammaltestamentariskt patos:

»Jag har fallit ned från berg en half fjerdingsväg i ett fall och slapp ändå med lifvet.

Jag har varit, där vattnet minat under snön, och man mig med tåg måst uppdraga.

Jag har måst stå mål för lappen, som inte plägar slå fel.

Jag har lupit i farlighet på västerhafvet i vågorne» o. s. v.

Detta är skrifvet 1732 i Torne Lappmark.

Då Linné ett par år därefter, 1734, kom upp från ett besök i Falu grufva, detta »Plutos svarta rike», där hans ungdomliga solsjäl »längtat otroligt efter ljus och grönska», skref han en formlig liten biblisk tackhymn till Skaparen, som

»i Lappska fjällen låtit oss komma så högt opp,
i Falu grufva låtit oss komma så djupt neder,
i Lappska fjällen visat mig dag utan natt,
i Falu grufva visat mig natt utan dag» o. s. v.

Dylika enskilda känsloutbrott skulle icke uppehålla oss, om icke Linné sedermera som naturforskare och naturbeskrifvare, så fort han riktigt greps af ämnet, anslog samma ton. Man tage fram

de delar af Vetenskapsakademiens Tal och Handlingar, i hvilka ligga glömda och förbisedda en hel serie skrifter af hans hand, som enligt min mening tillhöra det vackraste och mest originella, seklets svenska prosa äger. Redan i sitt tal 1739, då han nedlade præsidiet för samfundets första verksamhetsår, det på sin tid ryktbara talet om Märkvärdigheter uti Insecterna, hittar man flera bibliska hymner, särskildt en högstämd om människan. Dess hänförda lofprisande af människoandens kraft kännetecknar 1700-talets rationalism och naturvetenskapens första gyllene tid, men tonen har en om psaltarens lofsånger erinrande flykt:

»Vi hafvom ej fått den styrka som Elefanten, men vettet lärt tämja den starkaste.

Vi hafvom ej fått framfötter att grafva genom jorden som Mullvaden, men eftertanken lärt genomgrafva hårda hälleberget.

Vi hafvom ej fått fenor och spof som Fiskarne, dock har vår hjärna lärt oss simma till bägge Indierna.

Vi hafvom ej fått vingar som Foglarne, dock har uträkningen lärt oss taga ner foglen utur Skyen.

Vi hafva ej fått ögon skarpa som en Lo, men omtanken lärt genom tuben se fläckar i planeterne och genom microscopen se ådror i lusen.»

Denna bibliska klang är förhärskande hos Linné, när han gör de stora öfverblickarna öfver världens andar och liksom talar från naturförkunnelsens Tabor. Redan året efter detta tal, 1740, följer i Handlingarna en uppsats: Doctor Linnæi Tancker om Grunden till Oeconomica

genom Naturkunnigheten och Physiquen. Titeln lofvar icke något särskildt poetiskt. Den lilla skriften vill lära svenska män att bättre tillgodogöra sig fosterlandets naturliga tillgångar. Den begynner därför med en framställning af de tre naturrikena, liknande hymner öfver elementen, som tillhöra de poetiska ritualerna från folkens och diktens barndom. Man höre Linnés hymn om stenriket.

»Hvad är som icke är falt för silfver och gull?

Och säljes icke för detsamma både städer och land?

Fördrifves icke därmed både hunger och dyr tid?

Kläder icke det menniskan som präktigast?

Förtäres dock ej af något element?

Gör det icke all ting till slafvar?

Och där det fattas, fattas icke allt?

Är väl någon metall i världen nödigare än jernet?

Ville nationer, som kunna umbära alla metaller, ja, både silfver och gull, hafva detta nödigt?

Det kan i hast nedtaga de högsta och tjockaste träd, som svårligen annars skulle kullkastas.

Det kan genomgrafva hårda hälleberget och med flintan utpocka elden.

Hvad är starkare än Salpeter, som gör Krutets styrka? Det kan kasta de största skepp i luften, med ett ord göra ingenting oöfvervinneligt.

Göres icke det klaraste glaset af sten, genom hvilket vi få koxa in i Månen, se fläckar i Solen och ögon i ostmalet.

Silstenen kan fria hafsvattnet från sin sälta och ett orent vatten göra sött.

All svart mylla är producerad af förmultnade växter och djur, och menniskan blir åter till jord efter döden.

Petrificatie bevittna om syndafloden, och om allting tege, skulle stenarne tala.»

Jag kallar detta tal dikt eller talpoesi i biblisk mening, ty det är skrifvet i rytmisk prosa, som just genom den art af satsparalleller, hvilken utmärker den gammaltestamentariska diktningen, närmar sig till strofbildning och vers. I denna Linnés prosahymnik återfinnes samma ton och stil som i bibeln, med språk efter språk följande på hvarandra som harposlag, utan utvärtes förbindning. Äfven hos Linné finns det lidelsefullt springande i form och tanke, som låter hvart stycke liksom taga ny sats vid målet, de patetiska frågorna och upprepningarna, liksom vid åkallan och besvärjande med lyfta händer. Det är för öfrigt eget att se, hur den bibliska känslan tager lofven af vetenskapsmannen. Ekonomen begynner borgerligt med att skildra stenrikets och metallernas oumbärlighet för människan, han talar om salpeter och förstoringsglas. Men hänförelsen rycker honom med. Människan och hennes samfund försvinna till sist inför det kosmiskas storhet. Glömmande den skillnad han själf alltid fasthållit mellan organiskt och oorganiskt, upprepar han österlandets gamla och trötta visdom om lifvets kretslopp från mull till mull. Hans hymn om stenriket slutar icke med de metaller, hvilka känneteckna människosläktets poetiska eller

historiska åldrar, utan med petrifikat och stenar. De äro vittnesbörden om jordens egen historia, och på dem, de högtidliga dokumenten ur naturens egen urkundsbok, följande världens utvecklingssaga, tillämpar han den gamla bibliska hyperbeln från Lukas (och före honom från Habakuk): om allt tege skulle stenarna tala.

Denna rytmiska prosa är sålunda en tillämpning af bibelstilen, i släkt med den, som man — på ett annat område — finner i den gamla folkliga profetian om bemärkelsetecken och viktiga dagar, kommande händelser, hotande olyckor och världens undergång. Dylika profetior funnos i marknadstryck och bifogade kalendrar och andaktsböcker. Gamla profeter med isgrå lockar och skägg siade om »Werldens sista Ende», som Hieronymus i 1690 års psalmbok, och hvem hade icke hört »De Tolff Sibyllors Spådom», de tolf sibyllor med sina underliga namn, Delphica och Hellespontica, unga i rosenkransar och gyllenduk och gamla i bondaktig vadmal. Eller »Sanctæ Brigittas Prophetiae», där Sankta Brita själf spådde om tid och evighet och världens undergång. Trollskrifter af detta slag hade säkert funnits i Linnés barndomshem och berört hans fantasi. Man ihågkomme att knappast någon dåtida bildad svensk så som han lefvat sig in i allmogens föreställningsvärld. Dess bilder och uttryckssätt flöda ständigt ur hans penna. Själf anför han också en gång — midt i ett rektorstal — en dylik berömd folklig profetia, »Stenen i Grönan Dal». Så låg en tillämpning af bibelstilens rytmiska prosa, profetians högtidliga

uttryckssätt, Linné, prästsonen och naturbarnet, nära. Själf kände han sig som en folkets son, genom Herrens nåd upphöjd till naturens profet, som fått koxa in i gudomlighetens hemliga rådkammare, och som hymner strömmade hänryckningen öfver naturen ur hans själ.

II.

Fabeldiktaren.

Herder skrifver på ett ställe:

»När Gud förde djuren till Adam, för att han skulle se, hur han skulle kalla dem, satte han människan i Fabelns skola. För att kunna beteckna ett djur med ett namn, måste han känna dess karaktär och instinkt, och bådadera lärde han ur djurets handlingar och lefnadssätt.»

Linné, hvilken som namngifvare åt gräs och kreatur väl kan kallas den andre Adam, fördes af naturen själf i fabelns skola, och som en fabelberättare, som en sagodiktare är det också han ser på och talar om blommor och djur. Utom i de rent fackmässiga beskrifningarna och diagnoserna på latin nämner Linné nästan aldrig ett djur eller en planta utan tillägg af ett epitet, ett verb eller en hel liten episod, som lyfter iakttagelserna in i diktens och berättelsens glittrande och spelande atmosfär. Man höre ett exempel:

»Spindlarne lägga mellan grenarne sina matematiska nät. Bokmalen, den lilla bokbindaren,

confiskerar allt. Gräshoppan spelar och klirpar för sin käresta. Loppan gör luftsprång, knäpparen gör caprioler, aftonmyggen dansar hoppdans öfver kärren. En fogel hördes skria med en ovanlig och häftig röst, som hade han varit i dödens klor, men det var intet annat än en liten bofink, som hade en stor fjäril i munnen och ropade hem sina barn till måltid.»

Dylikt är i vår tid så alldagligt som möjligt, utslitet genom den poetiserande sagotonens allmännelighet, men i Linnés tidehvarf strålade det af daggig nyhet. Rococons behag gjuter ännu sin täckhet öfver dessa lekfulla småvändningar, och med en älskvärd sinnrikhet går ej sällan naturiakttagelsen öfver i poesi. »Man har allmänt trott» — skrifver t. ex. Linné om lysmaskarna — »att honorna gingo med sina lyktor att visa sina män vägen och låna dem eld, men vår store Entomologus Herr Cammarherre de Geer har funnit, att dessa honor metamorphoseras och afklädas sin hud, samt att de lysa både före och efter förvandlingen, eller både då de äro skråpukor, puppor och kräk, hvaraf tyckes slutas, att denna eld icke är någon kärlekseld, ty en sådan brinner aldrig hos barn, som ännu icke äga olja.»

Med sitt fina slut liknar ett sådant stycke en liten orientalisk parabel af någon gammal österländsk naiv och vis idylliker. Samma öfverflyttning till dikt gifver Linné flerstädes — som man kan förstå — skildringarna af sina älsklingar: växterna. På sin lappska resa ser han i ett kärr Erica palustris, klockljungen. »Då jag henne såg, föll

mig före Andromeda. Så att om Poeten just satt sig före, mystice, att beskrifva henne, hade hon aldrig bättre träffats.» Han utför jämförelsen. Liksom den fjättrade jungfrun står blomman på kärrets tufva med bleka kinder och af sorg lutadt hufvud, och paddor och grodor hota henne. En fantasibild från Ovidius vaknar i botanistens fantasi, och klockljungen i det norrländska träsket förvandlas till en liten poetisk naturmyt.

Till största delen äro dessa exempel tagna ur Linnés resor, alltså ur osystematiska, för en större läsekrets beräknade verk, men skildringssättet återfinnes äfven i de specifika vetenskapliga rönen i Vetenskapsakademiens Handlingar. Äfven de, som behandla de mest nyktra ämnen, kunna rymma oväntadt mycket af sagoton och naturpoesi. I uppsatsen om »Renarnas brömskulor i Lappland» är t. ex. styngflugans och renens »sym- och antipathie», som Linné kallar det, framställd med en novellists värme och intresse för ett fall af psykologisk attraktion och repulsion. »Flugan», heter det, »däremot längtar så innerligen efter den, som för henne rymmer och flyr, att hon ingen ro eller lisa kan äga de få dagar hon lefver sin frodigaste lefnad. Hon glömmer bort både mat och hvila, far hela dagen, i fult och vackert väder efter sin kära vän» o. s. v. På samma vis betraktar Linné myrorna ett par regniga augustidagar 1740, då han på sig själf, den evigt rastlöse, tillämpat Salomos råd till den sysslolöse att betrakta myrorna. Han ser på dem med något af samma poetiska blick, hvarmed Maeterlinck i våra dagar sett på insekternas andra stat-

bildare, bien. Stacken är intet förvirradt Babelstorn, utan ett samhälle, fullt jämförligt med människornas i planmässig mekanism, och där blinda instinkter drifva och dana lika märkvärdigt som människornas seende krafter. »Använder hela menigheten i myrstacken all sin flit att göra höga och hvälfda gångar, att Hanar och Honor, som snart skola fira sin bröllopsfest inne i dem, få frie från hårdt väder och brännande solen hafva fritt spel att där i lättja och kättja roa sig. Då sker, att Hanarne blifva Fäder, Honorna Mödrar, men de aflägga äggen och lämna dem till slafvarne att sköta — — Sedan de således smakat ondt och godt, måste Far och Mor resa ut att beskåda den värld, de aldrig tillförene sett, flyga då ut i bästa och vackraste sommaroset, utan att tänka på vägen tillbakas, då okunnige om all fara, såsom en liten fogel den nyss flugit ur nästet, ej vetandes hvarest de skola hamna, följa vädret och lyckan.» Men denna excursion från hemstaden blir dödsfärden för dem, som fyllt sin uppgift, och i stacken fostras en ny släkt för tillvarons ondt och godt. Icke sant, den store naturforskaren får en nästan Andersensk ton?

Först då Linné passerat sitt lifs middagshöjd, vid 1750-talets midt, förändras kanske något hans stil. Den lyriska samhörigheten med naturens driftlif öfvergår till naturtänkarens stilla beskådande. På 1750-talet slutade Linné sina resor. Djur och växter, som han förut spanat, spårat och studerat som en jägare i deras egen värld, betraktade han nu öfverflyttade i sin botaniska trädgård. Hänryck-

ningen öfver naturen är oförminskad, men yttrar sig som en vis, ibland vemodig humor. Den lyriske berättaren blir en moraliserande skildrare. I sitt rektorstal »Deliciae Naturae», hållet 1772, då han redan var en gubbe i de »kalla åren», som han säger, gör han på nytt en öfverblick öfver naturens riken, icke längre som en förkunnande hymnolog, utan som en åldrad naturens grand oncle, berättande dess sagor: »Mammalia, däggdjuren är fotfolk, aves, foglarne rytteri, amphibierne, ett fult, ohyggeligt, nakot folk till fots»... Men midt i boken gör den gamle indelningen af växtriket till en sinnrik allegori öfver samhällshierarkien och dess klasser, hvarvid det t. ex. om gräsen heter: »I sin simpla dräkt utgöra de allmogen, de äro de mesta och skatta mest, böja sig bäst, ehuru de dagligen trampas och plågas.»

En mild ironi med skälmaktiga sidoblickar på människolifvet kännetecknar dessa naturbilder från Linnés senare år, t. ex. beskrifningen af markattan Diana i Vetenskapsakademiens Handlingar 1754, begynnande med de betecknande orden: »Apesläktet är säkert det allra vidlyftigaste släkte ibland alla fyrfotade djur, så att man ser äfven bland djuren att de fåvitska göra största antalet.» »Som Diana är en hona, tål hon mycket väl mankönet, men icke så qvinnkönet.» Hon låter gärna gossar klappa sig, »men om fruntimmer inställa sig, besynnerligen då manfolk äro tillstädes, hoppar hon som oftast på dem och biter dem.» Skildringen blir så intagande och lekfull, att man tänker på rococons djurstycken med deras skalkaktiga karrikatyr

af människolifvet och behagfulla framhäfvande af djurhumorn. (Markattan är ju också rococons älsklingsdjur, som till tiden hade all grimasens och oblyghetens frändskap.) En scen med Diana och en påfågelhona erinrar slående om Oudry, tidens finaste djurmålare. Linnés framställningskonst, hvilken ofta bäres af en fläkt ur Genesis, kan så annorstädes få det sirliga lekhumöret hos en dörrmålning i ett rococokabinett.

Hela originaliteten i detta skildringssätt synes kanske tydligast genom en sammanställning med den ende i Linnés samtid, som var en honom jämbördig medtäflare både såsom forskare och naturbeskrifvare: Buffon. Att antagonism rådde dem emellan, vet hvar och en, som känner deras skrifter. Genklangen häraf fortlefde ännu hos deras lärjungar, intill dess eftervärlden — som Isidore Geoffroy S:t Hilaire i den ryktbara inledningen till sitt stora arbete »De organiska rikenas allmänna Naturhistoria» — ställt dem sida om sida som den moderna naturhistoriens tvenne portalgestalter.

I själfva verket är det också knappast möjligt att finna som stormästare på samma fält två så polariskt motsatta naturer. Buffon hade en antik tänkares stora och fasta själ. Naturens eget opersonliga och mäktiga majestät hvilar öfver hans lifs verk, hans »Histoire Naturelle», i hvilket hela hans existens runnit ut som en ståtlig flod i en djup sjö. Legenden berättar, att Buffon skref sina af klassisk retorik burna sidor galaklädd, i siden och spetsmanschetter. Det är en legend, men Buffons

stil är verkligen paradklädd och ceremoniös. Det tycks mig, som hans djurbilder erinrade om Rigauds porträtt af prinsar och ädlingar. Hans af antiteser och omskrifningar svassande framställningar af lejonet, tigern eller leoparden likna de antika häfdatecknarnas konstfullt svarfvade karaktäristiker af härförare och statsmän.

Linné var aldrig galaklädd i sin stil, icke ens då han, iförd rektorsinsignierna, stod i universitetskatedern och talade inför majestäter, stater och kårer. Hvilken annan än han skulle vid ett sådant tillfälle formulerat tanken, att om vetenskap ej odlas i ett land, hemfaller det åt vidskepelse, på följande vis:

»Ja, skogsnufvor skulle gömma sig i alla buskar,
Gastar spöka i alla mörka vrår.
Tomtgubbar, Vättar, Näckar och andra Lucifers
anhang lefva med oss som gråkattor,
samt vidskepelse, hexeri, signeri svärma omkring
oss som mygg.»

Liksom Linné hela lifvet behöll något af sin småländska brytning, bevarade han sin starka och okonstlade ursprunglighet. Hans ingifvelse är i släkt med den folkliga inspirationen.

Lustigt framträda dessa motsatser hos de båda medtäflarna, när man hör dem beskrifva ett och samma djur. Man jämföre de utförliga skildringarna båda gifvit af tvättbjörnen — Buffon i åttonde delen af sin historia, Linné i Vetenskapsakademiens Handlingar. Buffon ser på detta humoristiska och

lekfulla djur så, som den högdragne herr de Buffon ser på alla sina modeller, på förnämt afstånd. Utan ett leende beskrifver han dess upptåg, dess smak för sötsaker, dess sätt att leka med sin kedja, allt i samma orubbligt värdiga och klassiskt stiliserade prosa.

Linné är inne i sin beskrifning som barnet i en lek och sagoberättaren i en saga. Sjubben blir i hans skildring en upptågsmakare, en Till Ulspegel, en sägnens odygdspåse. »Sjubb umgicks med bekanta barn och hundar, förtroligen, liggandes på ryggen, tillstädjande att de honom under tiden nog luggade utan att stickna på leken, men på slutet, då de voro trötta, blef han mästare och envis som en skärslipare, hängde efter och förföljde dem. Det var omöjligt att fria sig från honom, förr än man hittat 'hans kuse', för hvilken han var pultron, det var svinborst, som han omöjligen tåla kunde. Så snart han kom i ficka eller skåp och man allenast lät honom lukta på en klädesborste eller någon borst af ett svin, cederade han strax sin pretention och retirerade baklänges, som fienden kommit efter honom.»

Det är mellan dessa de två första naturhistorikerna ungefär samma skillnad, synes det mig, som den redan i antiken ofta framhäfda mellan den verkliga historieforskningens tvenne idkare: Herodotos och Thukydides. Buffon ser på naturen som den sistnämnde ateniensiske häfdaskrifvaren, med den reflekterande tänkarens och statsmannens öga. Buffon är naturens pragmatiska historiker, beskrifvande dess dramer och dess handlande parter —

människan och djuren — med konstfull objektivitet och filosofiskt framhäfdt kausalsammanhang. Linné är naturforskningens Herodot, naturbeskrifningens fader, hos hvilken, som hos Herodot, vetenskapen ännu har öfver sig ett återsken från mytens och sägnens morgonrodnad och framställningen af sig själf äger folkföreställningens fantasimakt.

Men just på grund af detta kan Linné också enstaka gånger gifva ett omedvetet skaldiskt uttryck för naturens hemlighetsfulla lif, som Buffon med all sin förnuftsmässighet aldrig når fram till. Sådan är följande storartade teckning af fjällämlarna:

»Vid viss tid, ofta 10 à 20 år emellan, fly de från fjällen skocktals i sådan myckenhet, att den all förundran öfvergår, då de i vissa troppar till tusendetal gå, alla rätt fram såsom en linea. På vägen äta de upp gräset och rötterna, där de gå fram, och som mig är sagdt ynglade ofta på vägen, bärandes en unge i munnen och den andra på ryggen. Deras väg är ifrån fjällen, men hvart de ämna sig, vet jag icke, dock gå de hos oss neder åt hafvet, fast de sällan komma fram utan förskingras, förgås och dödas till största hopen på vägen.

Finna de någon höstack på vägen, gå de icke omkring honom, utan med grafvande och frätande arbeta de sig väg igenom densamma. Ligger dem en stor sten i vägen, den de icke kunna komma öfver, så göra de en halfcirkel omkring honom, dock så att de taga sin räta linea igen.

Möter dem någon sjö, ehuru bred han ock är, bjuda de till att komma öfver honom efter sin

linea. Möter dem någon båt på sjön, fly de icke undan utan söka att arbeta sig upp i båten, och tvärs öfver på andra sidan kasta de sig i sjön igen. Möter dem någon brusande fors, så frukta de icke för honom, allenast det går rätt fram, fast hvar och en skulle sätta lifvet till —.»

Jag bekänner, att knappast något på vårt språk gifvit mig ett så starkt intryck af naturens mystik som denna skildring af fjällämlarna, gräfvande, frätande, ynglande, stupande på sin rastlösa vandring, drifna af okänd kraft, från okänd utgångspunkt, mot okändt mål. I all sin enkelhet meddelar denna skildring, där genom själfva språkrytmen brusar rörelsens rastlöshet och där tanken på den underbara »osynliga linean» återkommer som ett gåtfullt omkväde, den kalla pusten af lifsdriftens hemlighetsfullhet och outsläcklighet, rysningen och andakten ifrån det oförklarade och det ändlösa. Jag kan sluta ögonen och i stället för fjälllämlarna se folk, stammar och racer på deras aldrig slutande tåg genom öknar och mörker, öfver haf och land, släkten efter släkten genom seklers sekler, hastande, ynglande, stupande, tändande de snart slocknande lägereldar, som de nämna sina civilisationer, och så åter ut på vandringen mot natten och framtiden utefter den »osynliga linea», som vi kalla historia —.

III.

Resebeskrifvaren.

I ett presidietal om »utländska resor», hållet i Vetenskapsakademien 1746, säger den kände arkitekten Hårleman, som var en både inom och utom riket välberest man, följande: »Utaf alla folkslag är oemotsägligen intet något mer begifvet på resor och utfärd än de svenska, hvaruti som uti mycket annat de röja deras härkomst från de genom deras flyttning och härfärd så bekante och namnkunnige gamle Göter.» I själfva verket är också vandringshågen ett lika svenskt (och allmänt germanskt) drag som kärleken till fosterbygden, längtan utåt lika stark som hemkänslan vid torfvan. Under äldre tider vittna vikingatågen och sedermera kolonialexpeditionerna till andra sidan Östersjön därom i största mått, lika väl som i det lilla de enskildas dock med så många mödor och svårigheter förknippade resor. Stort är i proportion till folkmängden och tillgångarnas ringhet antalet af de svenska män, som uppsökte apostelfurstarnas grafvar i Rom eller de skolastiska lärdomssalarnas Paris, humanismens och reformationens Tyskland. Fullkomligt oförklarliga utan vandringsdriften i blodet vore också den svenska storhetstidens svenska äfventyr så långt från hemlandet, med de svenska konungarnas högkvarter i tyska och polska kröningsstäder, bland kosackerna i Ukraine och turkarna i Bender. En ständig strömning af reselif och vandringslif brusar genom 1600-talets svenska

historia. Det är icke blott krigets artister och handtverkare eller underhandlingens män, som synas stadda i ständig färdsel, utan andliga och lärda, präster och köpmän, alla fara som skottspolar mellan den vintriga hembygden och de ofta mycket aflägsna trakter, som de svenska vapnen förvandlat till fosterlandets utposter. Ortflyttning i stor stil blef en lifsbetingelse, och så utvecklades också den egentlige resenärens gestalt. Tager man blott det svenska namn, som näst konungarnas klingar högst, Oxenstjerna, finner man bland dess bärare icke mindre än tvenne rent typiska resenärer, den nästan legendariske Bengt, Resare-Bengt, och Johan, äfventyraren och moralisten. Resare-Bengts odyssé gick i den storfantastiska stilen mot morgonlandens sagovärld. I en af de första tryckta resebeskrifningar vår litteratur äger — skeppslöjtnanten Nils Matson Kjöpings — berättar också författaren, att han på muren i ett augustinerkloster i Ispahan funnit inristadt följande:

Min Gudh mig godh Ledsaghar är
Om dygden migh i sälskap,
Ty frucktar jag för ingen
I medgång och
Men allestädes går med
Bengt Oxenstierna Svensk Frijherre godh.

Det var den behjärtade gammalsvenske äfventyrsfararens bomärke. Om Resare-Bengt lefvat i våra dagar, hade han blifvit upptäckare i obesökta och farliga länder. Johan Oxenstjernas reselif är däremot en pittoresk roman genom alla Europas städer, med handlingen flyttad från slottssalen till

landstrykarhärbärget, från kyrkan till glädjehuset och spelhålan. Hans »tankar» äro en verklig olla podrida af minnen, sededrag och ordstäf från alla Herrans länder. I våra dagar hade han blifvit mönstret för en europeisk turist.

Litteraturen gifver blott en svag genklang af allt detta reselif. Fåtaliga och utan spår af någon litterär hållning äro ännu 1600-talets tryckta svenska reseskildringar — rena skepparhistorier, som den nyss nämnde Nils Matson Kjöpings resa »genom Asia, Africa och många andra Hedniska Konungariken» och västmanländingen Olof Ericksson Willmans resa till Ostindien och Japan, eller konstlösa relationer af krigare och diplomater, sådana som den blifvande öfverståthållaren Claës Rålambs manhaftiga äfventyrsskildring af sin ambassad till storturken. Vid början af 1700-talet uppträder en ny form af resebeskrifning, den lärda resan, verkställd af forskare på olika områden, tyngd af osmält kunskap och affattad i latiniserad universitetssvenska, utan spår af reselifvets fart och friskhet. Sådana äro Olof Rudbecks »Laponia illustrata» från 1701 och den språklärde fältprästen Michael Enemans »Resa i Orienten» 1711—1712 (tryckt först 1889).

Så obetydliga, olitterära och utan all egendomlighet äro före Linné alla svenska resebeskrifningar. Man kan därför utan ringaste öfverdrift säga, att han hos oss grundlade reseskildringens konst. Hur revolutionär, hur snillrikt ny och självständig han i denna egenskap var, det synes bäst genom en hastig blick på den af hans föregångare, som var den enda stora personligheten, och med hvilken

det faller sig så naturligt att jämföra honom — hans egen lärare, naturvetenskapsmannen Olof Rudbeck den yngre.

Hos Olof Rudbeck verkar allt antikveradt och kammarlärdt. Redan titeln på hans lappska resa är en half aln lång, planen är så gigantisk och oformlig, som den endast kan finnas hos familjen Rudbeck. Den enda utkomna delen skildrar på 79 tättryckta sidor de två första färdedagarna och hinner från Uppsala till och med Älfkarleby. Det, som hos författaren kunde finnas af poetisk känsla, dränkes i periodernas ordsvall och kaotiska, språkliga hugskott. Tanken är okritisk i sin öfversvenskhet, som när Rudbeck, för att visa att höga norden ej behöfver blygas för en jämförelse med södern, sätter upp en lång lista på svenska bär, som skulle motsvara solländernas sydfrukter. Rudbecks lista har följande utseende:

Stora svarta hallon,
Bruna hallon eller Brunbär,
Snöblå krypande hallon,
Röda hallon,
Hvita hallon,
Stora röda vinbär,
Röda vinbär mindre,
Hvita vinbär,
Svarta vinbär,
Kråkbär o. s. v.

Ehuru Olof Rudbeck d. y. som jägare, djurmålare, botanist och zoolog borde hafva varit en naturens son, gifver hans resa dock endast intryck af det dammiga bokrummets pedanteri.

Dylika verk är det Linné ersätter med sina

resedagböcker, skrifna på halt- och rastställen under färden. Det är en revolution, som när friluftsmålaren flyttade sin blick från ateliern midt ut i solljuset. Om än också hos honom understundom en skugga af det lärda latinet skönjes genom svenskan, räddas han dock från dess tryck genom sin stils aforistiska korthet och rättframma lif. Hos honom är allt åskådligt, sakligt, lefvande, iakttagelserna gripna och upptecknade i flykten, intrycken ännu i dag lika friska och strålande, som de mötte Linnés hänryckta ögon och lyriska fantasi.

Den äldsta, lifligaste och litteraturhistoriskt intressantaste af dessa Linnés resor är hans »Iter Lapponicum», tryckt först så sent som 1889 (dessförinnan blott i engelsk, ofullständig upplaga under titeln Lachesis Lapponica, London 1811). Om något kan belysa den svenska likgiltigheten för den nationella kulturen, är det att, så vidt jag vet, ingen enda stämma vid detta sena offentliggörande framhäfde, hur den svenska litteraturen fått ett mästerverk; ty ett mästerverk af friskhet och genialitet, i sin lyriska ursprunglighet och sin måleriska kraft enastående i samtiden, är denna första Linnéanska resa. Dess dagboksanteckningar begynna med följande rader:

»Reste jag från Uppsala stad den 12 maj 1732 som var en fredag kl. 11 f. m., då jag var 25 år gammal på ett halft dygn när. Nu begynte hela marken fägna sig och le, nu kommer sköna Flora och sofver hos Febus. Nu stod vinterrågen 1 qvarter hög och kornet hade nyligen utvist ett blad. Björken begynte nu spricka ut och alla löfträ visa

sina löf, förutom alm och asp.» Hur enkelt — men hvem känner icke genom dessa rader första kyssen af vårens svala anda och dess doft af förnyelse? Lika rik på spelande vårdrift som naturen omkring var den snillrike tjugufemåring, som skref detta och som, en äkta son af det karolinska Sverige, med en eröfrares glada mod red ut på upptäcktsfärd, med hufvudet fullt af nya tankar, med mikroskopet i sin ränsel och handbössan öfver sadeln.

Några litterära mönster att följa och bilda sig efter ägde icke Linné. Naturligtvis har han före sin affärd studerat det lilla, som fanns om Lappland och lapparna, och, om han icke kände till Zieglers skildring i dennes gamla skandinaviska beskrifning från 1532, säkerligen rådfrågat Olaus Magnus, men framför allt Schefferus' 1673 tryckta Lapponia, i hvilken han fann nomadstammens lif tecknadt efter de bästa källorna, de handskrifna berättelserna af de i Norrbotten ordinerade prästerna Rehn, Tornæus och Gram. Men Linnés hela sätt att se var ett annat än föregångarnas. De voro etnografiska beskrifvare med prästbildning, seende på lapparna som missionärer och upptecknande deras seder och bruk som kuriositeter, allt i ovig och lärd stil. Linné var lekman och naturforskare med en snillrik intuition, icke blott för naturens lif, utan äfven för allt människolif, som stod naturen och det primitiva nära. I hans konstlösa dagboksanteckningar är allt, uppfattning, stil och anda, nytt, kort och liffullt. Hans reseberättelse är en lyriskt vetenskaplig dagbok, genom hvilken man allestädes känner ridtens hurtiga tempo och friluftslifvets glada

mod, spelet af den öppna himmelns vindar och moln, doften af åkrar, ängar och skogar.

Det, som i den lappska resan, liksom i Linnés senare reseböcker, först väcker läsarens häpnad, är säkerligen iakttagelsernas och synpunkternas underbara mångfald. Det är icke blott naturvetenskapliga idéer och hugskott, som han strör kring sig med en slösares sorglöshet, hans öga tyckes allestädes närvarande, hans tanke ständigt frågande och förklarande. Han iakttager hur violerna sluta kalkarna för regnet, hur boskapen undviker giftiga örter, sågskärarens bleka hy i röken från vattenfallet, runstenen vid vägen, lärkans drill i luften och snittet på befolkningens dräkter. Han gör anteckningar om fiskedon och åkerredskap, från bakstugor och brygghus, han låter växtnamn och bygdesägner skänka landskapen lefvande tungomål. Han undersöker det varaktigaste af allt, jordens byggnad och struktur, men glömmer ej heller ögonblickets flyktiga konstellationer på dess yta.

Men denna oerhörda rikedom af sakuppgifter och allt detta vetenskapliga stoff sammanhålles af ett enhetligt stämningsinnehåll. I denna lappska resa, liksom i dess syskonverk, är naturen för första gången i svensk litteratur uppfattad som en värld för sig, motsatt civilisationens, en värld, där människotillvaron med ännu osliten nafvelsträng hängde fast vid jordens modersköte och där behofvens enkelhet skapade en existens, lyckligare och sundare än kulturens och städernas.

1732, sjutton år före Rousseaus första programtal, visar sig Linné starkt fången inom hela

denna stämningskrets. En sådan Rousseauism före Rousseau kan helt visst också hittas annorstädes — framför allt i den store naturprofetens eget hemland, Schweiz, hvars betydelse som andlig källtrakt för sjuttonhundratalets odling sällan till fyllest betonas. Där hade redan 1725 Bernerpatriciern Beat Ludvig von Muralt förkunnat läran om det ursprungliga landtlifvet som människans enda naturliga lefnadsform. Men än närmare till ligger det att tänka på Albrecht von Haller, Linnés så närsläktade vän och antagonist.

År 1728, alltså blott fyra år före Linnés lappska resa, gjorde Haller en alldeles motsvarande färd till Jura, Savoyen och Berner Oberland. Ändamålet var också för Haller först och sist naturhistoriskt. Den unge läkaren ville skrifva en stor schweizisk flora. Men skalden i honom greps minst lika mycket som vetenskapsmannen af fjälltrakternas majestät och den fläkt af ursprunglig storhet och primitiv poesi, som hvilade öfver dess bebyggare, hvilka som ett forntida herdefolk i gammaldags enkelhet och ärbarhet lefde bland sina hjordar i bergdalarna. Genom sin stora dikt, Die Alpen, blef han fjällets första skald i världsdikten, och de granna retoriska stroferna målade alpvärlden som en säll och sund fristad för en af kulturens smink och förkonstling oberörd, naturligt upphöjd mänsklighet. Det var Linné främmande att gifva en känslogång ett dylikt litterärt och deklamatoriskt uttryck. Ej heller såg han sitt Lappland (eller någon natur) i drömskenet från en förgången guldålder, som den abstrakte Haller. Linnés inbillning var i högsta måtto

saklig och naiv. Han idealiserar hvarken bygd eller människor, och naturlifvets vedervärdigheter och skuggsidor antecknar han med läkarens och naturbarnets oräddhet för den frånstötande detaljen. Men trots detta kände den lyriske Linné lika mäktigt bergvärldens sublima skönhet, då han förbi den hvitgröna fjällsjön Virijaur och det öfver 1,000 m. höga Kaissatnjuonges eviga snö vandrade ner till Norska Lappmarken, som Haller, då han första gången kom upp bland Schweizertinnarnas i solrymden bländande gotik. Linnés anteckningar äro fullkomligt olitterära och summariska, men man känner när man läser dem den hvinande fjällvinden och den elementariskt lätta luften, vädrar den oändliga friskheten från gränslösa, otrampade snövidder och hör metallklirret från dessa halffrusna bergbäckar, om hvilkas kalla, »kosteligt pärlande» vatten Linné talar med sådan hänförelse. Linné anar — väl först af alla — fjällklimatets kurativa verkan: att det skulle vara hälsosammare att resa upp hit och dricka snövatten än att ligga uti tjockt väder vid sumpiga surbrunnar; han känner sig själf föryngrad i dess »pura och genomblåsta luft». Liksom för Haller blir för Linné denna bortom kulturens vändkrets liggande värld civilisationens motpol, och på dess befolkning, lapparna, ser han med samma afundsjuka som på naturens och mänsklighetens flydda barndom eller — kanske rättare och för Linné mer betecknande — med natursonens hemlängtan till det bygdelif, hvarifrån han stammade och ur hvars jord hans väsens källor runno. Man äger från hans hand rent Rousseauistiska små bekännelser: »En

rik bonde», hette det i hans dietlära, »skulle jag önska mig vara, om jag af barndomen vant mig därvid, men ännu hellre, om ej så kallt vore, att vara en förmögen fjellapp... O I lyckelige landtbor, som ej veta af något annat bättre än hvad Gud och väderleken gör. Och med nöje sitten i ro med sufficient föda och se de stora dragas och träta om brödstycket, som de ej hafva godt af.»

Men starkast framträder detta i självfva skildringen af lapparna. Jag undrar om det från så tidigt datum finnes någon framställning af ett naturfolk, gjord så utan allt öfversitteri, med så lefvande medkänsla, fast utan skönmålning, och med så stark kärnfrisk kolorit.

Året innan Linné reste i Lappland, 1731, utkom i Paris en berömd lappländsk resa af en berömd författare — Regnards (1681 företagna) »Voyage de Laponie». För den parisiska komediförfattarens spefulla och föraktliga blick är »det lilla djur, som man kallar lapp, näst apan mest lik människan». Hur tidens medelsnittssvensk uppfattade lappen, kan man se af en annan resa i dessa trakter — Arvid Ehrenmalms från 1743. Författaren var »extraordinarie kanslist i justitierevisionsexpeditionen» — hans stil har samma karaktär som hans titel, och han betraktar lapparna med den högkyrkliga ämbetsmannens misshag öfver deras lefnadssätt, förblindelse, mörker etc. För Linné är lappen en lefvande sägen från herdetiden, hvars görande och låtande är föremål för hans outsläckliga intresse, och han har redan blicken öppen för den tragik, som sväfvar öfver hvarje

naturfolks öde i den hopplösa sammanstötningen med kulturens öfvermakt och bokstafsväsen. Därtill kommer en utomordentligt stark åskådlighet, höjande den etnografiska notisen till lefvande bild. Man läse till exempel följande porträtt af en gammal lappgumma: »Jag visste ej, om det var man eller qvinna. Jag tror aldrig att Poeten så afbildat en furia... Man måste tro, att hon var kommen från Styx. Hon såg ut helt liten, ansiktet var helt svartbrunt af rök, ögonen bruna, lysande, ögonbrynen svarta, håret helt becksvart och omkring hufvudet nedslaget. Härpå satt en röd, platt mössa, kjortelen var grå, och i bröstet, som såg ut likt grodskinn, hängde långa, slankande, bruna pattor med messingsmaljor omkring.» Hvilken trollpacka ur en skrämmande folksaga! Det är en styrka öfver Linnés interiörer från kåtorna, en pust öfver hans arktiska idyller, som kommer Franzéns lappländska taflor (i *Emili eller en afton i Lappland*) att förefalla fadda och slickade. Man måste, för att få ett motstycke till denna primitiva friskhet och etnografiska färgglöd, gå till den främste af alla Lapplands skildrare — Höckert.

Okänd för alla, utom en liten krets af vetenskapsidkare och vänner, kunde Linnés »Iter Lapponicum» ej utöfva något inflytande. Detsamma gäller flera andra resor, som Linné företog under dessa ungdoms- och utvecklingsår, och som han beskrifvit närmast till eget och sina vänners nytta och nöje, och hvilka också först i våra dagar kommit ut i tryck. Det är den nästan uteslutande tekniska beskrifningen af hans besök i Bergslagen

under midvintern 1733—34, den utomordentligt innehållsrika och litterärt sedt högst betydande Dalaresan från högsommaren 1734 och slutligen den utländska resan »Iter ad Exteros», som dock äfven den till stor del är fosterländsk, en tur genom Sverige 1735, i det att af berättelsen om Linnés detta år anträdda stora studiefärd på kontinenten tyvärr blott början kommit oss tillhanda. Sannolikt har Linné under dessa »vandrings- och läroår» med alla upplefvanden, intryck, studier och all oerhörd alstring icke längre haft tid att föra dagbokens lifskonto med dess ungdomliga bokföring af allt sedt och kändt.

Först långt senare utkommo de trenne Linnéanska reseskildringar, som voro kända och beundrade af hans samtid och som grundlade den svenska resebeskrifningens konst: den Öländska och Gothländska Resan, företagen 1741, offentliggjord 1745, Wästgöta Resan, företagen 1746, offentliggjord 1747, Skånska Resan, företagen 1749 och offentliggjord 1751. Han var då redan blifven en europeisk ryktbarhet, Sveriges vidast kände man. Resorna företog han på riksdagens önskan och med dess anslag för att upprätta ett inventarium af allt »curieust och nyttigt» i landet. Det var — som Jacob Wallenberg skrifver — Hans Majestät af örtriket, hertig öfver krokodiler och hafsfruar samt herre till fyrfota djur, fjäderfä och insekter, som gjorde sin Eriksgata, och hans berättelser härom blefvo kära för svenska hjärtan.

Framställningssättet är fortfarande detsamma

som förut — dagbokens konstlösa notisstil med intryck, rön, naturvetenskapliga beskrifningar och diagnoser, antecknade allt efter som vandringens iakttagelser och upplefvanden föranledt. Sakintresset är öfverallt det afgörande — det framhåller Linné själf i sina företal. »Skrifarten är mycket enfaldig, hvarföre jag torde blifva hårdt ansedd af många Plinii näktergalar.» Men endast en verklig skald skildrar som han och förmår omedvetet förvandla ett uppradande af sakuppgifter till lefvande bilder. Linné hade icke blott bevarat sin ynglingaaktiga, ursprungliga och mottagliga själ, han hade också i sitt uttryck den självtillit och den naturlighet, som känneteckna storheten.

Gången af dessa resor är alltid en och densamma. På våren eller i försommarens början begynner Linné färden och lämnar med en glädje, som återklingar i resornas ingångsord, böckerna och studierummet, för att återvända i augustis midt, vid skördetiden. Med de första gröna bladen, vårlöken och blåsippan, begynner hans resa i naturen och slutar med de fyllda axens bärgning. Den omfattar sålunda nordens fröjdetid, det nordiska årets högtid, och den nordiska sommaren omsluter alla reseskildringarna med sitt sus och solspel. Den lilla vårskildring, med hvilken den första af dessa resor — Ölands-Resan — inledes, är klassisk och får icke saknas i en studie öfver Linné som diktare, fast den är inryckt i så många böcker. Det är den uppsvenska våren, sådan vi minnas den med saknad från barndomen och tänka på den med vemod som gamla:

»15 Maji. Stockholm reste vi ifrån i den behageligaste vårtiden, kl. 11 förmiddagen. Solen sken klar och luften var något kulen.

Våren som ej bör mätas efter Calendarium, utan efter climatet och värmen, var så vida kommen att Lönnen utslagit sina blommor, men ej blad, att Björken nyligen utspruckit och blommade som bäst, Alens stiplar voro nyligen utbrustna och Granen hade på sina yttersta qvistar små röda smultronlika knoppar, som voro dess hanblomster, men ännu ej mjölige. Lind, Ek och Asp stodo ännu sofvande i sin vinterdvala. Blommorna vore inga andra än Draba prima, Caltha, Glechoma, Leontodon, Hepatica, Anemone secunda, Oxalis, Adoxa, Salices.

Ibland foglarne hade Göken nyss begynt gucka, och Ladusvalan såg man i dag den första.»

Detta anslag vittnar ensamt tillräckligt om den säregna sakliga poesien i Linnés resor. Jämför stycket blott med inledningarna till andra reseberättelser af Linnés efterträdare och lärjungar — t. ex. med början af Carl Hårlemans dagbok från en färd genom Sverige 1749:

»Den 19 maj ifrån Stockholm i vackert väder, men mycket damm, som vid infallande torka ej kan fela.» Alltså först damm och torka! Det är en annan människosorts signatur. Eller läs de första orden af Pehr Kalms Wästgötha Resa tryckt 1746: »Den 6 afreste jag från Upsala. Strax utanför tullporten blef jag varse hur en ko stod och åt upp det ena ståndet efter det andra af Hyoscyamos eller Bolmörten: en ört, som gör men-

niskorna, hvilka däraf råka äta, lika som rasande och tokiga, ätes likväl begärligt och utan fara af boskapen.» Alltså först fänad och bete! Också en annan människosorts signatur! Behöfs det mer för att visa skillnaden mellan den vanliga släta prosan hos våra landtbeskrifvare och den naturpoesi, som med sitt friska och spelande stämningslif sammanhåller de Linnéanska resornas myller af upplysningar och iakttagelser?

I själfva verket är Linné den svenska naturens och bygdens förste systematiske skildrare och tolk. Ur hans reseböcker skulle utan svårighet kunna sammanställas en aforistisk skildring af Svea Rikes och dess olika landskaps utseende och väsen. Här hafva vi hela landet från de norrländska högfjällen, där han åkt i lappens ackja och sofvit mellan renhudarna i kåtan, ner till Sydskånes i bokskogen inbäddade, af rud- och karpdammar omgifna slott, Sverige från dvärgbjörkarnas, fjällripans och hvitträfvens region till valnötsträdets, rådjurens och storkarnas, från den vintervärld, där hungersbrödet bakas af korn och ärter, af tallbark och mossa, ner till det landet Gosen med bohvetegröten och de färska limporna. Eller, om man vill gå öfver landet i andra riktningen, hela Sverige från Gottska Fåröns sandberg och strandhafre, där spelmannen med säckpipan och drycken vid gästabudet stammade från Ösel på andra sidan Östersjön, från Gottlands sydländska stränder och Ölands hedar till klippkusterna längst västerut, där Linné »botaniserade på hafsbottnen såsom i ett nytt Sverige» och såg befolkningen koka sin fisk

på brinnande ljung och lysa upp sina vindblåsta timmerstugor med tran.

Helt visst ägde Linné icke den moderna människans blick för olika arter af utpräglad natur. Alfvarens hed kallar han ett »stenigt, olyckligt Arabien» och om Bohus län gör han den reflexionen: »det är otroligt, hvad åtskillnad ett land får, då dess backar blifvit utan skog, nakna klippor, hvaraf landet ser ut som vore det för några år sedan af vattnets afgrund uppstiget.» Men icke en af seklets landskapsmålare skulle hafva förstått en dylik natur! Hur konventionell är icke i all sin »djärfhet» själfve Joseph Vernet, han som gaf rococons människor en rysning af elementens storhet! Linné känner fjällvärldens skönhet och arktiska poesi. Med fina ord skildrar han det nordsvenska landskapets tungsinthet i mörkningen, »då himlen blir svartblå, vädret blåste från norden, luften var kall och natten kom med hast», och hur utmärkt han tecknat den uppsvenska våren och dess skygga, ljusa vaknande från vintern, är redan visadt. Ehuru den begränsade naturbilden kanske är honom kärast, visar Linné flerstädes ett sinne för fjärrviddens verkan och de stora linjernas skönhet, som i dåtida litteratur — och långt sedan — är sällsynt. Han förordar till exempel uttryckligen för målare det »ogemena perspektivet från Kvälleberga backe i närheten af Växjö, där man ser de gröna och stora skogar nedanföre utsträckta till en vidlyftig horisont och genomskurna med åtskilliga och många vatten, som Helgasjö, Bergundasjö och de många strömmar, som binda dem tillsamman, utom åtskilliga öar och

vikar, som göra dem fläckuga». Hur öfverraskande verkar icke särskildt det sista, för en målare så kära ordet! Men först och sist är dock Linné landtlig idylliker, och hans hjärta strömmar öfver af förtjusning inför blommande midsommarängar, stilla lundar och speglande sjöar. Allt detta finns i hans egen fosterbygd, och om någon svensk natur har en företrädesrätt till hans kärlek, är det hans »ljufva Natale» vid Möckeln. Öfver hans barndomshem, Stenbrohult, hvilar i Linnés skildring samma stämning af evig pingst som öfver den härliga inledningen till Tegnérs »Nattvardsbarnen», också den en eklog från en värendsk kyrkby.

Linnés resor skildra icke blott svenska landskap, utan äfven deras människor. Det sker i förbigående, utan allt betänkande, och dock blifva dessa flyktiga silhuetter af svenskt bondlif och svenska ansikten i sin enkelhet utomordentligt träffande. Hur präktig är icke t. ex. endast följande lilla interiör från Dalarne: »Här var ett makalöst dundrande i kyrkan af det hvar och en agerade den andres spögubbe eller slogo i bänkarne för hvarandra, då sömnen dem anfäktade, så hårdt att ingen nyss prästvigd landtpräst skulle kunna slå hårdare i predikstolen.» Ser man efter hvar detta tilldrog sig, är det i Nås, just de svenska Jerusalemsfararnas socken, och Selma Lagerlöf hade af den lilla bilden kunnat göra ett kapitel af sinnrik humor. Men om en sådan scen för tanken till den yppersta af alla lefvande framställare af svenskt bygdelif, hittar man strax bredvid i Linnés Dalaresa ett porträtt af en svensk landtpräst, som

kunnat vara hjälte i en bondenovell af den, som vid sidan af henne är den svenska folklifsbildens mästare, Almqvist. Det är kaplanen i Lima, Lars Dahle, »en fattig, af världen föraktad, men dock curieux och lärd man med slarfviga kläder, innocent physiognomie, fattiga åtbörder och kloke raisonnement». Ett stycke af ett geni, bortglömdt och själfförgätet i ett litet ensligt prästgälls armod — hvilken svensk typ!

Dessa scener och gestalter förefalla hos Linné lika samhöriga med de olika landsändarna som de djur och plantor, hvilka han antecknar. Det är präster, bönder, kloka kvinnor, spågummor, underdoktorer, som tala bygdernas språk. Men ännu mer tala de skilda nejderna med tusende röster genom all den folklore, Linné meddelar. Redan de många märkvärdiga och fantasifulla svenska örtnamn, Linné samlat från bondkvinnornas läppar, skänka ett eko af folkvisa och folksägen, och omisskänneligt och uråldrigt ljuder bygdelifvets tungomål genom skrock och signerier, spådomar och huskurer, genom de gamla bruk och vidskepelser, Linné återgifver. Så har i denna första litterära skildring af svensk natur också det svenska folket kommit med, och i suset af gräs och träd höres genklangen från hedendom och medeltid.

Allt detta är nedskrifvet i Linnés omedelbara och källfriska språk, som oftast äger bondepraktikans sakliga enkelhet, men också kan få något af rococons behagfulla stilisering med antika gudanamn och mytiska hänsyftningar. Jordens sträfva och tungsinta poesi, sådan den i sträng storhet

möter oss i Genesis och antikens fornepos om arbeten och dagar, har under tidernas lopp upplenats och förmildrats. Hos Linné tolkas den med patriarkalisk glädje och vemod under stångpiskperuken, ungefär som i årstidernas oratorium af Linnés musikaliske samtida, fader Haydn. Det heter icke längre »förbannad vare marken», utan »välsignad vare marken», men ännu heter det »med bekymmer skall du nära dig på henne i alla dina lifsdagar». Och för allt svenskt blir detta allvar dock grundtonen, vördnaden för det i anletets svett vunna brödet.

Så är Linné icke blott den förste skildraren och systematikern af Sveriges Flora och Fauna, utan också den förste skildraren af dess natur och — för att återgå till jämförelsen i denna framställnings början — den svenska bygdens och torfvans skald, i lika hög grad som Bellman är stadens.

Linné som moralist.

I British Museum förvaras ett sönderslaget kolossalhufvud af en hellensk gudinna med stridt, vågigt hår mot en allvarlig panna och ett vidöppet spanande öga. Det är det tragiskt stympade hufvudet af den gudinna, hellenerna ärade som den mänskliga harmoniens och den sedliga världsordningens, och hvilken sedan ända till våra dagar aldrig saknat anhängare och förkunnare. Det är den förvittrade återstoden af den mest berömda Nemesisbild, Hellas och antiken ägde, Nemesisstatyen i Rhamnus, af Phidias' lärjunge Agorakritos. Genom den gamla litteraturen — framför allt af en skildring hos Pausanias — veta vi, hur denna staty tedde sig, då den hög och okränkt stod i sin tempelcella i den lilla attiska staden.

Hennes både från Afrodites och Artemis' kultsfärer hämtade symboler vittna om förgreningen af hennes dyrkan. En allbekant hellensk sägen om statyen, ögonskenligen uppfunnen för att framhäfva dess betydelse som sinnebild, röjer bäst, hur mycket grekerna inlagt i hennes gestalt. Denna sägen berättade, att perserna i första perserkriget medförde till Grekland ett mäktigt marmorblock,

afsedt till minnesmärke öfver den stundande segern, men efter Marathon hade hellenerna i stället af samma eröfrade block danat Nemesisbilden i Rhamnus. Denna anekdot är först och främst ett patriotiskt självförhärligande af hellenerna som måttfullhetens folk gent emot måttlösa och tygellösa barbarer. Den firar bilden i Rhamnus som den hellenska lifsvisdomens palladium och gifver vidare liksom en historiskt gripbar illustration af det resultat, hvartill det hellenska folkets lifsbetrakning ledt, ett förkroppsligande af den begränsningens och utjämningens lag, som grekerna sågo i ständig verksamhet genom människolifvet och som de kallade Nemesis. Det är också om Nemesis som en sådan lefvande makt i nationers och enskilda människors lifsuppfattning, här skall talas, icke om Nemesis som en antik gudinna med tempel och kulthärdar. Tragiskt stympadt och förvittradt är det fragment, som finnes kvar af gudinnan i Rhamnus. Men utan stoder eller altare har Nemesis dock lefvat genom seklerna och nämnes ännu i dag som en mystisk makt af poetens dikt och den folkliga världsåskådningens tunga.

I.

Nemesis.

En framstående forskare, filologen Joh. Casper Friedr. Manso, har sökt förklara Nemesis' betydelse genom att göra själfva namnet närsläktadt med ordet nemos: lag.

Ett koncentriskt system af lagar, omslutande hvarandra med osynliga ringar, omgifver människan. Innerst i systemet den ring, som är den enskilda människans samvete och som drager hennes väsens gränslinje. Sedan följer den vidsträcktare ring, som är de skrifna och oskrifna lagarnas, samhällets regler, allmänna opinionens bud, dödas och lefvandes läror, det moraliska medvetandet i den stat, där människan är medlem. Ytterst och vidsträcktast går den ring, med hvilken de öfvermänskliga makterna stängt människans och folkens tillvaro. Nemesis är på en gång vördnaden för detta lagsystem och oviljan mot hvarje öfverträdelse af dess rågångar. När vi i den hellenska litteraturen först träffa ordet Nemesis, hos Homer, betecknar det också både det individuella samvetets och den allmänna uppfattningens tadel. När i Iliaden Paris, kvinnorånaren och dekadenten bland Priamos' söner, i stället för att kämpa mot grekerna, leker med purpurtrådarna på sin hustrus slända och lockarna i hennes hår, saknar Helena själf hos sin man känslan för Nemesis, pieteten mot allmänna hedersbegrepp och den egna pliktkänslan. När i Odyssén den välartade ynglingen Telemakos — som redan där har drag af den mönstergosse, till hvilken Fénélon skulle göra honom — uppmanas att ingripa i sin moders, Penelopes lif och bedja henne göra sitt val bland friarna, afböjer han detta med hänvisning till Nemesis, människornas klander och sin vördnad som son. Ju mera den grekiska lefnadsfilosofien fick till midtpunkt hvad hellenerna kallade sofrosyne,

måttfullhetens och självbehärskningens dygd, dess mer behöflig blef Nemesis som gränsvakterska vid alla de gränsstenar, hvilkas rubbande åstadkom oordning och förvirring. Subjektivt blef Nemesis det ständigt vakande klander i människornas hjärtan — midtemellan skadeglädje och afund, skref Aristoteles — som fördömer all disproportion och disproportions vållare; objektivt bestrafferskan af alla öfvergrepp i människors förhållande till högre makter och medmänniskor. Under Nemesis faller den tysta tankens hemliga förhäfvelse, likaväl som det vilda ögonblickets öfvermod, triumfens öfvermått och tyrannens förmätenhet, hjältens glömska af sin svaghet, skönhetens glömska af sin förvissning, till och med obevekligheten i kärlek såsom dåraktigt trots mot släktlifvets nödvändiga drift. Hybris, öfvermodet i alla dess former, är Nemesis' korrelat. Allt lif, enskildas och staters, framrullas efter ett konstrikt och fördoldt skema, en tillvarons meter med bestämd växling af höjningar och sänkningar. Upprätthållerskan af dessa taktdelars lagbundna växling, taktslagerskan för tillvarons gudomliga rytm, se där Nemesis.

Ett faller emellertid i ögonen vid denna tydning, som är antikens egen: att begreppet redan äger en slipning, som måste härröra från en framskriden och reflekterad tid. Den prägel af estetisk och etisk läggning, som Nemesis erhöll sedan, har den icke kunnat äga från början. Folkliga lifsföreställningar äro icke af så förnuftsenlig beskaffenhet, de stamma ur dunklare och mer upprörda djup af lidelse och erfarenhet. Närmare begreppets upp-

hof och innersta natur nå vi med en befryndad, men dock väsentligen annorlunda utläggning, framställd i den märkligaste af de undersökningar, som finnas öfver Nemesis i antiken, hos den franske rättslärde S. Tournier. Själfva namnet tolkas här i anslutning till en betydelse, som likaledes återfinnes i namnen på andra af Hellas' djupaste mytiska daningar — framför allt i Moira — delningens betydelse. Moira, denna outgrundliga makt, som Zeus själf hörsammar, kalla vi vanligen ödesgudinnan. Närmare bestämdt är hon skapelsens höga och hemlighetsfulla lottdragerska, som skiftat och skiftar för alla deras bestämda delar. I ogenomträngligt mörker ligger denna delning; dess grund och mått äro människan lika fördolda. Men tillvarons rastlösa osäkerhet, omkastningarna i alla öden, allt det brant stupande och snabbt bristande i lifvet lär oss, hur njuggt, hur utan sömsmån utmätt allt mänskligt är. Hvad hafva saga och historia, de visas läror och skaldernas sånger annat att berätta än just detta? Om hvad annat handla de gamla förebildliga berättelserna om Jupiters fyra söner, och är icke Prometeus den osälla skepnaden af människan i hennes trots mot delningens lag och hårdt straffade kamp för en rikare andel? Kraften, segern, lyckan, rikedomen äro lockbeten, som draga människorna i öfvermodets och förblindelsens snaror till fall och undergång. Härskarna svindla, när de med segerkransarna kring sina tinningar stå på konungaborgens tinnar, hjältarna då deras tält fyllas af döda motståndares vapen. »Ser du icke,» säger hos Herodotos den vise Artabanos till Xerxes, »att

blixten träffar de högsta taken och tornen?» Historiens fader har till ständigt omkväde i sin häfdateckning läran om all upphöjdhets förödmjukelse och fall, konungars, folks och rikens. Hvarför denna ständiga förnedring af allt mänskligt? Det är gudarnas afund. Svartsjukt värna de om sina privilegier, sin ro och höghet, sin nektar och ambrosia, och deras hämnd krossar oblidkeligt hvar människa, som vill öfverstiga de vanliga måtten. Människornas frihet är husdjurens, som tacksamt skola taga föda, gåfva och aga ur sina herrars händer. »Gudarna straffa hvar dödlig, som icke tänker som en dödlig,» säger den af Hellas' etik mest genomträngde af dess tragöder, Sofokles, och denna gamla sats, återupprepad af en stor, typiskt hellensk själ, breder sig som en klar, men svårmodigt oföränderlig horisont kring den hellenska världen.

Det har med skäl framhäfts, att denna tankegång i den hellenska litteraturen hos Herodotos och Sofokles framträder snarare som en allmänt känd, nästan med modersmjölken insupen sanning än som frukt af en personlig uppgörelse med tillvaron, snarare som ett konstaterande af fakta än som en smärtsamt individuell lifsåskådning. Men det är svårt att förstå hvarför framstående forskare — exempelvis dansken A. B. Drachmann — af denna grund vilja förneka en sådan föreställningskedjas pessimistiska natur. En svårmodig visshet blir icke mindre svårmodig, därför att den är viss, ett ondt icke bättre, därför att det kallas nödvändigt, och en tankegång icke mindre pessimistisk, därför att den testamenterats i arf från släkt till

släkt och gått människorna så i blodet, att de icke längre tänka på att revoltera. Djupsinnigt har Jacob Burckhardt påpekat den grundton af intellektuellt svårmod, i hvilken hellenskt själslif var stämdt på bottnen och som på sydländskt vis förenades med ett lätt blods lifslust och njutningsglädje. Men denna pessimism i totaluppfattningen af människolifvet se vi bäst i läran om delningens hårda lag och om Nemesis som redskap för dess upprätthållande. Ty Nemesis är angifverskan, som väcker icke blott de odödligas straffande rättvisa, utan också deras hämnande afund. Som på jorden mellan de hellenska staterna och borgarna råder en ständig afund (ostracismen har kallats en politisk Nemesis), afundas gudarna de dödliga, och deras verktyg, Nemesis, kallas också själf en afundsjuk gudinna. Till den triumferande och sälla hviskar hon: offra, för att besvärja mig, det kostbaraste du äger, som Polykrates offrade sin kungaring. Till det af lycka öfverfulla bröstet hviskar hon: jag nalkas, böj hufvudet! Hon är självbesinningens djupa röst. Också framställes gärna Nemesis på mynt och snidade stenar med handen höjande klädnaden från bröstet. Åtbörden har tolkats olika. Den har kallats en öfversättning i bild af det urgamla »känn dig själf», en maning till självpröfningens undergifvenhet. Den har tolkats i anslutning till det gamla bruket att vid tanken på Nemesis spotta sig själf i barmen, ett uttryck för den ödmjukhet, som i rädsla att utmana öfvermakten frivilligt och i förväg offrar sin stolthet.

Allt detta olikartade samlar sig i Nemesis'

begrepp. Det är personifikationen af samhällets röst och vördnaden för god sed och tradition, likaväl som själens egen dom öfver sig själf och förtrytelse mot allt, som bringar oreda och förstämning i tillvarons som ett ateniensiskt festspel noggrant samstämda representation. Men denna estetiskt-etiska tydning från en senare och humaniserad tidsålder hvilade på en äldre och lidelsefullare folktro, hos hvilken Nemesis var ett uttryck af en pessimistisk värdering af människolott och människolif, en figur, med hvilkens hjälp Hellas sökte för sig själf förklara växlingens, det ondas och lidandets orsaker. Inom senantiken bleknade och förvandlades Nemesis. Hon förknippades med en annan gudinnegestalt, Adrasteia, hvilkens upphof tyckes knutet till de gamla amsagorna om Zeus' barndom på det mytiska Kreta, men som sedan af filosoferna efter sitt namns språkliga härledning tolkades som en ödesgudinna, den oundvikliga. Så kände Stoas lärjungar henne som den oundkomliga ödeskraften och världsorsaken, och enligt ett nyplatonskt drömmeri satt hon framför nattens klippgrotta och förkunnade till slag på cymbalen gudars och människors lagbud.

Men Nemesis blef genom denna förbindelse snart tänkt som en slump- och ödesgudinna, också hon. I stället för alnen och tygeln fick hon till symbol det rullande hjulet. Det är lätt att se, hur hennes väsen därigenom förflackades och det fina hellenska sammanhanget i hennes betydelse förflyktigade. De för hellenernas finare begreppsdistinktioner otillgängliga romarna uppfattade också

Nemesis som Fortuna. I den egenskapen erhöll hon, som så många andra resande och i världsstaden gasterande gudomligheter, plats på Capitolium. Som en lyckans gudinna, hvilken det icke kräfdes någon högsint eller förfinad själ att frukta eller dyrka, nådde hon under kejsartiden bildningsvärldens yttersta gränser — exempelvis Dacien och Britannien — och som sådan var det hon till antikens undergång kändes och dyrkades af en om den ansvarslösa slumpens gunst krypande mänsklighet. —

II.

Talio.

Under medeltiden torde Nemesis' namn sällan varit nämndt, ehuruväl det fanns att läsa i mer än en af de latinska skrifter, ur hvilka man då hämtade sina bristfälliga kunskaper om antiken. Ej heller passade själfva föreställningen denna tidsålder. Hvad hade en gränsens och måttets gudinna att göra i en värld, som satte det högsta just i det extatiska öfverskridandet af vanliga mått och gränser? Hvad skulle en det fintspunna sambandets gudinna göra i en värld, där allt tänktes ske genom särskilda nådeakter och hvar lag var en lag in casu? Ödestron slutligen — den mest skematiska skepnaden af tanken på Nemesis — hade ju aflysts som oförenlig med den gudomliga försynen. Hvad man förr kallat Nemesis, blef nu den kristna skickelsen, som i tingen visar spåren af Herrans finger,

straffängeln med det mörka vingparet och det flammande svärdet.

I själfva verket möter här en annan begreppshärfva, som först ersätter och sedermera förknippas med Nemesis, en idé, enklare och allmängiltigare, icke en skapelse af en enstaka, fint organiserad nation, men af människan som sådan och lika ett med henne som det röda blod, hvars ropande röst den är. Det är vedergällningens idé. Vi nämna den med rättsordet Talio efter dess mest utpräglade form: likas vedergällning med lika. Termen stammar från romarna, rättens och krigets folk, och förekommer redan i de tolf taflornas lag. Men satsen återfinnes i alla åldrar och väderstreck. Ser man längst tillbaka mot mytens och sägnens fjärran, möter man redan där vedergällningens idé, och som en ändlös fåra, urholkad af det för brödet och rätten kämpande människosläktets blod, går dess röda linje från Kains åker till den åkerteg, där dagens skörd mognar. Ser man ut öfver den nutida världen, lefver vedergällningen, blodshämnden som rättsinstitut hos alla naturfolk, från eskimåerna till eldsländerna, och äfven inom kulturvärlden skymta mångenstädes dess blodspår. Jag tänker därvidlag mindre på sådana etnografiska kuriositeter från fordom som vendettan på Corsica eller blodshämnden i Montenegro, men på de många återstoder af vedergällningens princip, som fortlefva midt i civilisationens sköte.

När bödeln mot den dödsdömde lyfter bilan med den i dagern blixtrande eggen, är det Talio, en lefvande illustration till det gamla rättsspråket

i Genesis: »Den, som utgjuter människoblod, hans blod skall ock utgjutet varda», och gamla testamentets ord genljuda ännu genom lagböckernas bestämmelser om dödsstraff. Talio är det, som står kvar i flera länders lagstiftning, när den falske angifvaren och menedaren tilldelas samma straff, som hans offer på grund af hans beskyllningar lidit. Talio är lynchningen, massans vilda och egenhändiga vedergällningsprocedur. Talio är det, som lyser fram i de många ordstäf, med hvilka folkmeningen vill upprätthålla den för sin lifsåskådning dyrbara tron på skulds och straffs hemlighetsfulla samband och öfverensstämmelse, när prästen anför det bibliska »som man sår, får man uppskära», när köpmannen säger »betaldt, kvitteradt», bonden »som man ropar i skogen, får man svar» eller »den, som gräfver en grop åt andra, faller själf däri», handtverkaren »sådant läder skall sådan smörja hafva».

Vill man med exempel se, hvilken betydelse vedergällningens idé haft i alla civilisationer, kan man det bäst genom den tyske juristen L. Günthers vidlyftiga utredning om dess roll i straffrättens historia och filosofi. Man kan där finna alla former af vedergällning, från den primitiva och sagolika, ännu hos naturfolken bevarade, där mördaren dräpes med samma sår, för hvilket hans offer förblödt, till lagens maskerade och förfinade, och iakttaga hur blodshämndens blinda drift genom vedergällningsläran förvandlas till ett allt mer förfinadt rättsinstitut.

Vi börja hos grekerna. »Lycklig den, som

lämnar efter sig en son att hämnas sin faders oförrätt och sår», heter det hos Homeros, och som en oafvislig släktförpliktelse faller hämnden efter en dräpt hans närmare och fjärmare fränder i arf och det ända till kusiner och syskonbarn. Blodshämnden betraktas som mannens hederssak och släktens solidaritetstecken. Gärningen gör här intet till saken. Lif för lif, därest icke de förorättade själfva nöja sig med blodspenningen, mansboten, något som hos de egendomskära Homeriska grekerna aldrig ansågs skymfligt. Ajax erinrar ju Iliadens mest hetlefrade och obändige hämnare, Achilles, att till och med fader och broder mottaga försoningsbot.

En i det hellenska själslifvet djupare ingripande helgd erhöll vedergällningstanken, då den bekom religiös sanktion af den kult, som allt mer blef den i Hellas mest lefvande och betydelsefulla, kulten af de döda och deras själar. Skrämmande och oemotståndlig ljöd nu maningen till hämnd från släktgrafvarna, och den på släktinstitutioner byggda hellenska staten förvägrade därför gäldandet af blodskuld med penningar såsom kränkande för de bortgångna, för osynliga statsmedlemmar. Solons lagstiftning sökte i statens intresse reglera den individuella blodshämnden, men ännu i senantiken upprätthöll hellensk legislation i fråga om dråps bestraffning den gamla repressalietanken.

I ljuset från själskulten och den därmed förbundna vedergällningsplikten faller — som den utmärkte forskaren Erwin Rohde visat — en djupare klarhet öfver den blodshämndens fatalism, som

hvilar öfver grekisk myt och mytdrama, öfver de blodsdunkla sägnerna om Labdakider och Atrider. Aeschylos, den store tolkaren af det religiösa Hellas' folktro, har i sin Oresti framställt detta — med en moralisk öfvertygelse och en nästan österländsk sublimitet. En tysk jurist och estetiker, som fint analyserat stora diktverks rättsliga innebörd i olika litteraturer, Joseph Kohler, nämner också Grafofferbärerskorna vedergällningens höga visa. I den grekiska spekulationen ända till Plato återfinnes också ständigt vedergällningsläran, och denne tänkares tydligt ensamstående protest gifver ett indirekt bevis på dess utbredning. Framhäfvas bör särskildt den egendomliga skiftning läran erhöll inom Pythagoreismen, där den färgades af tänkandet öfver talen. Pythagoréerna funno egentligen i vedergällningen en moralisk motsvarighet till matematikens likhetsförhållanden, en handlingens harmoni sådan som tonernas. Hur närliggande en sådan tydning af vedergällningstanken måste vara för en matematiker, van vid talens abstrakta och fullständiga symmetri, synes bäst däraf, att den ende store moderne tänkare, som på samma gång var en stor matematiker, Leibniz, såsom vi skola se också utvecklar samma tankegång.

Går man öfver till den romerska världen, stammar ju från den själfva ordet talio. Det förekommer också som straffbestämmelse i de tolf taflornas lag, t. ex. i dess materiella och mest påtagliga form för lemlästning (alltså lem för lem), när käranden ej själf för skadestånd afstår från vedergällningens blodiga tillfredsställelse. En annan

förbrytelse, för hvilken den gamla romerska rätten också stadgade taliostraff, var mordbrand. Ty äfven om mordbrännarens brännande å båle hade någon hophörighet med kulten af eldgudinnan Vesta, är det svårt att icke finna talio i detta straff, bestående under hela den romerska rättsskipningen. Sinnrikt har det också anmärkts, att Neros lefvande facklor — de kristna beskylldes ju att hafva anstiftat branden år 64 — är ett världshistoriskt exempel på talio och en bjärt illustration af den romerska dekadenthärskarens vilda, juridiskt-estetiska fantasilek. För öfrigt företer den latinska lagstiftningen den egendomligheten, att talioidéerna, som starkt framträdt under den äldsta utvecklingen, under republiken försvunno, men vid kejsardömets senare ålder åter döko upp igen. Förklaringen ligger säkerligen i den starka orientaliseringen — den besegrade österns, det krossade och föraktade Jerusalems andliga hämnd på Rom.

I självfva verket är det ju också till österlandet, som tanken af sig själf går, när vedergällningsläran kommer på tal, och som ur en bergsskymnings tordön sorla för minnet gamla testamentets ord. Minst lika lefvande som hos judarna har blodshämnden varit hos araberna. Den prisas än i sång och sägn i beduinens tält, men ingenstädes har den formulerats med så lidelsefullt och storartadt patos som i Pentateukens rättsbud. Hvar är talios idé tolkad med så oemotsäglig och oblidkelig lakonism som i den vilda uppräkningen i andra Mosebok: »öga för öga, tand för tand, hand för hand, brännande för brännande, sår för sår,

blånad för blånad». Goël, hämnaren och förlösaren af flutet blod, skall just så slå mandråparen, som denne själf slagit. De bibliska krigskrönikorna exemplifiera detta med gammalepisk och sagoartad enkelhet. Abner, den åldrige, redan segertrötte höfdingen, dräper med ett spjutstyng genom buken hjälteynglingen Asahel, och dennes broder Joab dräper med ett spjutstyng genom buken Abner. Bibelns senare, mer novellistiskt berättade böcker gifva motivet en konstfullare hopflätning. Haman blir hängd just i den galge, han rest för Mardochai. Vedergällningen präglas här af den hemlighetsfulla ironi, vi kalla Nemesis.

Visserligen ser man också i gamla testamentet, hur blodshämndens rätt under mer ordnade samhällsförhållanden hos Israel, som annorstädes, mildras och inskränkes. Men förbudet mot blodspenningen, som skulle draga blodskuld öfver stammen och öfver självfva marken, mot hvilken de röda dropparna fallit, vittnar om den religiositet, med hvilken judarna uppfattade vedergällningen som en gudomlig världsprincip.

Finnes det något begrepp som, sedan judarna blifvit en självreflekterande nation, är deras hjärtan kärare än alla andra, är det den straffande rättfärdighetens. Underligt är icke detta, ty i det vedergällningens patos med hopbitna tänder, som öfverallt sjuder i det gamla testamentet, talar redan landsflyktens och hemlöshetens, de kufvades och rättslösas förtrampade lidelse för rättvisan. Vedergällningens hopp och lust hafva gifvit brinnande bränsle åt drömmarna om Messiasriket, som efter

förtryckets och kränkningens tid skulle komma med den eviga rättvisans domsmorgon. Redan visionerna från början af Israels främlingsirring och slafveri hos folken spå dess gryning, och redan i Esras storartade fjärde bok från Titi tid skymtar en mystisk känsla af att judarna just för rättens skull lida orättvisans martyrskap. Från rättens rättslösa folk har läran om vedergällningen gått in i den europeiska civilisationen och västerlandets lagböcker.

Det vill synas som kristendomen här skulle hafva bildat motvikt. Ty liksom andra folks, om icke mest lifskraftiga, så andligen mest utvecklade lärare, liksom Buddha och Platon, förnekade ju Kristus hela denna åskådning. Men den kristna kyrkan, som fördömde de enskildas vedergällningsrätt, upprätthöll likväl statens. Mattheus, som dock anför den starkaste paradox, som någonsin riktats mot vedergällningstanken, budet att vända vänstra kindbenet till, när man blifvit slagen på det högra, har också det om talio så starkt vittnande språket: »med den dom, hvarmed I dömen, skolen I varda dömda, och med det mått, hvarmed I mäten, skall det mätas åt eder.» Dylika satsers oförenlighet ådagalägga meningsbrytningen om denna centrala lifsfråga, och i annat sammanhang lägger aposteln ju i Jesu mun det omstridda ord, med hvilket teologer och jesuiter genom sekler gifvit skarprättarens funktion — statens mest uttrycksfulla talio — kristendomens helgd, ordet »den som griper till svärd, skall med svärd förgås».

I det föregående äro de gamla kulturfolkens meningar om vedergällningstanken skärskådade.

Turen kommer nu till de nya germanska folk, som i medeltiden bildade Europas statssystem. Från sin ungdoms- och kamptid kände de naturligtvis som alla naturfolk blodshämndens helgd. Alla de källor, ur hvilka vi hämta vår kunskap om deras lifsbetraktelser och lefnadsvanor, berätta detta från alla nejder — krönikor, krigssånger, hjältedikter och sagor. Ett blodshämndens dåd är den spanske nationalhjältens första vapenbragd, då Cid, ännu gosse, hembär till sin orkeslöse fader hans förorättares, Don Gormaz', hufvud, och gå vi från Herkules' stoder till germanvärldens nordligaste utpost, Island, lågar där blodshämnden lika starkt bland isjöklarna. Den gamle Njál bränner sig ju själf inne med sina söner, ehuru han fått lejd, hellre än att öfverlefva dem utan kraft att hämnas. Eddans Gudrun och Nibelungens Kriemhild skria efter blodshämnd som ett par gamar efter åtel, och i frankernas och longobardernas krönikor, hos Gregorius af Tours och Paulus Diaconus, sammanknyter vedergällningens röda tråd släktdramerna.

De urgamla rättsbruken visa också blodshämnden som en allestädes erkänd princip. Men nästan allestädes, och särskildt i den rent germanska världen, visar sig samtidigt en utpräglad tendens till biläggning genom böter, »compositio». Trots kämpe- och krigararistokratiens protester mot att man skulle bära anförvanters hjärta i pungen, togs skadestånd. Alldeles riktigt säger vår nationalhjälte Frithiof: »Bot tager mannen, när hans fränder falla.» Det uppstod för kroppsskador en fullkomlig, in i det minsta bestämd taxa, icke utan en anstryk-

ning af bister humor. Det germanska öllynnet kan nu en gång icke förneka sig (romersk och hebreisk rätt känna ingen humor — de nöja sig med stil och patos). Dock äfven sedan uppgörelsen flyttats från släktens eller de enskildas till statens domvärjo, lyser ofta mer eller mindre tydligt vedergällningens vilda ursprunglighet fram, såsom t. ex. i de lagstiftningar, enligt hvilka den dräptes målsägare kunde blifva dödsdomens verkställare.

Talio trängde så från alla håll in i medeltidens samhällslif, såsom arf af gammal germansk sedvänja, från romersk och mosaisk rätt, hvilken senares inflytande på de gamla lagböckerna tydligt skönjes vid återklangen af de bibliska hämndeomkvädena: »öga för öga» eller »lif för lif». Medeltiden, som älskade alla arter af symbolisk bildskrift och utläggande parallellism, gjorde också gärna straffet till ett varnande teckenspråk öfver förbrytelsen. Det så ofta förekommande afhuggandet af handen syftade säkert icke blott till missdådarens oskadliggörande, utan antydde äfven straffets och ogärningens fruktansvärda analogi, att handen, »redskapens redskap», brottets verktyg framför alla andra, afskars. Tydligast synes sammanhanget i sådana fall som vid mened, när den högra handen, som hvilat på den heliga skrift, afhöggs. Den för mordbrand under påverkan af romersk rätt mångenstädes i medeltidens straffbalkar stadgade eldsdöden gifver också sitt bevis på talio, liksom det af en Dantesk fantasi präglade straffet för myntförfalskare: att sjudas till döds i en kokande kittel.

Från medeltiden gick vedergällningsidén öfver till den nya tidens åskådning och straffrätt. Högrenässansens ädelmodiga och humanare lifsuppfattning, som i förbrytelsen ville se dårskap och förvillelse och därför också ville gifva straffväsendet mänsklig mildhet, nådde aldrig långt utanför humanisternas egna kretsar och dränktes i religionskrigens barbari, i den katolska reaktionens inkvisition och i protestantismens pedagogik med bila och färla. Om ett blef det eljes så söndrade Europa, dess alla stridande svartklädda präster och teologer ense mot 1500-talets slut, och det var om människosläktets ursprungliga och oförbätterliga fördärf, fortplantadt med Adams säd, hvars ondska ej den hårdaste tukt kunde drifva ur arfsyndens lekamen. En gammal tysk lärd, Jacob Döpler, utgaf år 1693 ett stort arbete i två delar, som han kallade »Kropps- och lifsstraffens skådebana». Det var en kriminalistisk atlas, en straffets världskarta, och titeln kunde tillämpas på hela seklet, ty detta var ett straffets gyllene århundrade med bödlar och profosser i outtröttligt arbete. Vedergällningens dogmatik predikades med religiös hänförelse från predikstolar och schavotter, ty gudomen själf betraktades — som en historisk kriminalist, Herz, sagt — såsom yttersta målsägare.

Det är sålunda icke underligt, att talio fortfarande förekom i lagstiftning såväl som i allmän rättsuppfattning. Till och med rättsfilosofiens förste store förnyare under denna tidsrymd, Hugo Grotius, hvilkens blick var öppen för samhällets välfärdssyften och hvilkens hjärta var värmdt af human

människokärlek, gör dock vedergällningstanken till den innersta kärnan i sin förklaring af straffets väsen, sådan den framträder i den berömda och ständigt anförda definitionen: »malum passionis quod infligiter ob malum actionis». Men visserligen tänker Grotius icke detta som en mekanisk afmätning utifrån af brott och straff. Hämnden är Guds, icke människans, men straffet växer som en osviklig följd ur förbrytelsen, dess frö ligger redan i den onda vilja, som fostrar brottet. Ännu hos Leibniz häfdas också, fast på egendomliga grunder, vedergällningsrätten. Det intressantaste stället ifråga finns i Theodicén, evangeliet för tidens världsvisdom. Leibniz förklarar där vedergällningsrätten bero på en »rapport de convenance», på en lämplig samhörighet, som tillfredsställde icke blott den förfördelade utan också de kloka betraktarna, som vacker musik eller god arkitektur tillfredsställer människor med naturlig smak. Hvilken kyligt öfverlägsen blick röjer icke en sats som denna! Det är en estetisk diplomats syn på en värld af brinnande sinnen och under straffet skälfvande kroppar. Hvilket behof att i allt finna sin optimism bevisad! När den högste konstnären afslutade sitt världskonstverk och fann det ganska godt, borde Leibniz hafva funnits för att taga upp applåden. Själfva tankegången hade Leibniz, liksom jämförelsen just med musiken och arkitekturen, med kontrapunktens och symmetriens konster, hämtat från talens värld. Ekvationens likhetstecken förband brott och straff till en af Gud förutbestämd harmoni.

Denna matematiskt estetiska syn på tillvarons mörkaste allvar, som förefaller mer romansk än tysk, upptogs ej heller af filosofens lärjungar. Det redliga tyska katederförnuftet Chr. Wolff förklarade »talio i och för sig otillåtlig», och hans och hans skolas bevis härför hafva med sina syllogismer utrotat mycket af vedergällningens dogmatik. Men först upplysningsförfattarna i alla länder, hvilka afgjordt flyttade tyngdpunkten från teorien till verkligheten och hvilkas oförgätliga förtjänst är kampen för humaniteten, skilde rättsbetraktelsen från teologien och sköto vedergällningens absoluta lära åt sidan för en relativare, ur individens och samfundets lycka härledd straffuppfattning. De stora upplysningslärarna, som verkat på detta område, från Montesquieu och Voltaire till Beccaria, uppträdde icke blott med segerrik ljus kvickhet mot barbariet »i peruk och talar», utan sökte reducera hela teorien om talio till en vidskepelse ur det förgångna. Med sin förståndsmässighet hade de säkert alltför ringa känsla för instinktlifvets och de ursprungliga lidelsernas betydelse i tillvaron, i sin vackra hänförelse för lyckan och frigörelsen skönmålade de säkert den mänskliga naturen. Ett ögonblick såg det ut, som om vedergällningstanken, rättens jästämne, helt skulle skrifvas af. Men dess idé var dock förknippad med mänsklighetens hjärtrötter. Den blef vägd och förklarad icke för lätt af den omutligaste och störste af tidens andliga vågmän. Vedergällningens idé blef hos Kant än en gång rättslärans centrum.

III.

Linnés Nemesislära.

Nemesisläran är i Linnés lif själfva den mognade frukten af hans erfarenhet och hans tänkande öfver tillvaron. Att bestämdt angifva tidpunkten, då denna lära först formade sig i hans själ, torde icke vara möjligt. Men sannolikt är, att den stammar från ungdomsstridernas år. Bland Nemesisanteckningarna har Linné själf inflikat följande personliga bekännelse: »Alt gick olyckligt för mig då jag ärnade hämnas, men ändrade och lämnade alt i Guds händer. Sedan gick alt lyckeligt 1734.» Med dessa ord synes Linné själf antyda, att tanken på en gudomlig Nemesis, upprätthållande rättfärdigheten genom världen, pressat sig fram ur hans egna djupaste upplefvanden under hans själskris 1734. Blott genom att med hela sin viljas kraft taga sig samman hade Linné den gången öfvervunnit sitt begär att själf taga vedergällning på dem, som stodo såsom hämmare och motståndare mot honom och hans lifsverk. Men efter denna självöfvervinnelse kom det frid i hans inre med vissheten om, att den gudomliga vedergällningen vakade öfver alla tankar och gärningar. Från och med den stunden var sannolikt Nemesis hans husgudinna, och uttryck för en kristligt fatalistisk tro på en gudomlig predestination och rättsledning äro icke sällsynta i hans bref.

Linnés stora andliga kraftutveckling och framgång under de utländska rese- och vandringsåren

och de första han tillbragte hemma i Sverige, trängde kanske dessa tankar åt sidan. Han endast arbetade med det glada modet hos den, som lagt sitt öde i en högre makts hand och funnit sin hemliga förhoppning om att vara utvald till ett stort värf bekräftad. Men då striderna för hans vetenskapliga nyvinningar voro öfver och han i betryggad ställning i Uppsala lefde en lärd forskares kontemplativa existens, vaknade åter de gamla tankarna om Herrans hemlighetsfulla förvaltning af alla människoöden. Starkt kommer hans kristliga fatalism åter till orda t. ex. i ett bref till Abraham Bäck, där han sällsamt sammansmälter Pauli gudshängifvenhet och Predikarens skepticism. »Altså beror det icke af någons vilja eller löpande, utan af Guds barmhärtighet. Det är fåfängt bittida stiga opp och sent gå till hvila och äta sitt bröd med sorg, ty Gud gifver oss det, medan vi sofva. Att man är snar, hjelper ej i loppet, att man är klok, hjelper ej till rikedom, att man är snäll, hjelper ej till bergning, att man har ynnest, hjelper ej att man sin tjenst väl förestår, utan alt står till tiden och lyckan.»

Under denna tungsinta stämning, som genom Linnés öfveransträngning och tidiga sjuklighet allt oftare behärskade honom, togo Nemesisidéerna form af en världsåskådning i hans själ. Redan i Wästgöta Resan 1747 talar han offentligen för första gången om N e m e s i s D i v i n a ifråga om en bonddräng, steglad för ett af dessa tragiska blodskamsbrott, som aldrig synas vilja dö ut bland svenska allmogen. Men öppnare och närmare talar

han om Nemesis i ett bref till sin älsklingslärjunge, sin Johannes, botanisten Loefling, skrifvet 1753 (hvilket år han också i bref till Bäck skämtsamt talar om Nemesis Divina). Med anledning af att Loefling uttryckt sitt hopp att från Spanien få medfölja på en naturvetenskaplig expedition till spanska kolonierna i Amerika, uppmanar Linné honom att hålla detta tyst, »att icke Nemesis måtte spörjat i anledning af det gamla: rara solet magnis rebus inesse fides». Brefvet publicerades af Linné i företalet till Loeflings Iter Hispanicum, som han själf efter dennes tidiga död utgaf 1757. Ett annat bref af Linné, just med anledning af denna publikation, belyser ytterligare Nemesis-tanken. Linné afböjer Gjörwells utlofvade berömmande anmälan. »Om jag säger, at jag är hatare af beröm, så ljuger jag som alla andra: hvem hatade sit eget kött? Sjelfkärlighet är grunden til alt godt. Men nog känner M. H. vår egen nation. Lude, sade Helena, hos Ovidius, sed occulte. Aldrig kan en fiende i Sverige skada mer än om han någon berömer. Min gynnare kan välfva saken, utan at jag deruti nämnes, det är hans bröllop (Loeflings) som dansas, som nu är extra invidiam.» Alldeles samma tanke vidrör Linné åter i ett bref till Gjörwell från 1760. »Eljest hvad mina saker angår, så ser jag helst att så litet som giörligt är därom taltes, ty det giör altid mera ondt än godt och upväcker invidiam, som störtar alt.»

Samtidigt vittnar en liten förtjusande biljett till kaptenen på Wallenbergs galeja, Ekeberg, med tacksägelse för att denne förverkligat en af Linnés

ifrigaste botaniska drömmar — att föra till Sverige en lefvande tebuske — hur Nemesis ständigt var i den gamle forskarens själ. »Sannerligen om det är thé, skall jag giöra herr Captenens namn beständigare än Alexandri Magni. Men jag är säker att de aldrig komma oskadde till Upsala. Ödet står altid emot för stora saker... Käre, tala ej för någon härom, ne audiat nemesis.»

Detta är, som man ser, alldeles den antika uppfattningen af Nemesis och makternas afund. Nemesis och Invidia bilda för Linné ett samhörigt begreppspar. Afunden — hvilken man, hufvudet högre än mängden, har ej känt den kungliga svenska afundsjukan? — lurar kring all storhet och framgång. Dess hesa korpröst ropar ständigt på Nemesis, hvilken — som Leibniz skrifver i sin Theodicé — finner behag i att förnedra alla, som äro för lyckliga.

Men dessa halft skämtsamma yttranden i Linnés bref få en djupare förklaring genom hans nyktrare anteckningar öfver Nemesis Divina. Kända genom mer eller mindre fullständiga publikationer af Elias och Thore Fries, hafva dessa aldrig varit tryckta i sin helhet, men äfven en upplaga, som medtoge rubb och stubb, skulle icke kunna göra ett enhetlig verk af dessa på 203 oktavsidor nedkastade filosofiska aforismer och reflexioner och de historier och berättelser ur lifvet, Linné samlat som bevismaterial för sin teori. Ty allt är ytterligt oordnadt och fragmentariskt. Infall och reflexioner mer nedkastade på papperen än verkligt nedskrifna. Mycket tvifvelaktigt kan det vara om Linné någonsin tänkt

att en gång af alla dessa brottstycken göra ett verk. Sannolikt har han gjort dessa anteckningar till egen uppbyggelse och tillfredsställelse för att styrka sin egen inre öfvertygelse. Senare har han — som förordet visar — tänkt att samlingen kunde blifva ett andligt testamente till den »ende sonen», hvilken redan som yngling visade sig väl behöfva allvarliga fadersråd. Att med bestämdhet säga, när anteckningarna till detta hemliga lefnadsprotokoll begynts, är icke lätt. Sannolikt in på 1750-talet — någon tidsallusion senare än af år 1773 torde ej här finnas. I maj 1774 träffades ju också Linné af, hvad han själf kallat första dödsposten, ett slaganfall. Sedan har den gamle näppeligen annat än möjligen i ensamhetens dunkla och oklara tankar grubblat öfver Nemesis.

Det verk, som under studiet af dessa anteckningar skymtar för ögonen, skulle bestå af en allmän del, innehållande de religiöst-filosofiska grundtankarna, och en speciell del, där Linné, trogen sin vana som exakt naturvetenskapsman, med största möjliga antal enskilda fall velat styrka sin ålderdoms system om de mänskliga handlingarna och deras hemlighetsfulla sammanhang.

Redan samlingens titel gifver tankegångens kärnpunkt:

Nemesis Divina, Talio est æqualis retributio, unde reciproca Talio. Autopathia Græcis.

Det är sålunda Nemesis uppfattad som gudomlig vedergällning. På själfva titelbladet står en definition af Talio som en fördelning af straff och brott. Men — som Meïr Goldschmidt anmärker

— redan i ordet Autopathia skymtar en djupare inre utläggning af det fördolda sambandet mellan människans handlingar, i det autopatheia betyder själferfarenhet, en genom egen pröfning vunnen lidandets visshet. På titelbladet står vidare, utom Linnés ständigt upprepade valspråk, »innocue vivito, numen adest», följande ställe ur Claudianus:

Sæpe mihi dubiam traxit sententia mentem curarent Superi terras: an ullus inesset Rector aut incerto fluerent mortalia casu? Abstulit hunc tandem Rufini poena tumultum absolvitque Deos. Claudianus.

»Ofta har min själ tviflat på om de himmelska bekymrade sig om jorden, om det finns någon styresman eller de dödligas händelser gå på en oviss slump? Men då har alltid tanken på Rufini straff slitit min själsstrid och friat gudarne.»

Samma citat använder egendomligt nog Leibniz i sin Theodicé, när han skildrar den kvalfulla undran, som betraktaren erfar inför det ondas stora och förödande plats i världsförloppet. Hur är den förenlig med en allgod gudomlighet? Det är detta urgamla problem, det ondas och rättvisans, som är utgångspunkten för Linnés tänkande, hur vida än tankeringarna efter hand blifva kring denna fråga, slungad som en hård, splittrande sten ut på lifsbetraktelsens stora spegelyta.

Men Linné svarar ej med Leibniz' matematiska sannolikhetsargument och advokatoriska optimism. Redan de stora sagesmän, hvilkas ord han ständigt för på tungan, Job, Predikaren och Seneca, vittna om det smärtsamma allvar, med hvilket hans

impulsiva och lidelsefulla sinne betraktade tillvarons kval och mörker. Någon strängt logisk lifsvärdering kan man kanske icke utan konstruktion få fram ur hans anteckningar, som äro stundens hastverk och hafva den ögonblickliga stämningens genklang, men så mycket är säkert, att Linné icke i människovärlden fann naturens ändamålsenlighet eller blomvärldens harmoniska lofsång till den högstes pris. En evig disproportion och fåvitskhet tyckas fjättra och snärja människan och hennes samfund. Om människan följde naturens, af Guds egen hand nedskrifna lära, om hon lät sig upplysas af visdomsgnistan inom sig — ty alla hafver Gud gifvit af sitt ljus, fast somliga blifvit stora ljus och andra enkla dankar — skulle det henne väl gå. Men som hennes stamfader i köttet, Adam, sträckte sig efter det förbjudna trädets frukt, sträcker hon sig ständigt öfver det för henne bestämda och gagnerika, och däraf uppstår ständigt orättvisa och ofrid. Hon högmodas, fast hennes stolthets bubbla skall brista innan aftonen, hon äflas, fast dock den arbetaren i vingården, som först kom sista timmen, fick lika dagspenning med den, som sträfvat allt från gryningen. Hon samlar guld för att samla sorger, hon lefver för medmänniskor, och dock stannar vännen blott så länge tunnan rinner. På orättvisa tycks hela hennes samfund uppmuradt. »Fattiga bonden släpar hela åhret, har knapt halmen att ligga på. Hans matkorg är högt uphängd. Adelsmannen tager ut till sista styfren, barnen måste swälta och hustrun arbeta i herrgården utan mat. Kiöra forer till Stockholm. Creaturen hans utmärg-

las, hans enda hielp. Hvarföre har ej Gud giort herren till slaf och honom till herre?» — Rosen vissnar och nässlan står yfvig, den rikes ägodel aflar af sig till tusenfaldt, medan den fattige fråntages sitt lilla, just emedan det är hans enda...

Så ter sig — för att använda en stor modern tänkares uttryck — för Linné »nattutsikten» öfver människosamhället och dess mörker, som trycker henne med sin ångestfulla oförklarlighet. Och liksom alla, hvilka mycket tänkt öfver det onda, måste äfven han uti Guds helgedom söka svar. Han ropar:

Ty lyft, min Gud, mig
från stoftet till dig
ett ögneblek opp,
att se, hur Du wänder
all werdenes lopp;
hvad orsaken är
till alt hvad som händer
så underligt här.

Som Gud bönhört honom, när han 1734, själf drabbad af orätten, lade sin rätt i Herrans hand, bönhör Herren honom också i hans tvifvel och ångest om världsrättfärdigheten. Liksom i naturen får han åter se skymta också i människolifvet de hemlighetsfulla fotspåren af den Allvise och Allsmäktige. »Dagutsiktens» klarhet faller öfver förvirringens och orättvisans bländsken. Han varsnar ledningen af en osynlig, hemlig rättsförvaltning, djupare, säkrare, oblidkeligare än någon jordisk lags — till hvilkens domarebord alla oskyldigt lidandes suckar nå, det gjutna blod ropar, och till hvilket alla kränkta och förfördelade kunna vädja

— en i ordets bokstafliga mening högsta instans. Denna hemliga rättsförvaltning kallar Linné Nemesis Divina. Den kan göra den vanliga borgerliga jurisprudensen till sitt verktyg, men gången af dess rättsprocedur är åter ofta förtäckt och fördold. Den lägger straffet, Gudshämnden, som ett frö i bröstet på den, som brutit mot Guds skrifna och oskrifna lag, och låter det af sig själf mogna. Den gör förbrytelsen till ett jäsningsämne, som berusar, så att förbrytaren, drucken af brottets blodsånga, störtar sig själf som en skenande häst i fördärfvet. Den låter förbrytelsen smitta som skabb och spetälska, så att förbrytaren icke ensam står skulden för sin ogärning, men fortplantar den till sin omgifning och sina barn. Ty denna gudomliga vedergällning rastar aldrig, förrän brottet bestraffats med alla dess, ensamt af Gud förstådda, följder. Non solvitur peccatum, nisi restituatur patratum, synden fortlefver, om icke skulden blifvit ersatt. Därför är den brottslige en utstött, en pestslagen, som, hur han strider, för med sig olyckan. »När Gud begynner giöra rächenskap med oss,» skrifver Linné, »dör den ena äfter den andra. Nulla calamitas sola. Hus brinner opp, alt olyckas. Nu har Guds hämd komit öfver det huset. Ante obitum nemo beatus; ne Croesus quidem.» Det är en dyster rättens predestination. Därför tala vi också om ödet, när ödet är just »Gudsdomen, mot hvilken intet vad gifves». »Då olyckan kommer, hielper hela naturen till, ty Guds willia måste lydas. Alla blifwa den olyckliges fiender. Alla fösa på olyckswagnen. Då kan ej himmel

och jord hielpa. Högmod gått förut; giort sig alla till fiender; nulla calamitas sola. Wij måste giöra ris åt oss sjelfwe. Quos perdere vult Jupiter, dementat. 'Ingen wishet, intet förstånd, ingen konst hielper emot Herren.' (Ordspr. XXI: 30.)» Detta sista stycke med sina tankesprång gifver hela Linnés Nemesistro — tron på Guds oblidkeliga vedergällning såsom en styrka, en verkande kraft, rastlöst arbetande i det fördolda, snärjande brottslingen i ett nät, till hvilket han själf knyter de sista och fångande maskorna.

Att stå utom detta förbrytelsens och straffets osynliga nät är en ständig bön att bedja Guds barmhärtighet om; och som vår hjälp finns — utom lydnaden för hans bud — endast saktmodigheten, ödmjukheten, uppoffringen af den egna stoltheten och hämnden: »Låt oss smyga och ej stånga oss genom werlden, modo ne audiat Nemesis.»

Den speciella delen utgöres som bekant af en massa drag ur historien och det samtida lifvet, som skola bestyrka Linnés teorier. Vi lämna de historiska sammanställningarna alldeles åt sitt värde. Liksom så många andra dylika skola de inprägla sanningen af Schillers bekanta »Die Weltgeschichte ist das Weltgericht». Liksom så många andra handskas de tämligen ovarsamt med häfdens i sig själf ofta så osäkra och svårtydda fakta. Dock gör Linné — som en ännu lefvande efterföljare — Aug. Strindberg — en analogilek öfver tider och evigheter, med sublim likgiltighet för sådana små tidsskillnader som ett och annat sekel. Han säger

sig med exempel ur den romerska kejsarhistorien visa, att endast de goda fingo dö sotdöden (Cæsar själf är därför också klokt lämnad ur räkningen), medan de onda alla mördades, och desslikes.

Ett helt annat intresse äger den massa af berättelser Linné samlat om Nemesis med exempel från 1700-talets Sverige. Det är vår svenska frihetstid, sedd än i det offentliga, än i det hemliga och fördolda, dit endast läkaren, själasörjaren och domaren nå. Det är ett helt sekel af svensk historia, sådan den speglar sig i förbrytelsens, hädelsens och den dunkla gärningens svarta spegel. Ty Linné medtager både dömda, hörda och endast i tysthet hviskade brottmål från alla samhällsklasser, från de svenska adelsslotten till torparstugan, betydelsefulla och obetydande, allt, som han finner signifikativt och symboliskt för Nemesisläran. Han upptager stora, sällsamma sensationsprocesser, sådana som afhandlats på alla bekanta dryckesklubbar och i alla salonger och som ännu långt efteråt nämndes af gamla röster med klang af underförstådd hemlighet — sådana som den stora processen och fiendskapen mellan de forna vapenkamraterna och vännerna Anders Gyllenroth och Lorentz Christopher Stobée, för att störta den senare, en process, i hvilken offentliga och enskilda intressen underbart hopflätats, som är spännande som en kriminalroman och flyttar läsaren af de vidlyftiga akterna från officersmässen till Stockholms glädjehus. Det är rena politiska processer, sådana som den skoningslösa vidräkningen med Hattarnes djärfve finansvinglare, Kierman, eller mot den under-

lige engelske läkaren och ekonomen doktor Blackwell, som af tidens svenska farsot — kannstöperiet — kom i tragiska förvecklingar och för förräderi halshöggs 1747. Det är enskilda familjestrider om guld, kvinnogunst och testamenten, som ledde till förbrytelser i det tysta, aldrig uppredda inför domstolen, men berättade man och man emellan. Det är — och i mängd — små historier om intriger i kampen för brödet och befordringarna, intriger, dubbelt vidriga, som de fördes under patriotisk mask och ihop med de parlamentariska lyckoväxlingarna. Det är slutligen bjärta bevis på sinnenas råhet, hjärtanas hårdhet och det mördande kynnet med blanka vapen hos detta svenska soldatfolk, som efter ett halft sekel af krig och lägerlif plötsligt skulle lefva utan äfventyr och i borgerlig frid. Vi införas i alla samhällsklasser — i adelspalatser, i prästgårdarna, där de omaka giftermålen mellan unga teologer och gamla prästänkor, för att bevara hemmet, leda till äktenskapsbrott, i den lärda värld, Uppsala, där afundsamheten och hatet tyckas blomma under den ömsesidiga gnidningen i konsistoriet, i de ensliga röda bondstugorna inne i den svarta skogsbygden med deras från sekel till sekel likartade dramer af hämnd, mord och lusta. Det är ett tvärsnitt genom Sverige, öppnande lönkammare och alkover, en svartmålning, en sedeskildring, byggd på kriminellt material och med den särskilda prägel af laglöshet, som utmärker tider, då domstolar, rättsväsen och ämbetsmannastånd stå i beroende af maktlystna och ansvarslösa partigängares intriger. Men öfverallt finner Linné en inre förklaring till

allt detta i Nemesis, i den gudomliga vedergällningen, genom hvilken brottslingen straffas just genom det han syndar. »Hwar med någon syndar, ther med warder han plågad.»

INNEHÅLL.

JOHAN WELLANDER

LITTERATURHISTORISK STUDIE

ÖFVER SKIFTET MELLAN FRIHETSTIDEN OCH
DEN GUSTAVIANSKA ÅLDERN

AF

OSCAR LEVERTIN

ANDRA UPPLAGAN

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

STOCKHOLM
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1908

Föreliggande studie afser ett dubbelt ändamål. Utan att vilja vara någon oberättigad eller obehöflig Ehrenrettung, vill den återupplifva den nog mycket glömda gestalten af Thétis och Pelées skald, hvilken obestridt åtminstone ett decennium, 1768—1778, ansågs som en af landets ''yppersta och artigaste'' pennor. Men ett närmare studium af Wellanders karakteristiska figur låter en icke blott komma en typisk figur från förra seklet — den vittre, borgerlige ämbetsmannen — in på lifvet, den låter oss också följa en intressant andlig process: den gustavianska tidens utveckling ur frihetstiden. Att belysa denna utveckling genom att skildra öfvergångsskedets kultur är denna studies andra syfte, hvarför också här inryckts teckningar af den lärda skolan och Uppsala universitet från gustavianernas uppväxtår, en silhuett af det sällskapliga och litterära lifvet under brytningstiden och slutligen en öfversikt öfver den svenska poesiens böljslag och rörelser mellan 1753—1778 —(82).

Till sist må nämnas, att det otryckta materialet till Wellanders privata och litterära historia framför allt är hämtadt från kungliga biblioteket i Stock-

holm och från Uppsala universitetsbibliotek. Å förra stället förvaras en stor del af Wellanders prosaiska och poetiska handskrifter, dag- och minnesböcker af hans hand, samt åtskilliga bref till och från honom, i Uppsala två långa brefföljder från honom till J. H. Lidén och S. Älf. Andra papper om honom i familjens ägo gingo, enligt benäget meddelande af en ättling till skalden, borgmästaren Carl Wellander, förlorade vid en eldsvåda som 1883 härjade dennes hem i Nyköping.

Stockholm i februari 1896.

Oscar Levertin.

I.

Wellanders skolår i Linköping och den lärda skolan på hans tid.

Johan Wellander föddes — en dopattest från år 1774 finnes ännu bland hans papper — den 31 oktober 1735 i Östergötlands residensstad Linköping, där hans fader, Bengt Wellander, lefde som slottsvaktmästare. Hans mor hette Catharina Cederberg. Både faderns och moderns familjer äro eljes okända, då det torde vara föga sannolikt, att slottsvaktmästaren i Linköping stod i släktskap med den familj af bergsmänner och präster (Västerås och Strängnäs stift), som stafvade namnet med ett l*.

Den gamla biskopsstaden, en af den katolska kultens och bildningens äldsta härdar i Sverige, under medeltiden uppfylld af kyrkor, kapeller och gillehus, hade genom den stora vådelden år 1700, som lade en stor del af staden i aska, förlorat sin förra vördnadsvärda ålderdomlighet liksom sina »trånga och krokota gator». Linné, som passerade Linköping på sin Öländska och Gotländska resa

* Wide, Östgötha Släkter. Linköpings Stiftsbibliotek. H. S. Klercker, Genealogiska Anteckningar. Stockholms Bibliotek. H. S.

1741 — sålunda i Wellanders barnaår — synes ej heller funnit mycket behag i staden. »Linköpings stad» — skrifver han — »war intet särdeles stor, ej synnerligen stora hus, utan synnerlig situation med ojämna gator. Kyrkian war en ibland the största i Swerige. Här var Landshöfdinge och Biskops-Säte, Gymnasium och Schola. På torget lågo några stora flate stenar, som sades, på the rum, ther Konung Carl IX lät aflifwa Riks Råderna.»

Kanske uppfattar och skildrar Linné ej städer med samma oefterhärmliga sanning som landsbygden. Åtminstone finna de beskrifvare af staden, hvilka stamma från landskapet eller äro bosatta därstädes och på frågan om födelsebygd tycka sig kunna svara det klassiska »Östgöte, Gud ske lof», att Linköping har en vacker belägenhet. Magister P. D. Widegren, som i början på adertonhundratalet utgifvit en beskrifning öfver Östergötland finner »stadens lokal» vacker på grund af Stångån, som flyter förbi, Roxen, som ligger i närheten, och de vidsträckta åkerfälten rundtomkring. Hvad Linnés en smula högdragna ord om stadens egen karaktär angår, motsägas de — särskildt i fråga om gatornas ojämnhet — af en beskrifning ej fullt tjugu år senare, sålunda ungefär i Wellanders uppväxttid, boktryckaren Carl Fredrik Broocmans Beskrifning öfver the i Öster-Göthland Befintelige Städer, Slott, Soknekyrkor etc. Broocman berömmer tvärtom stadens regelbundenhet och beskrifver med synbar förtjusning, hur rätlinigt och fyrkantigt allting blifvit i den gamla biskopsstaden. »Gatorna äro räta och tilräckeligen breda, Stora Torget är aldeles fyr-

kantigt med wälbygda gårdar och hela staden är delad i qvadrater o. s. v.»*. Ser man på gamla afbildningar — t. ex. en vacker liten gravyr af Martin från Gustaf III:s tid, lämnande en utsikt af staden från en af stadsportarna med det krönta G:t öfver midt-hvalfvet — finner man en idyllisk småstad med landsbygdens sädeskärfvar och höstackar ända in till byggningarna, gjutande sin prägel af bördig sommar rundt kring husen, som samla sig kring domkyrkan, som barn kring sin mors kjortel.

Katedralen var också ett af den romanska stilens vackraste minnesmärken i hela norden, och den hade ännu i Wellanders barndom kvar hela sin gamla allvarliga höghet, med det resliga taket och det kraftfulla, fästningslika hufvudtornet — när W. på gamla dagar (1781) gjorde ett besök i sin hemstad, hade den i hans tanke förlorat »sitt gamla majestät» genom en »disproportionerad tornbyggnad på Wästra sidan och det nya platta taket». Ett annat monument af medeltida smak och sinne var det gamla slottet, byggdt af den vittre och konstälskande Henricus Tidemanni till biskopssäte, men indraget till kronan genom Västerås recess. På Wellanders tid användes det till olika ändamål. I källrarna voro landtränteri och kassarum vägg om vägg med häkten för gröfre brottslingar. »The mindre brottslige förvaras i then under trappgången warande så kallade Vaktmästar-Kammaren» — och där kan man väl antaga, att också Wellanders

* C. F. Broocman, Beskrifning öfver the i Öster-Göthland Befintelige Städer, Slott, Soknekyrkor etc. Norrköping 1760. P. D. Widegren, Försök till en ny Beskrifning öfwer Östergöthland. Linköping 1817.

far, slottsvaktmästaren, hade sitt tillhåll. Äfven i första våningen voro några rum apterade till fängelser för »arrestanter af någon condition». I slottet funnos för öfrigt landskansli och tidvis rådsturätt, samt länets alla officiella lokaler. Gick man här mellan domkyrkan och slottet, helst på en af Linköpings många marknader med de gamla medeltidsnamnen: Bertilsmässa, Britasmässa, Thomasmässa o. s. v., då bondfolket med sina brokiga folkdräkter fyllde torg och gator i hop med djäknarne, svepta i sina kappor och njutande dagens lof, kunde man ännu hafva ett intryck af, att man gick i en gammal stad med minnen af medeltida välstånd och katolsk odling. Få ting behålla så envist sin forna prägel som färdseln och nöjena på marknadstomterna.

Här växte den unge Wellander upp och tillbragte hela sin barndom. I denna biskopsstad, hvars gymnasium och trivialskola var stiftets främsta lärdomstempel, låg det så godt som i luften att ägna sig åt studier, och den fattige slottsvaktmästaren drömde också, där han stod nederst på befordringarnas Jakobsstege, om att skänka sin son en lärd uppfostran, som kunde göra honom till en andans man. Sonen skrifver därom i sin tyvärr blott påbörjade autobiografi: »I mina föräldrars hus var aldeles ingen förmögenhet, och jag tyckte redan i spädare åren, at där icke heller var någon hushållning. Min far var således angelägen att låta mig undervisas efter råd och lägenhet, på det jag genom nyttige kunskaper skulle mindre sakna de tillgångar, som Lyckan ej velat lemna.

Han gaf mig sjelf första undervisningen at läsa och skrifva, samt besörjde i öfrigt min uppfostran genom skickelige Informatorer, som valdes ut bland Gymnasisterna i Linköping, af hvilka jag med högaktning ännu nämner en Törnbom och Zetterberg (Henric Z. kirurg, Provins Medicus i Södermanland 1726—1785), begge så lärde djäknare, at Nationerne vid Academien nu för tiden knapt kunna framvisa så lärde och skickelige studenter. Under desse Ledare gick jag den allmänna scholvägen med catechesen och Grammatican i händerna. Latinen förekom mig i början nog svår och obegriplig.»

En liten notis i Wellanders journal öfver sitt Linköpingsbesök 1781 fullständigar denna skildring. Han berättar där, att han läste samman med »Fruntimmerskräddaren Örtegrens barn», en gosse och en flicka — nu på gamla dagar ville han åter uppsöka dessa sin barndoms första skolkamrater. Sonen var redan död, men dottern Cajsa träffade han. Beskrifningen på detta möte förtjänar att citeras; den liknar på ett hår en scen ur en engelsk dygderoman ur Richardsons skola. »Då vi kommo in — skrifver W. — satt en ung menniskja i en väfstol, och en äldre tarfligt och enfaldigt klädd, gick på golfvet. Jag frågade, om fru... bor här. Jo, svarade hon, det skulle väl vara jag, sådan som jag är. — Det är mig då ganska kärt, at åter råka en vän, med hvilken jag i en oskyldig och menlös kärlek tillbragt min första barndomstid. Men säg mig nu hvem jag är? — Menniskjan stirrade med ögonen, tänkte något litet och sade mig sedan: är det icke Johannes? Jag blef helt förvånad, at

hon verkligen kunde känna igen mig, då likväl en tid omkring 40 år förflutit, sedan vi sågo hvarandra. Det var mig ganska angenämt och rörande at finna mig så ihågkommen och igenkänd af en barndomsvän, som i sina uppväxtår var en liten ganska vacker och snyggt hållen flicka, men nu mera såsom två gånger gift och mor för fullväxta barn hade aldeles förlorat sit fordna utseende. Vi gladdes å ömse sidor åt et så oförmodeligt möte och omfamnade hvarandra rätt hjerteligen, hon med en slags undersam känsla, at jag velat komma ihog henne, och jag med en surprenant rörelse, at hon kände igen mig.»

Samman med den unge Örtegren synes Wellander hafva erhållit sin första undervisning i salighetsläran och latinet. Den första kristendoms- och bibelkunskapen meddelades ur Biskop Spegels lilla bok, Barna-Lexor Uthaf then Hel. Skrifft*, och hans Barna-Bibel** med dess sammanställda bibelspråk, båda klassiska i stiftet sedan Spegels ämbetstid, då han lärt lärare och fäder behjärta hans egna ord:

Wil man tå at Gudz Ord skal fruchtbart hoos oss wäxa,
Så tage hwar och een sigh här een daglig Lexa,
Wil man at mogne Män Gudz Kundskap skole få
Så måste Barnen snart til Barnabiblen gå.

Latinet lärdes ur någon kortfattad Donat — »det är et wist sätt til at Declinera och Con-

* Norrköping 1725. Spegels lilla bok ersattes vid 1700-talets midt af Daniel Godenii Barnafrågor, Stockholm och Västerås 1748, och Daniel Nohrberg, Nödiga Frågor och Swar, Stockholm 1769.

** Stockholm 1684, 1688.

jugera, at en Pilt må lära göra ett Latinisk taal», och vid sidan af den gamla grammatiken figurerade Comenius' ryktbara Orbis Sensualium Pictus, Den synliga Werlden, detta mästerverk af 1600-talets mest framsynte pedagog. På denna latin-svenska parlörs första sida synes ett träsnitt, som i all sin otymplighet ej är utan sin rörande stämning. Man ser en äng utanför en stad med barnsagornas uddiga sol öfver dômens torn. En liten pys med hufvudet på sned mot jackkragen och hatten i hand står i en ställning af skygg undran — halft nyfikenhet, halft aning, att barnalifvets sorgfrihet är förbi — och lyssnar till en allvarlig, hög man, som, stödd på sin käpp, kallar gossen med orden »Kom hijt Pilt och lär at wara wijs». Och läromästaren tar så lärjungen vid handen och talar med honom om allt, från alluppehållaren »then outhösliga Brunnen af alt godt», Gud, till alla jordens förhållanden, från grundelementen till det dagliga lifvets enklaste fenomen. Parlören blef på samma gång en naturlära, en dygdelära och en vägledare genom naturens riken och genom samhällslifvets förhållanden, skildrande stånd och yrken, vanor och tänkesätt, i dessa barnsliga ordlistor, hvilkas träsnitt, hur slitna de voro, dock gåfvo lärjungens fantasi bild och rörelse. Sådan var denna barnbok, det första uppslaget till modern undervisning, på en gång häfdande realkunskapens värde och åskådningsöfningens betydelse*. Men det ideal, som

* Jfr. J. Kvacsala, Johan Amos Comenius. I de Gustavianska upplagorna af Orbis Pictus inträder jämte latinet äfven franska språket, ett påtagligt bevis på det ökade romanska inflytandet.

föresväfvade den store böhmaren, var ännu på 1700-talet ej ens tillnärmelsevis realiseradt. Ännu begynte »resan till Parnassen» med de hårdaste erfarenheter. Utanläsningen florerade, ledd af dessa informatorer, hvilka, som det heter i en populär skildring från tiden (I tidskriften den Förnuftige Frispråkaren), njöto af att »få inprygla i sina elever allt som förut inpryglats i dem».

1744 begynte en ny period i Wellanders lif, då han efter examen för trivialskolans konrektor, Peter Vestelius, inkom i det gamla läroverkets andra klass, och det forna, åter uppbyggda kommunitetshus, som var Linköpings skolhus, slöt sig om honom liksom ett fängelse för hela elfva år, till dess han som abiturient lämnade sin födelsestad. Låtom oss då ett ögonblick dröja vid den gamla skolans förflutna — dess väsen och utseende vid Wellanders tid — med ledning af de drag, som ur dess arkiv framdragits af flera af dess lärare, framför allt af rektor H. J. Sondén i Linköpings läroverks program 1845—47. Skolan är både till historia och utveckling en af Sveriges mest typiska.

Som flertalet af de gamla läroverken var det en ursprunglig medeltida och katolsk katedralskola, om hvilken notiser redan finnas från 1200-talet.

Med reformationen förändrades småningom dess karaktär, ehuru långt in på 1500-talet upprätthållandet af kyrkosången var ett af skolans hufvudsyften. 1627 har däremot med skäl kallats skolans moderna grundläggningsår. Då inrättades gymnasiet, och hela läroverkets organisation fick vid denna

tid fasta, stadgade former och genomgår sedan alla de olika stadier, som Sveriges skolor genomgått under en blott långsamt märkbar inverkan af stigande civilisation och en förmildrad, småningom mer human och allsidig pedagogik. På sextonhundratalet var läroverket en af dessa typiska anstalter med teologi och latin, färla och skämsbänk, i hvilka de första hårdtuggade kunskaperna i tidens älsklingsämnen inpluggades under en disciplin, hvilkens kraftfulla beskaffenhet skolprotokollens uttrycksfulla kriminalterminologi om »tapper, fullgod, utan- och innanstut» låter oss med all önskvärd tydlighet förstå. En idé om elevernas utseende och seder får man genom den första skolordningens bestämmelse (af den 17 nov. 1633), att en af »hörarne» väljes årligen till censor morum för att se till det »alla disciplar gå stadigt, hålla sina kläder rena, låta klippa sitt hår, lära tala medh folck, hafva tienligha kläder och sådant mer», samt att »discentes skola fly dryckenskap, löösachtigheet och tiufferij och intet grassera om nätterna eller löpa galne». Men detta läroverk var dock, trots allt, hela traktens aldrig slocknande bildningshärd, årligen besökt af hundratals lärjungar, och det utsände till akademierna hela generationer af män, som skulle förvärfva sig ryktbarhet och den gamla skolan ära.

På 1700-talet torde Linköpings skola närmast hafva liknat Wexiös, som Samuel Ödman skildrat den i sina bekanta »Hågkomster». Ännu på 1700-talet hade skolan bland sina alumner så svårhandterliga element, att dess dock så drakoniska strafflag

ej förmådde hindra deras vilda upptåg, utan att man måste befria sig från de värsta orostiftarna genom en ovanlig åtgärd — de pressades till krigstjänst af tillkallad värfvare. Slagsmål på gatorna mellan skolungdomen å ena sidan och gesäller och soldater å den andra hörde till ordningen för dagen. 1749, sålunda under Wellanders skoltid, hade dessa »torggräl» nått en sådan våldsamhet, att de studerande flydde ur staden, och en gymnasist, Spak, afled af följderna af misshandling. Den spartanska strängheten var fortfarande kvar inom skolmurarna. Linköpings konsistorium vill ej veta af någon uppvärmning i skolhuset, dels därför att piltarna gjorde en mängd själfsvåld med kakelugnarna, dels därför »att den späda ungdomen alls intet dervid lider, ty ett medelmåttigt rum blifver snart varmt, när myckenheten samlas». En egendomlig inblick i skolans tillstånd meddelar till sist en sådan notis, som att 1743 — året före Wellanders inträdesexamen — en gymnasist förskref sig till djäfvulen. Detta hände för öfrigt ännu under den gustavianska tiden, 1778, då gymnasisten Joseph Fridelius på Kristi himmelsfärdsdag stoppade en dylik med blod uppsatt förskrifning in i Hospitalkyrkans nyckelhål. Han hade läst de kända folkböckerna om D:r Faust och hertigen af Luxemburg. Man kunde tycka att båda dessa drastiska och förfärliga skildringar af de hädiska kontrahenternas ändalykt föga skulle inbjuda till efterföljd. Men tydligen frestades Fridelius af kontraktet mellan Satan och den »kungl. Fransyske Generalen och Håfmaschalken», i hvilket den diaboliske bankiren lofvar sin klient 1,000 rdr

den första tisdagen i hvarje månad, något som naturligtvis var ägnadt att slå an på den stackars fattige djäknen, som råkat i penningolycka — han hade förskingrat 16 rdr*.

Hvad undervisningen och det lärda lifvet inom Linköpings läroverk angår, har man all anledning att tro, att de vid denna tid stodo på höjden af hvad som presterades i det dåtida svenska skolväsendet. Erik Benzelius — öfverallt nydanare, öfverallt andlig uppfostrare, som knappt någon i sin samtid — har tydligen också reformerat sitt stifts främsta läroanstalt under de tolf år (1731—42) han presiderade i Linköpings domkapitel**. Medan förut den tryckta litteraturen blott har få spår af disputationer, hållna på Gymnasiet, finnas endast från Benzelius' biskopstid nära tjugu tryckta Linköpingsdisputationer, författade af lärare i Linköpings eller grannstädernas skolor, och dessa lärdomsprof, behandlande de mest olika ämnen, från teologien, historien, estetiken till århundradets nya vetenskaper, som metereologien, afspegla den snillrike och lärde biskopens mångsidiga intressen. Benzelius' efterträdare, Anders Rhyzelius, spränglärd teolog, latinare

* Om andra dylika förskrifningar från 1700-talet: den sedermera ryktbara teolog. prof. i Königsberg Lars Salthenius gör ett dylikt kontrakt i Uppsala 1718, E. Lewenhaupt, Uplands i Upsala Studerande Nation, s. 63—66, och (troligen) Lisette Sténberg i Stockholm 1791, J. Flodmark, Stenborgska Skådebanorna s. 522. Jfr. Ch. Scriver, Thet Bortapade och igendfundna Fåret eller Historisk Christelig Berettelse om en ung Man, hvilken af Satan låtit förleda sig till förbund, Norrköping 1725.

** H. Forssell, Minne af Erik Benzelius. Sv. Akad. Handlingar 58.

och historiker, följde föregångarens föredöme och äfven från hans tid vittnar en lång följd af disputationer och teser vackert om kunskapsnivån i Linköpings läroverk. Detta rikare lif i undervisningen gällde naturligen framför allt gymnasiet, ty trivialskolan fortfor — i stort sedt — att vara en gammaldags plugganstalt för kristendom och latin.

Tack vare den mängd upplysningar om svenska skolväsendet vid denna tid, som samlats i rektor Hernlunds förträffliga verk, Bidrag till den Svenska Skollagstiftningens Historia under partitidehvarfvet* — ett af de mest sakrika arbeten om 1700-talets odlingshistoria som vår litteratur äger — kunna vi följa Wellanders lärospån i den nedre skolan, sedan han tagit examen, betalat rektor och vederbörande kollega de gällande inskrifningspenningarna, om han ej som »veterligen utfattig» därifrån befriats. Klockan sex på morgonen skulle pilten redan till den kalla skolan, och bönen med dess psalmsång och dess bibelläsning tog vid. Hvar skolgosse skulle hafva sin svenska bibel med sig och följa »anagnostam med aktsamhet efter», för att sedan kunna redogöra för det lästa kapitlet. Sedan begynte undervisningen och fortgick till kl. 8, från 9—10, 12—1, (sång) 1—2, 3—5 i sju timmar, af hvilka runda fem användes till kristendom och latin, latin och kristendom.

* Stockholm 1882, 1892. Jfr. J. Paludan, Det Høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig. 1700-talets gällande skolordning, 1724 års Interimstadga, först tryckt i Wallquists Ecclesiastique Samlingar IV, skolboksbibliografien, Hammarskjölds Förteckning på Svenska Skolböcker.

Det var Luthers lilla katekes och Swebilius' Enfaldiga Förklaring öfver densamma, uppställd i »Spörsmål och Svar», hvilkens tunglärda utanläxor de vackraste upplagorna (exempelvis Mommas af år 1744) sökte upplifva genom mer välmenta än vackra religiösa »kopparstycken». Biblisk historia lästes därjämte i den förkortade behandling ärkebiskop Gezelius gifvit af Edenius' Memoriale Biblicum, omtryckt 1708, och i Joh. Hübners på detta område banbrytande Bibliske Historier. Det var latin, pluggadt utantill i Tiderus' på latin, nu mer dock med svensk öfversättning interfolierade, grammatika*, hvilken, ehuru aflyst i 1742 års skolorganisation, dock länge höll sig i bruk »som sufficient nog, helst den fattiga ungdomen den samma för mindre hafwa kan och derwid mest wan är». Blott småningom ersattes den skolastiskt smakande boken af andra, framför allt af en öfversättning af den märklige Halleprofessorn Cellarius' grammatika**. Latinsk öfversättning och vokabelläsning öfvades med gamla ordböcker och gloslistor samt — och detta är en ljuspunkt i all denna formalistiska torka — i två sentenssamlingar af biskop Swedberg, som förtjäna en stunds uppmärksamhet.

Ludus Literarius Minor, eller som han själf försvenskat titeln: Mindre Scholelek — Hwar med Unge Scholepiltar igenom then H. Skrifts och

* A. J. Tiderus' Grammatica är egentligen en öfversättning från Rostockerprofessorn N. Cythræus. Sista upplagan 1731.

** C. Bursian, Geschichte der classischen Philologie, s. 349. E. Lagus, Studier i den klassiska språkundervisningens historia i Finland med afseende fäst vid förhållandena i Sverige och andra länder.

yppersta Mäns utwalda Språk och Sedereglor kunna på en kortt tid, utan ängsligt besvär, med lust och lika som med lek lära jemte Latinen wackra seder*. Redan denna titel röjer den gamle biskopens kärleksfulla nitälskan, och hans företal är ett bland de vackraste och varmaste dokument vår äldre pedagogiska litteratur äger. Swedberg vill icke lägga händerna emellan om pilten är »oidog, döling, odygdig, bongstyrig och en rådsielfwer, som i förtid wil wara junker och friherre, och för gerna wil wara i selskap med the tre skökior, the ther mongt ungt blod förderfwat hafwa och heta Lätia, Kätia och Fleckia», men eljes måste läraren intet »skräma än mindre slå in någon dygd eller något Latin». Han erinrar sig sin egen uppväxt, hur han ständigt måst lära med »qwidan, suck, gråt och sorg», och har detta manat honom att sammanskrifva denna »Lekschola», i hvilken pilten på »lindrigt, roligt, otwunget och blidlåtit» sätt skulle lära både latin och svenska, genom dessa sentenser ur bibeln och de klassiska auktorerna, hvilka på en gång inskärpte gudsfruktan, goda seder och rättsinniga begrepp. Själf hade han begagnat boken med sina egna barn som en sorts spel — »The lära hwar dag sin wissa lexo till ord och förstånd. Om afftonen effter måltiden taga de sina lotter utur thet käril the liggia förteckte uti, hwar med sin numer merckter: Lotten visar en numer, numern sententien med sin lön eller plicht.» — Allt efter som de kunde, fingo

* Jfr. G. Westling, Om undervisningen vid Linköpings trivialskolor under biskop Spegels ämbetstid. Pedagogisk Tidskrift 1886. Sjöstrand, Maria Skola.

barnen sin fyrk i belöning, och dessa slantar utbetalade fadern »mot marknadsdagen», med förmaning till de små, att väl använda penningarna. »När the hemkomma, hafwa the förutan något äplen, socker, pepparkako, fikon och rusin, kiöpt sig kam, knif, band, handskar, hatt. Hwar til jag äntå skulle gifwit penningar. Nu får pilten för sina penningar thet han fägnas åt och behöfwer, och jag får ther jemte ett qwickt, lärdt och sedesamt barn. At förtiga then dageliga lärdom, then mehnlösa ro och thet nöisama tidfördrif jag sielff alla afftnar effter måltiden ther wid hafwer.»

Dessa sista satser om Swedbergs egna privata uppfostringsrön höra strängt taget ej till ämnet, men jag har ej kunnat neka mig nöjet att anföra dem. De röra dubbelt den, som stötts tillbaka af allt det barbari, som ännu vidlåder det äldre 1700-talets svenska skolväsen, och det är med en känsla af tillfredsställelse, som man ser den ärlige och hjärtevarme biskopens anda af mild faderlighet småningom tränga sig in i de af gråt och rapp genljudande skolklasserna.

I denna samling fann den unge lärjungen en brokig mångfald af religiösa och profana visdomsspråk. På det högtidliga ingångsordet »Af Gud Fader, igenom Sonen, wår Herra Jesum Christum, uti then Helga Ande» följer strax så världsliga som »The som skiöta älskog äro galne». Ordstäfven hafva ofta en skämtsam anstrykning, som »Thet är bättre reta en hund än en kiäring», och den svenska öfversättningen utmärker sig för en folklig kärnfullhet, mycken pregnant poetisk styrka, som när t. ex.

det latinska uttrycket »Gaudii comes meror» återgifves med »Glädjens stallbroder sorg». I fortsättningen Ludus Literarius Major, beräknadt för mer försigkomne, bortfaller svenska öfversättningen och grekiska och hebreiska inkomma i texten*.

Vid sidan af denna sentenssamling användes som den första läse- och öfningsboken den bekanta latinska parlören Colloquiorum Scholasticorum Libri quinque, ursprungligen af Calvins lärare, Robert Estiennes vän, Geneverpedagogen Maturini Corderi. Skolepilten fann här först latinska samtal mellan lärare och elever om de händelser och förhållanden, som upptogo en skolgosses lif: David och Praeceptor samtala om Davids far, som är på en resa till Leipzig. Stanislaus inbjuder Magistern till middag hos sina föräldrar. Albertus berättar, att han varit hos perukmakaren — eller som det på tidens språk hette »Bårdskäraren i Håårklipparehuset» — o. s. v. Sedermera växte samtalen både i formell konstfullhet och i fråga om ämnenas beskaffenhet och lärjungarna börja afhandla mer djupa och uppbyggliga ting i sedelära och religion**. Härtill kan man till sist lägga en

* Jfr. H. Tottie, Jesper Swedberg II, s. 222.

** Maturini Corderi Colloquia Selectiora, Holmiæ 1706. Andra mycket använda arbeten af samma slag, med ändamål att på en gång bibringa kunskap i latinsk fraseologi och inblick i lifvets olika områden, voro Sorö-professorn Steph Stephanius: Colloquia Minora (Stockholm 1718), en hop samtal med olika ämnen, religiöst-teologiska med tankar från kyrkofäderna, och profana betraktelser med citat från Cicero och Plinius, samt den store spanske humanisten J. L. Vives: Introductio ad Sapientiam, (Upsala 1712) 25 dialoger, begynnande med ett så enkelt tema som »surrectio matutina», dess sysslor och fördelar och sedan småningom stigande till högre saker.

samling latinska disticha, som allt sedan medeltidens dagar hört till skollitteraturens favoritverk, de visdomsord, som under Catos namn samlats i det fjärde kristna århundradet och sedan förökats till ett femtiotal gyllene ord. De voro älskade för sin sinnrika korthet och sin sunda moral, manande både till andliga och praktiska dygder, till gudsfruktan och behjärtenhet såväl som till sparsamhet och nykterhet m. m., ehuru väl lefnadsklokheten stundom kunde vara af diskutabelt värde för tio- och elfvaåringar, som när det t. ex. heter:

Nil temere uxori de servis crede querenti
Sepe etenim mulier quem conjux diligit odit,

eller som Jesper Swedberg försvenskat raderna

Tro ei tin hustru strax, som klagar drängen an.
Hon ofta hatar then, som älskas af thes man*.

Detta var, jämte svensk välskrifning — hvad den lille Wellander kunde inhämta i den andra klassen af Linköpings skola, där han begynte den allvarligare delen af kunskapens resa.

I tredje klassen kom härtill den kristliga dogmatiken (flerstädes begynd redan i den andra) framför allt med Compendium Doctrinae Coelestis, denna af den svenske ärkebiskopen Kenicius gjorda förkortning af den gamle Tübingerprofessorn Haffenreffers dogmatik, hvilken, envis som synden och beständig som frestelsen, mot hvilka

* Dionysii Catonis Disticha De Moribus ad Filium edita a Jespero Swedberg. Upsaliæ 1702. Jfr. Zarncke, Der Deutsche Cato.

den gaf råd och rustning, ända till århundradets slut höll sig kvar i skolorna. Kateketiskt uppställd i frågor med svar ur bibeln upptog den ett par hundra sidor i liten oktav, handlande i 7 loci om Gud och Änglarna och i fyra status om människan, skuldlöshetens tillstånd före fallet, Syndens tillstånd efter fallet, Upprättelsens tillstånd genom Christum (omfattande de viktigaste af trosartiklarna) och tillståndet vid och efter döden. Skrifven på latin, begynte den instuderas innan ännu skolpilten begrep dess språk, och äfven här höra vi Jesper Swedbergs milda och varma stämma, tagande till orda mot denna alltför svåra börda, »hwar utaf mongt ährlig mans barn hafwer hafft större tunga och bedröfweligare plågor, än menniskiors oskäliga kreatur kan hafwa. Är dock en menniskia! Är dock ett barn! Är dock ett Gudz barn.» Så heter det i Swedbergs öfversättning af boken, som dock ej undanträngde det latinska originalet*. I tredje klassen begynte också grekiskan** med Gezelius' gamla grammatik, af hvilken under hela seklet utkommo rekonstruerade upplagor, och som första text lästes Mathäi Evangelium. I latinet utvidgades läsningen till flera lättare verk af äldre och nyare auktorer, Cornelius Nepos, Phädrus, Erasmus.

* Skara 1714. Haffenreffers Compendium ersattes dock stundom af andra smärre verk, i det stora hela baserande sig på Haffenreffer, som Västeråsbiskopen Laurelius' Articulorum fidei synopsis biblica (läst i svensk öfversättning i de nedersta klasserna), eller Köpenhamnsprofessorn Wandalinius' Expositio teologiæ, ett utdrag af hans större Hypotyposis sanorum verborum.

** B. Lundstedt, Om det Grekiska Språkets Studium s. 47.

I skolans fjärde och högsta klass slutligen fortsattes de begynta ämnena med den högre snits öfver undervisningen, som passade för gymnasiets förgård. Särskildt gällde detta latinet, som systematiskt skrefs och talades. Också voro kunskaperna i romarspråket här så pass utvecklade, att ej blott Cicero och Virgilius studerades, utan äfven latinska renässanspoeter som Eoban Hesse och Buchanan. Af nya ämnen tillkommo nu logikens första hårdknäckta nötter efter den poetiske Zittauerrektorn Christian Weisses Nucleus Logices, ett arbete, som lärarna själfva funno »otjenligt och obscurt». Här skymta ändtligen för första gången spåren af några reala ämnen — onsdags och lördagsmiddag kom apologisten (realläraren) och öfvade »qvartanos» i räknekonsten, och rektor lade grunden till de första kunskaperna i Historia och Geografi efter »Herr Johan Hübners» omtyckta läroböcker. Det var den bekante Hamburgerrektorns Korta Inledning till Historien, som begynner med att uppkasta den kvistiga frågan »huru länge verlden stådt», hvilket besvaras med 5697 år*. »Hela werldens ålder kan beqvämligast fördelas i tre Perioder eller tid-hvarf: 1) Ifrån werldenes skapelse til Syndafloden — 1657 år, 2) Ifrån Syndafloden til Christi födelse — 2346 år, 3) Ifrån Christi födelse til närvarande tid.» Sedan följa korta framställningar om de gamla folken — begynnande med Israeliterna, Adams och Evas afkomma, som voro af tvenne slag:

* Stockholm 1744. Latinska upplagor af boken från Linköping 1724, 1728 tyda på att arbetet i därvarande skola länge lästs på latin.

Seths fromma afföda, »som omgingo med boskapsskötzel» och Cains ogudaktiga »som begynte bygga städer». Bland de första märkas t. ex. Methusalem, som lefvat 969 år. Bland de senare t. ex. Lamech, »hvilken war then förste, som tillikes hade två hustrur», och som noga »bör skiljas från en Lamech ibland de Fromme». Efter Judafolkets historia följde de andra orientaliska rikenas — sedermera Greklands och Roms, allt tänkt efter det Judiska folkets tidräkning. »Solon lefde på Mosis tid» o. s. v. Under begreppet »Romerska Monarchien» innefattades ej blott medeltiden, men så godt som hela den nyare historien, i det de tyska och österrikiska kejsarna led för led ställdes i förgrunden. Slutligen kompletterades framställningen med korta öfversikter öfver de enskilda ländernas historia. Man undrar öfver det antikverade i uppställningen af denna lärobok, då allt sedan Cellarius' dagar de tyska världshistorierna började få fullt modern hållning, och man får naturligen ej draga någon slutsats om den dåtida historieskrifningen af dylika barnsliga och föråldrade läroböcker, hur populära de än blifvit*. Samma naiva karaktär hade Hübners Inledning til Geographien, med sin löjliga begynnelse till en fysisk geografi, i hvilken det om himmeln heter: »Såsom en stuga har sina fyra hörn, så måste man ock på Himmelen föreställa sig orter eller Spatia som på latin warda kallade Plagae eller Cardines mundi, hvarefter de 4 Hufvudwädren indelas, hvilka på latin

* Jfr. F. v. Wegele, Geschichte der deutschen Historiographie s. 782.

kallas Venti Cardinales.» Själfva jordkunskapen begynner med följande definition på världen, »werlden är rund som en kula eller klot, och altså måste man inbilla sig, at ock folk bo inunder oss, som wända sina fötter emot wåra, och blifwa derföre af oss Antipodes kallade». Sedermera behandlades »landet och wattnet», det senare deladt efter de »fyra hufvudwädren» i fyra oceaner. Åtskilliga naiva försök göras för att åskådligt illustrera världskartans utseende. Europa liknas vid en jungfru, som har Portugal till hufvudbonad, Spanien till ansikte, o. s. v. Framställningen är ganska vidlyftig i fråga om den politiska geografien, men ytterst försummad i fråga om den fysiska*.

Sådan var den undervisning den lille Johan Wellander erhöll, medan han sakta under åren 1744—50, i skoldräkten med skinnbyxorna och ullstrumporna, »med vanliga steg gick igenom alla graderna» i Trivialskolan. Läsåren hade alltid samma enformiga gång. En vacker augustimorgon på S:t Bartholomei-dag (24) slutade friheten, och terminerna begynte i de trånga och öfverfyllda skolklasserna, endast afbrutna af marknadslofven. Långsamt sträfvade man så in mot advent, och medan dagarna blefvo kortare, och skolans ljus lyste allt sömnigare från katedrarna, visste man, att man nalkades Luciedag, som lyste så mycket klarare med stjärnor och lyktor, varslande helg och julglädje. Så kom julen med alla sina fester, sin ottesång och

* G. O. Berg, Bidrag till den Geografiska undervisningens historia i Sverige intill början af vårt århundrade. Ymer 1884, s. 303, 304.

sina vaxljus, och då brukade Wellander väl — som Samuel Ödman beskrifvit det — gifva sig ut på socknegång, för att med någon kamrat i bygden insamla de djäknepenningar, hvilka spelade en så stor roll för skolans och dess ungdoms uppehälle. Med ljusgalgen på ryggen för förvarandet af de ljus, som den gifmilda allmogen gaf, och med rektorns sockne-bref på fickan — hvilket var som en sorts kreditiv — vandrade man iväg, sjungande ihop slantarna* i bondstugor och prästgårdar och njutande på samma gång af helgens välsignelser af brygd, slakt och bak. Innan man visste ordet af, var friheten förbi och med kyndelsmässodagen — den andra februari — begynte den långa vårterminen, som utom påsk- och pingstfritider varade till själfva Johannesafton. Hvar arbetsvecka var i sin tur lika enformig, gående efter sitt gifna schema, slutande på ett ganska smärtsamt vis å lördagen, då räfst hölls för hela veckans synder med dessa »stutamöten», som S. Ödman så drastiskt skildrat. Med hjärtat i halsgropen sjöngo delinkventerna psalmen »Misskundlig Gud, låt nådens sol upprinna». Claviger, den skolgosse, som var rektorns liktor, inbar risen och vedergällningen kom efter skolans straffbalk — »med stut och plaggor». Och hela den gamla straffarsenalen med »stryk och ris in på bara kroppen» stod ännu kvar i 1724 års skolordning. Den enda omväxlingen under dessa veckor var att tjänstgöra

* Bönderna gåfvo också bidrag till skolan i form af lifsmedel, som fördes till Linköping. Jfr. M. Hultin, En gammal Knekts Minnen, Ny följd. Illustr. Tidning 1877. Dessa minnen stamma från Linköping i 1800-talets första år.

å de begrafningar, för hvilka skolungdomen med sin sång anlitades. Likbår och kåpor hörde till skolornas inventarium — det var särskild taxa för hel eller half skola.

Hur heter det ej hos Bellman!

Lillklockan klämtar till storklockans dön,
löfvad står kantorn i porten
och vid de skrålande gossarnas bön
helgar denna orten.

Man ser skolpiltarna för sig i sina kåpor »grofva som hästtäcken», säkert ej alltför tyngda af aktens högtidlighet.

Detta skollif med dess små och stora händelser har Wellander genomlefvat med, som det synes, lugn och trägen flit. Under ferierna gick han i ferieskola, som hölls af lärare vid Trivialen — Westelius, E. E. Duraeus, Askegren och Walbom, alla sedermera prästmän i stiftet. Framstående undervisare voro af dem särskildt P. Westelius, teolog med lutning åt pietismen — en öfversättning af Speners Erklärung der Christlichen Lehre af hans hand cirkulerade i manuskript bland hans lärjungar — och Eric Walbom, matematisk skriftställare, känd för sina »excerpter», »2:ne folianter med 1,000 artiklar, hvilka ensamt utgjorde ett bibliotek, helst utdragen voro så praecise och nätt fattade att man deraf kunde inhämta skrifternas hufvudsakligaste innehåll»*.

Ändtligen, 1750, flyttade Wellander upp till Gymnasiet och ehuru detta hade sina lokaler i samma hus som skolan, var det som en annan värld, och

* Braads, Ostrogothia Litterata. U. B. H. S.

trappan, som ledde dit upp, var också ett pass, fullt af farligheter och äfventyr. Ty penalismen härskade ännu i all sin stränghet, och hela det första året, som de nyblifna gymnasisterna, translaterna, hade att tillbringa uppe i Gymnasium, var en fullkomlig skärseld. »Att gå med nyckeln, bära lyktan, sopa och städa lärosalarna, hämta bref på posten», var blott en bråkdel af de plikter, som åtföljde den dyrköpta rättigheten att bära den grå gymnasistkappan, och utsikten att utan barmhärtighet blifva blåpiskad af de äldre kamraterna låg som ett ständigt memento mori öfver den nykomne adepten. Äfven i andra hänseenden började, särskildt för mindre bemedlade lärjungar, vid öfverflyttningen till gymnasium en allvarligare tid. De ansågos då redan kunna arbeta för »det kära brödet» och begynte vanligen använda alla fritimmar till att gifva privat information åt ynglingar i trivialskolan. Från och med denna tid var detta också fallet med den unge Wellander. »Yngre scholbarn gingo hem till mig och fingo lexor i latinska och grekiska Grammatican, läste Christendomen och explicerade Cornelius», heter det i W:s påbörjade autobiografi. Af samma orsak tog han också kondition hos prosten Pehr Meurling i Christdala, för att blifva informator för dennes barn. Han reste då för första gången ur föräldrahemmet, men i denna prostgård fann han sig utomordentligt väl. »Aldrig har jag sedermera haft så läckra känslor af lifvet, som då. Jag mådde väl i detta hederliga Presthus, och hade alla de oskyldiga nöjen, som kunna muntra en ungdom. Prosten Meurling, sjelf glad och munter, deltog äfven så

mycket i våra menlösa tidsfördrif som han hade inseende på våra nöjen. Intagen af hans artiga umgängssätt, upbygd af hans predikegåfvor och hågad at få lefva i et lyckligt lugn, tyckte jag denna tiden, at jag ville blifva prest. Andra omvexlingar af tid och omständigheter ändrade sedan min smak i denna delen, och jag skulle säga, at jag af et olyckligt öde blifvit dömd til skrifvare, derest jag icke i hjertat ägde öfvertygelsen, at en Försyn stakat ut hvar och ens vilkor, lycka och lefvernes-lopp.»

I Christdala vistades Wellander 1751—52, och skildes därifrån med tårar, och en tacksam natur, som han var ut i fingerspetsarna, bevarade han hela lifvet igenom sin erkänsla för den omvårdnad han rönte i den Meurlingska familjekretsen, i den glada prostgården midt i den högmögnaste och frodigaste östgötabygden. Man ser af hans bref, med hvilket intresse han följde alla familjemedlemmarnas öden — prosten Meurling skulle för öfrigt öfverlefva Wellander. Han dog vid hög ålder 1794 och vid hans död lefde — berättar herdaminnet — fem barn, sexton barnabarn och fyra barnabarnsbarn. Från detta patriarkaliska hem kom Wellander till ett annat, blott en mil från fosterstaden, men som han fann sin nye discipel — orten och namnet nämnas ej — »mer hogad för plogen än för boken» öfvergaf han snart denna plats och begynte i Linköping fortsätta sina gymnasialstudier.

Gymnasiet var i hvarje hänseende trivialskolans öfverbyggnad, och de redan begynta studierna fortsattes häruppe efter utförligare plan och med mer vetenskaplig anstrykning i undervisningssättet. En

viktigare plats fingo nu de skriftliga profven, och äfven olika sorters talöfningar »disputatoria, oratoria och concionatoria» odlades flitigt. De dominerande ämnena voro naturligtvis fortfarande teologi och latin. Dogmatik bedrefs än ifrigare med ledning af Haffenreffers Compendium, hvarvid ungdomen skulle uppsöka och lära sig bibelställena i Novums grekiska text*. Kyrkohistorien lästes i ärkebiskop E. Benzelius' (1738 till svenska öfversatta) Breviarium Hist. Ecclesiasticæ. Med första grunddragen till exegetiskt bibelstudium och läsning af Confessio Augustana afslutades salighetslärans studium. I latinet nådde gymnasisten till en utbredd kännedom om den romerska litteraturen från alla åldrar, och genom det ständiga disputerandet och talandet var hvarje lärjunge i stånd att hålla sin mer eller mindre klangfulla latinska oration, medan däremot blott de, som »för poesien hade besynnerlig böjelse och drift» behöfde tillägna sig konsten att skrifva latinsk (liksom svensk) vers. I grekiskan kommer profan-litteraturen — framför allt med Homer och Hesiodos — till sin rätt vid sidan af evangelierna. Af de öfriga ämnena började studiet af filosofi och matematik drifvas efter en högre måttstock. Dock synas ej de yppersta verk, som den inhemska filosofiska forskningen dittills frambragt,

* I den andliga privatundervisningen, som öfver hufvud rörde sig i lättare former, användes den reformerta fransmannen Elie Saurins kateketiska och teologiska skrifter. Fr. Mallet, bref till kanslipresidenten Claës Ekeblad om den unge Claës Julius Ekeblads uppfostran. K. B. H. S. Jfr. äfven: Bref mellan C. F. Mennander och C. F. Fredenheim, och John Bilmark, Bref till biskop M. om sonens uppfostran. K. B. H. S.

Anders Rydelius' metafysiska och moralfilosofiska skrifter, mer än ställvis trängt in i Gymnasiet, ehuru dess varmhjärtade och geniale författare just nedskrifvit dem (och särskildt Förnufftz-öfningarne) med tanke på ungdomen. I allmänhet höll man sig till knäckningen af Weisses logiska nötter, och pluggade de torra och skematiska definitionerna, De Ethica, De Politica Generali och De Politica Speciali, i Leipzigerprofessorn Rechenbergs flera gånger i Sverige upplagda Lineamenta Philosophiæ Civilis*. I Matematiken lärdes aritmetik ur Celsius' lärobok och geometri efter Elementa Geometriæ af J. Bilberg, den store Cartesianen, en af sextonhundratalets mest modernt lagda pedagoger och nitisk taleman för den vetenskapsgren, han odlat, innan han blef teolog och biskop, matematiken, så väl som för de reala ämnena i allmänhet**. Mot midten af århundradet började dessa arbeten småningom undanträngas af M. Strömers bekanta läroböcker. Till matematiken räknades sedan gammalt astronomi, »usus globorum» och framför allt Computus ecclesiasticus. Konsten att

* Något mer must och färg hade den svenska öfversättningen af Altdorferprofessorn Omeis' Sedolära »En mychet nyttig och nöisam Historia om Arethophilus, en yngling, hvilken af en besynnerlig åtrå til then Sanna Dygden intagen, med oförtruten flit opsöker och änteligen igenfinner then Rätta Lychsalighetens Ö», Stockholm 1735. Den svenska öfversättaren hade, som det heter i företalet, i anledning af sin »vyrdnad och kierlek för then dygdiga Fruen» (Moralen) tagit en af hennes »brukade klädningar then samme vändt utan i något måtto at flicka eller skarfwa, och gjordt åt wår Swenska ungdom brukelik».

** Vid privatundervisning användes belgiaren Tacquets Elementa Geometriæ. J. Bilmark till C. F. Mennander.

sätta upp en almanacka hörde till en välbeställd scholars nödvändiga färdigheter — den unge Mennander-Fredenheim, hvilken är en mönsterpojke enligt 1700-talets uppfostringsidéer, gör också en sådan som han sänder sin fader. Äfven här användas Bilbergs läroskrifter — Schenmarks svenska lärobok utkom först 1759. Grunderna för astronomi och landtmäteri stodo slutligen också på programmet för den matematiska utdaningen.

Historien ägnades däremot fortfarande skäligen styfmoderlig omvårdnad. Historiarum lector skulle »illustrera Hübners Historiam universalem» och föröka den med »parallellismo historiæ patriæ» och senare undervisa i »Florum och Justinum». Vanligen följde undervisarna dock Hübners Introductio, och särskildt Linköpingsupplagan af 1728, till hvilken A. O. Rhyzelius fogat en kort öfverblick öfver de inhemska häfderna. Den första fullständigare läroboken i svensk historia utkom 1731. Det var E. Hypphoffs * ursprungligen för privat information hopskrifna Inledning till Den Gamla och Nya Historien. Den vittnar både om kunskaper och förstånd, och bjuder, jämte ganska breda geografiska, kulturhistoriska och statsrättsliga öfversikter, på en ur goda källor öst framställning af grunddragen i Sveriges Historia, och skolynglingen, som gick för att köpa den hos förläggaren Hr Andreas Geist å Källaren Spanska Wijnpipan i Kyrkobrinken i Stockholm — som titelbladets egendomliga tillkänna-

* Hypphoff har också skrifvit filosofiska arbeten, jfr. Hammarskjöld, Anteckningar till Filosofiens Studium i Sverige.

gifvande meddelar — gjorde sålunda icke sin promenad förgäfves. Den förste egentligen drifne och konsekvente författaren till svenska historiska läroböcker var dock den kände skriftställaren och partimannen H. I. Woltemat. Att man med honom kommit till en kritisk forskare med öfvervägande modern läggning, synes redan af den skepsis han uttalar mot de mytiska begynnelseperioderna, eljes så älskade i de gamla historieböckerna. Denne skeptiske frondör, som upptecknat de bekanta anekdoterna om sin samtid, har något af Dalins olust för den vanliga »lärda stylen: mörk korthet, konstlad vidlyftighet och osmakeliga namn, som låta lika pedantiskt för mästa delen af mina Läsare som för mig», och med en helt kavaljersmässig axelryckning förklarar han de sista 60 årens historiska förändringar »långt angelägnare, än alla i gamla tider timade stora Revolutioner». Hans Gienväg til De Förnämsta Europeiska Staters Historia var, oaktadt den uppställts för begynnare, som Hübners läroböcker, i frågor och svar, för vidlyftig för att kunna komma in i skolorna, hvarför han själf gaf ut en förkortad upplaga, Anvisning til hela Stats-Historien. Praktiska voro v. bibliotekarien Evald Ziervogels Synkronistiska tabeller öfver världshistorien från och med Adam och Eva och »thet högst beklageliga syndafallet» till och med Konung Friedrich »med odödlig åminnelse af en mild regering». Det eljes mest märkliga vid den vackert tryckta folion är väl den löpande kolumn, som där skänkes vetenskap och odling, eljes så godt som obeaktade i de

historiska framställningarna*. Andra nya läroböcker i svensk historia, som af A. Berghult 1764, S. Loenbom 1768 m. fl. visa ett i hög grad ökadt intresse för ämnet vid tidehvarfvets slut.

Efter dessa fack kommer slutligen turen till ett nytt studium, som småningom vinner allt mer terräng på gymnasierna, naturkunskapens. Gustaf Adolf hade redan i sina instruktioner påpekat, att ungdomen skulle lära känna »örter och theras krafter», och undervisningen i naturkunnighet hade oftast inskränkt sig till mer eller mindre diffusa notiser om växters medicinska egenskaper. En naturlära, ännu i bruk vid Strängnäs' läroverk vid sextonhundratalets slut — med. och phys. prof. H. Maji Physicæ Veteris et novæ Synopsis — är oredig, kuriös och fantastisk som en barnsaga, full af de löjligaste legender, särskildt i fråga om djurriket. Ålen berättas så t. ex. para sig med ormen, sardinerna så högt älska musik, att de vid ljudet af instrument hoppa högt upp ur vattnet, när hönan dör, brukar tuppen själf rufva äggen, då sorgfälligt undvikande att gala »quasi sibi consciens muliebre obire munus»** o. s. v.

Med 1700-talets ingång, först med Rudbeckarne och sedan framför allt genom Linné, med hvilken

* Woltemats Gienväg är tryckt i Uppsala 1741, Anvisningen i Stockholm och Uppsala 1742, (flera nya upplagor utgåfvos af Woltemat och sedan af Joh. Busser). Ziervogels tabeller Ups. 1754. I den privata undervisningen spelade historien större roll, och studerades särskildt Holbergs och Ch. Rollins berömda historiska verk.

** M. B. Swederus, Naturkunskapens studium under äldre tider. Pedagog. Tidskrift 1880—82. T. Fries, Naturalhistorien i Sverige intill Medlet af 1600-talet.

ju Sverige blef naturvetenskapernas förlofvade land och kring hvilken en hel konstellation af ryktbarheter samlade sig, skedde en oerhörd omhvälfning i fråga om uppfattningen af dessa studier, en omhvälfning, hvilkens inverkan också nådde skolorna. Med den nyväckta hänförelsen för det studium, som först lät människorna verkligen upptäcka den värld de lefde i, parade sig hos tiden ett praktiskt intresse. Man förstod naturkunskapens vikt och värde för hvad man kallade de »offentliga och de enskilda hushållsverken», och det var särskildt dess gränskunskaper, nationalekonomi, agrarkunskap etc., för hvilka man ömmade. Men denna ideella entusiasm, som smälte samman med ett så praktiskt syftemål, blef en makt, som ej kunde motstås. Ibland de första ifrarna för naturkunnighetens inträde i skolorna var den geniale mångfrestaren — publicisten, naturvetenskapsmannen och teologen — Joh. Browallius, ett af de skarpaste hufvuden och en af de skarpaste pennor, partitidehvarfvet ägt. Redan 1737 hade han i en liten väl och varmt skrifven broschyr, Tankar öfver historiæ naturalis nytta vid ungdomens upfostring och underwisning (äfven på latin och egentligen afsedd att tala för införandet af naturvetenskap i Västerås' gymnasium*, gjort sig till målsman för de reala vetenskaperna, och klokt och fängslande visat deras på en gång nyttiga och upplyftande betydelse för ungdomens utveckling. Naturkunskapen, som nu allra-

* Browallius förfäktade äfven i sin tidning Den Swenska Patrioten samma åskådning. Sylwan, Den Periodiska Literaturen s. 174.

först begynte »at litet röra sig och krypa imellan våra kalla klippor», borde införas som nyttig för alla samhällsklasser, från och med prästen, som först genom den kunde fylla sitt kall, göra praktiska tillämpningar af bibelns sanningar och rätt utlägga dem, utrota vidskepelse och hjälpa vid sjukdomsfall, till personer, som skulle ägna sig åt praktiska värf. För läkarkonst, bergshandtering, manufakturer vore detta studiums nytta självklart, och äfven personer i andra ställningar, handtverkare, bruksskrifvare etc. skulle kunna gagna sitt land och förljufva sin tillvaro genom att hafva kännedom om detsamma. Ja, äfven om det »fölle någon snushane löjeligit», så borde Historia Naturalis' studium utsträckas »ända till våra Fruentimmer, som ämna blifwa hushållerskor». Men utom en dylik direkt nytta, skulle naturkunnigheten vidga alla synpunkter, lära oss förstå skaparens mening och godhet. När Browallius skref denna lilla traktat, som åtföljdes af en likartad för att befrämja de exakta studierna vid akademien, var han naturkunnighetens representant vid Åbo universitet, ett tiotal år därefter, som biskop, upptog han samma idégång i en ny skrift, Oförgripliga tankar om undervisningsverket vid gymnasier och skolor i riket. Denna skrift blef förvägrad tryckning, men kom dock att tynga i den allmänna opinionens vågskål, därigenom att den insändes till den då arbetande uppfostringskommissionen och påverkade dess förslag*. Emellertid var Browallius vid denna

* Uppfostringskommissionens förslag, Prospect til en förbättrad och förnyad förordning för

tid långt ifrån en ensam kämpe för den reala riktningen — samma åskådningar gjorde sig gällande i alla pedagogiska arbeten, som t. ex. i Erik Eklunds på en gång kuriösa och framsynta uppfostringslära. De fingo ock förespråkare på själfva riksdagen, särskildt genom C. G. Löwenhjelm, som i ett memorial, uppläst 1746, varmt talade för att i skolorna införa kunskap om »stenar, örter och djur». Dessa nya tankar lyckades dock ej under tidehvarfvet åstadkomma några officiella förändringar. Som så mycket annat under frihetstiden dog reformarbetet för skolan i tidens byråkratiska och parlamentariska marvatten, drunknade i skrifvelser, protokoller och betänkanden och begrofs i kollegier, utskott och kommittéer. Uppfostringskommissionens arbete blef utan direkt praktisk betydelse, och inför riksdagarna led ämnet af det bakslag, som på 1760-talet drabbade hattarnas hela ekonomiska system, så att till och med eljes för naturkunnigheten varmt intresserade män, som C. F. Mennander, talade mot dess införande i skolorna.

Om naturläran gällde officiellt blott, att Logicus skulle för sina disciplar proponera Physicum af Svicero, isynnerhet det, som hörde till »antropologien». Det var ett gammalt Cartesianskt Compendium, som flera gånger utgafs i Sverige — bland annat i Linköping 1725. Den allmänna upplysta

scholor och gymnasier i riket, är tryckt Modée VII 4991. — Jfr. Hernlund, Op. cit. B. VIII och M. G. Schybergson, Reala riktningar i den gamla skolan. Finsk Tidskrift 1884. I. Fehr, Erik Eklunds Uppfostringslära, Strengnäs Läroverks Program 1884.

opinionens fordran på ökad bildning i just dessa ämnen nådde dock, tack vare enstaka skolchefer, in i gymnasierna och deras studium drefs långt ifrigare än skolordningens paragrafer låta en tro*. Kalsenius i Västerås, Serenius i Nyköping, Erik Benzelius m. fl. arbetade ifrigt för att låta de nya kunskapernas förklarande ljus falla in i skolklasserna. Vill man studera en lärobok från mediet af frihetstiden, som gifver prof på denna första verkliga undervisning i naturkunskap i de svenska skolorna, finner man, att en lektor vid det Linköpings läroverk, som här tagits till typ för tidehvarfvets skolor, just under Wellanders tid författat en af de bästa elementära läroböckerna i ämnet — det är J. J. Törner: Utkast til Foerelaesningarna oefwer Naturkunnigheten, Hållne i Linkoepings Gymnasio. Detta arbete gaf med kort men noggrann klarhet en framställning af naturläran, grundad på verk af Linné, Wallerius m. fl. Åskådningen är ännu skäligen ekonomisk. »Djurriket ger oss mångfaldig spisning af praektiga raetter af Koett, fisk och villebråd. Haerliga Klaeder af ull, ragg, skinn och spindelvaef. Mjuka saengar åt vår söta och vederqvickande sömn» o. s. v. Arbetet afslutas med en högst bisarr hydrografisk framställning öfver Vaten-Riket, som indelas i Luftvaten och Jordvaten. Till förra afdelningen höra »dagg, regn, rimfrost, snö» etc., till den senare ej blott

* »Jag vördar Schole-Ordningen; hvilken, om hon intet yttrychligen påbjuder, så förbjuder hon ej heller thenna lexan utan låter thet komma an på Lärarena sjeltva.» Joh. Browallius, Tankar, s. 1.

»källor, brunnsvaten, pussvaten, siövaten» o. s. v., men äfven mineralvatten, hartser, oljor — och »konstiga safter som t. ex. Likörer»*.

Sådan var i sina hufvuddrag den frihetstidens skolundervisning, som Wellander åtnjöt. Bland de Gymnasiets lärare, hvilka ledde densamma, märkas framför allt Martin Lidén, prim. theolog. lector, botanisk skriftställare, fader till den berömde lärde sjuklingen Johan Henric, med hvilken Wellander ända till sin död stod i så vänskaplig korrespondens, och Peter Schenberg, hist. och moral. lector, framstående skriftställare, ej blott känd för sitt latinsvenska lexikon, »svinmagen» från Wellanders tid, men som utgifvare af flera Verelius' verk.

En mer estetisk verkan på Thétis och Pelées blifvande författare torde naturligtvis eloq. lectorerna hafva utöfvat — och åtminstone tvenne af dessa, Vilh. Wennerdahl och Joh. Törner, voro ej oäfna rimmare. Wennerdahl hade disputerat för lektorat öfver ingenting mindre än »De Enthusiasmo Poetico», och Johan Törner röjer i sina tillfällighetsverser verklig poetisk ledighet.

Från oblid lycka, från all möda
sig skyndat till sin tysta mull
en lefnad, som var ärofull,
för vett, för dygd, för ärligt sinne,
dock evigt lefver i vårt minne
herr Sven Collin, nu hos de döda.

* Linköping 1758. Andra läroböcker i naturkunnighet voro A. Lallerstedt, Facilis in Physicam introductio eller en lätt inledning till naturens nödiga kännedom. Stockholm 1741 och A. Möllers på Linné fotade utkast till föreläsningarna öfver Principia Botanicæ. Skara 1755 m. fl.

Om jordens rymd är full med dårar,
som jämnt och nog hvarandra bry,
om lyckan ständigt ömsar hy,
om timligt väl på styltor vandrar,
med mera: jag din död ej klandrar,
fast jag och alla fälla tårar.

Med dessa rader, hvilka kunna vara ett prof på poesien i Linköpings gymnasium, inbjuder Törner till sin kollega Sven Collins jordfästning (1766). Som vi skola se, är det också med dylik tillfällighetspoesi, den unge Wellander begynner sin tjänstgöring i sånggudinnornas tempel. Från dessa skolår finnes bland Wellanders papper den äldsta dikten af hans hand — Grafskrift öfver Gymnasisten Gabriel Kling, kyrkoherden uti Vikingstad Daniel Klings son, som i Herranom afled den 13 julii 1753.

Hur flyktig är ej mennskans lefnad
Och upfyld med all sorg och pust.
I Werlden ha vi ingen trefnad,
Ty idel oro är vår lust.
Wi må ej önska blifwa här,
Wårt rätta hem i himlen är.

Så dystert börjar gymnasistens skaldskap. Den adertonårige poeten prisar ej blott sin kamrat lycklig öfver att hafva nått till den hamn:

Där själen ro för oro finner,

men i vers, genomträngda af sorgsen religiositet, önskar han sig själf samma fröjd och gamman hos Kristus. Om man öfver hufvud taget kan sluta något alls af en dylik grafdikts konventionella innehåll, får man intrycket af en vek, svärmisk och

religiös ynglingamelankoli, när man läser de för öfrigt ledigt formade stroferna.

Sådant var nu, tecknadt i hastiga konturer, studielifvet i Linköpings gymnasium *, medan Wellander vandrade genom dess klasser, »nyttjande alla Lectorernas publique föreläsningar» och läsande privat i mellanterminerna, särskildt i franska språket, hvilkets vikt för en uppåtsträfvande svensk yngling tilltog så godt som för hvarje år**. Han var helt säkert mönstret för en samvetsgrann, en smula söndagsskolesnäll lärjunge. I rektors memorialbok från tiden, där man hittar namn på en mängd af hans kamrater, som deltagit i uppträden eller upptåg, på hvilka räfst följt, finnes aldrig hans. Han har sålunda hvarken deltagit i något af de stora skolslagsmålen, tvungit »skolpiltar att karfva tobak eller gå efter öl åt sig», eller om aftnarna blifvit beträdd med »att slänga gymnasistkappan om hufvudena på tjänsteflickor, stadda i sitt husbondefolks ärenden»***. För flit, färdighet och välförhållande erhöll han också gymnasiets då för tiden främsta stipendium, det Piperska (instiftadt af riksrådet Carl Piper 1699), som han behöll två år i Linköping och sitt första läsår vid Akademien. 1754 höll han också en latinsk oration, De munificentia magna-

* För kännedom om gymnasialförhållanden vid denna tid kan man vidare jämföra Sven Hof, Memoria Gymnasii Scarensis, Scaræ 1747, som innehåller skildringar, betraktelser och anmärkningar öfver ett gymnasiums förhållande och lif.

** En del af år 1753 synes han — att döma af en notis i en af hans anteckningsböcker — tillbringat i Norrköping med en discipel, packhusdirektör Waldorfs son.

*** Benäget meddelande af nuvarande rektorn i Linköpings läroverk A. Romdahl.

tum in promovendis literis. Detta tal öfver ett ämne, ägnadt ett inspirera en stackars medellös studerande, betecknar höjdpunkten af hans skollif.

I februari 1755 lämnade Johan Wellander Linköping för att resa till Akademien, och medförde han i fickan följande testimonium academicum, utfärdadt af Linköpings gymnasie rektor Joh. Lithzenius och dateradt den 31 januari:

Ornatissimus hic ingenuæq. indolis, Johannes Wellander, Lincopiam natalem urbem agnoscit. Hinc ab ipsis ungviculis exoptatissimam cum Musis instituendi sodalitii nactus est occasionem, quam avide arreptam in suos usus dextre et laudabiliter convertere novit. Sic literarum studiis scholæ inferioris initiatus et per complures annos in iis maturior factus, nobis in disciplinam ante quinquennium, et quod excurrit, datus, ea in artibus liberalibus jecit fundamenta, ut jam cum fructu ad sublimiora Musarum palatia tendere queat. Per omne tempus, quo scholæ et regii hujus Gymnasii alumnus fuit, pietate, probitate, obsequio et diligenta, omnibus bonis ita se commendavit, ut nemini condiscipulorum in his cesserit virtutibus; hinc factum, ut superiorum commendatione usus stipendio apud nos Piperiano etjam sublevatus sit. Quod benificum summo quoque annisus est studio in emolumentum sui bene collocare: nihil scientiarum intactum relinquens ad erudiendum animum, quæ apud nos traduntur. Et inter specimina optimæ indolis, quæ heic edidit, non reticendum quod hinc abiturus orationem habuit conciniam cum adplausu et voluptate splendidi auditorii. Quapropter, Magnifice Domine Rector, eximium hunc juvenem, Johan Wellander, suo favori insinuatum discupimus ut, quemadmodum venia Eminentissimi Præsulis, multa cum laude felicisque peragendi itineris sincera adpræcatione, publico hoc virtutum eruditionisque testimonio dimmoltatur digneris ipsum Albo Civium

Academicorum benigne inscribere inscriptumque in numero censere eorum, qui de Singulari tuo Patrocinio perpetim in Sinu Sibi gratulari queant.

Det var som man ser med ett vackert introduktionsbref J. Wellander afreste till Uppsala för att där fortsätta sina studier och söka nå sin ungdomsdröms anspråkslösa mål: en idyllisk prästgård i skuggan af en hvit kyrka bland hemtraktens gyllne sädesfält.

II.

Wellanders studentår och Uppsala vid 1700-talets midt.

Den 17:de februari 1755 anlände Johan Wellander till Uppsala, och det var helt säkert ej utan en viss hjärtklappning, som han såg slottets röda fasad och domkyrkans båda klocktorn höja sig öfver hustaken, där de lågo snötäckta kring den frusna Fyris eller Salafloden, som den ännu ofta kallades, omslutna af hvita humle- och kålgårdar och af öfversnöade tobaksplanteringar. Lärdomssätet med sina åldriga anor och sin nimbus af ungdomslif och vetenskap, om hvilket alla de äldre — lärare och kamrater — haft så outtömligt mycket att berätta, det höga Lycæum med sina byggnader, hvilka föresväfvat fantasien, blott man bläddrat i ett latinskt rektorsprogram eller i en tes, hela staden, till hvilken man så längtat på gymnasistbänkarna, den låg där nu öppen för Wellander, då han med sin postsläda åkte in genom slottstullen.

Som en ung recentior ägnade och anstod, uppsökte Johan Wellander först sin nation, som hade sin lokal i inspektor, teologie professor Mathias Asps hus. Visserligen hade landsmännen några år förut, 1747, ändtligen upphäft noviciaturen

— den sista förödmjukande resten af den akademiska penalismen, som, ehuru officiellt aflyst genom kungligt bref redan 1691, dock hållit sig kvar i mildare former under 1700-talets hela första hälft — men de nykomna universitetsalumnerna skulle dock ett halft år stå under kuratorernas och seniorernas noga uppsikt. Ett särskildt reglemente af den 27 febr. 1748, »Studiers och Lefwernes inrättning för de nyblifne studenter, som åstunda att blifwa medlemmar i Östgöthas Landskap», hade redan i afskrift hunnit till Linköpings gymnasium, för att förbereda abiturienterna på hvad komma skulle, och huru man hade att förhålla sig, innan man fick hedern att rista sitt bomärke i nationens album. Alla studier skulle börjas och slutas med »andäcktig bön och bibelläsning», och kursen var som en summarisk repetition af gymnasialkunskapen, omfattande Benzelius' Epitome Repetitionis theologiæ, Ciceros De officiis, Hübners allmänna och Hypphoffs svenska historia, Rechenbergs eller Omeis' Compendium i moral, och för den, som tänkte på Ministerium ecclesiasticum dessutom grekiska och hebreiska. Hvad tyska och franska anbelangade, skulle deras oundgänglighet »nu så klart synas att enhvar opåmint lärer beflita sig der om». Recentiorn uppmanas till sist, att onsdag och lördag eftermiddag »helsa på herrar Landsmän», iakttaga god vandel, idka flitig kyrkogång o. s. v. Hvart halfår förrättades sedermera examen, och om den nykomne befanns »stark i sina stycken» och dessutom genom en »dygdig och ärbar vandel gjort sig känd och älsk-

värd af alla landsmän», fick han äran att blifva membrum nationis *.

Wellander tyckes dock hafva undsluppit denna förberedande skärseld och genast hafva aflagt sitt prof, ty det heter i hans anteckningar, att han vid ankomsten till Uppsala blef förhörd af Östgöta nations dåvarande seniorer, filosofie kandidaterna Sotberg och Loenbom — båda sedermera ryktbara män, ehuru det är orättvist att nämna i samma andetag Ihres högra hand vid forskningar öfver Codex Argenteus, den skarpsinnige unge språkforskaren, och den historiske samlaren. Dessa följde honom sedan till dekanus, professor Gottschalk Wallerius att vidare examineras och till akademiens rektor, professor Amnell att blifva inskrifven, sedan han betalat sina 6 dlr: kp: i inskrifningsafgift och aflagt studenteden med dess förpliktigande att öfverlämna sitt öde i akademiens ledande och skyddande hand. Efter dessa inträdesceremonier var den unge studenten fri att begynna sitt studielif och lokalisera sig i universitetsstaden.

* C. Falk, Östgöta i Upsala Studerande Nations Historia. — Noviciaturens afskaffande och ersättande af en nationsexamen skedde vid olika tillfällen i de olika nationerna, men i allmänhet inträffade denna förändring på 1740-talet: Smålands Nation 1748, Upplands 1749. 1751 anmärkte Ihre, att Gotlands Nation var den enda, i hvilken penalismen ännu vore i bruk — och ännu 1770 afstodo gotländingarna blott motsträfvigt och med elegisk saknad från de »förut brukeliga Penal och Student stutarne» — G. A. Gustafson. Gotlands i Upsala Studerande Nation, s. 28—29. (Jfr. de andra Nationshistorierna.)

*

Uppsalas historiska prägel hade genom den stora vådelden den förfärliga Kristi Himmelsfärdsnatten 1702 lidit samma ohjälpliga och våldsamma afbräck, som hela storhetstidens Sverige tycktes vara dömdt att undergå under 1700-talets tvenne första högtragiska decennier. Men v. bibliotekarien Eenbergs bekanta relation öfver branden förtäljer icke blott den gräsliga förödelse »elden med sina flyglar och divisioner spred öfver hela staden» (den lades ju till två tredjedelar i aska, och af de monumentala byggnaderna blef blott Gustavianska Akademien med biblioteket »den Svenske Palladis öga» oskadt) utan den röjer också den spänstighet, den storartade förmåga att bära olyckan, som är kännetecknande för storhetstidens utgång. Olyckan omtalas med något af manhaftigheten i en krigsrapport, som berättar ett oförtjänt, snart repareradt nederlag, och blott tre dagar därefter håller Upmark-Rosenadler, i hvilkens hus branden begynt, en »publique disputation», De tranquilitate animi*. Till nästa termin ankommo också lika många novitier, som vanligt röjande den oomkullrunkliga »credit och affection» akademien vunnit, och uppbyggningsarbetet var snart i full gång.

1755 hade Uppsala så godt som alldeles hämtat sig efter olyckan, om också de många och fattigt utseende trähusen, hvilka förvånade Gjörwell vid hans första Uppsalabesök (1756), och den torftigare, liksom förknappade karaktär, stadens främsta bygg-

* Eenberg, En utförlig Relation om den Grufweliga Eldsvåda och Skada som sig tilldrog vid Upsala Stad den 16 maj åhr 1702. Upsala 1703.

nader, slottet och domkyrkan, erhållit, ännu vittnade om grusad och sedan nödtorftigt upphjälpt ståt. Domkyrkans restaurering, genast efter branden beslutad och i främsta rummet åstadkommen genom teologie professorn och domprosten Laurentius Molins energi, hade alltid ledts efter en nödtorfts princip och med starka sparsamhetshänsyn — att återställa den »gamla strukturen» skulle både kosta en »odräglig penning och taga omåttlig tid», hette det i Karl XII:s kungabref om saken. När den nu sedan 1747 *, då de Hårlemanska tornhufvarna afsynats, ändtligen stod återuppbyggd, hade den mist både sin gotiska enhetlighet och sin gotiska prakt, men ålderdomligt ståtlig och inponerande var den ännu, där den höjde sig öfver staden med de tunga, allvarliga linjerna. Slottet däremot hade länge stått som en skugga af gammal härlighet. Det kuriösa originalet, medicine professorn Lars Roberg, hade ännu 1742 ritat upp dess ödsliga ruin med ett djupsinnigt poetiskt epitafium:

Upsala slott jag med en hjärtklämmande håg,
Åhr sjuttonhundratu i ljusan låga såg;
Nu sjuttonhundrafurtiotu jag skuggan gifver
Af dess än stående skråv, ack huru tiden lider,
Men du alsmäcktig Gud, du är och evig blifver o. s. v.**.

Men blott två år därefter hade ju Adolph Fredrik den milde i »sitt tänkande ädelmod» beslutit på egen bekostnad åter uppföra slottet, och alla stadens samhällsklasser — ja, till och med bönderna

* E. G. Schram, Upsala Domkyrka och dess återställande efter branden 1702.

** L. Roberg, Anteckningar. U. B. H. S.

i trakten, som åtogo sig frivilliga vinterkörslor — medverkade*. Ännu 1755 hade dock den gamla borgen ej fått upp mer än sitt ena rundeltorn, men hjälpligen reparerade lågo så slott och domkyrka åter och behärskade med den andliga och den världsliga maktens insignier den lärda odlingen och det borgerliga förvärfvet i de fyra stadsrotarna kring Fyris.

Hvad det lärda lifvet beträffade, koncentrerade det sig i de båda akademierna. Äldst var den Carolinska Akademien vid Riddartorget, med den gamla porten, öfver hvilken S:t Erik stod omgifven af »sällsamma hieroglyphiska bilder». Här funnos tvenne lärosalar, af hvilka den större var akademiens stora samlingssal med läktare för kapellet och läktare för »Fruntimren» och med den dubbla katedern, som kläddes i röd sammet och täcktes med sammetshimmel vid större högtidlighet eller adligt disputerande. Yngre var den Gustavianska Akademien. Den byggdes 1622, kupolen, Rudbecks Theatrum Anatomicum, 1662, »effter sådan Architectur at än intet utom landz många dess lijke skola wara gjorda», och öfra våningen höjdes 1687 för att emottaga biblioteket, som dit öfverflyttades 1691—93. Trädgården slutligen med sina lindar och granhäckar inom järngallerportarna var 1755 ej stort öfver tjugu år gammal. I Gustavianums första våning voro lärosalar och bibliotekets manuskriptsal (sedan 1736), i andra våningen de två lysande och grönklädda bibliotekssalarna,

* O. Celsius, Kort Berättelse om Upsala Slotts Begynnelse och öden. Upsala 1746.

åtskilda af en förstuga och ett galleri, det hela praktfullt och väckande äfven utländingarnas beundran *, något som dock ej hindrade att Gjörwell ännu år 1756 fann böckerna blott till hälften ordnade. Här förvarades det berömda Augsburgiska konstkabinettet med alla sina skatter af kokosskal, kristall och onyx, för att ej tala om ett stort »ormskinn 5 alnar långt, och af naturen marmoreradt» m. m. Högst uppe var Olof Rudbecks berömda anatomisal, där dock dissektioner blott sällan gjordes, bland annat af brist på kadaver, hvarför också det fanns förordnadt, att »lik af kringstrykande tiggare samt oägta Barn till en viss ålder» skulle föras dit. Den viktigaste medicinska undervisningen, den kliniska, meddelades i Nosocomium, det akademiska sjukhuset vid Riddartorget, som, sedan det efter 40-års skrifverier och teoretiserande ändtligen ordnats i 1700-talets början och öppnats 1717, dock först skulle få någon verklig betydelse med århundradets förste store svenske läkare, Rosén von Rosenstein**. Äfven andra vetenskaper, som kräfde samlingar och undervisningsmaterial, hade sina lokaler ute i staden. Kemien fick så sitt »laboratorium chemicum et metallurgicum» vid Strandgatan, anlagdt 1752, den härd, vid hvilken Torbern Bergman skulle utföra sitt storartade och geniala dagsverke. Fysiken, som ursprungligen under Klingenstjernas tid

* J. Eenberg, Kort Berättelse af de märkvärdigaste saker uti Upsala stad. Upsala 1704. J. Busser, Utkast till Beskrifning om Upsala. Upsala 1772. H. Forssell, Erik Benzelius, Sv. Akad. Handl. Cl. Annerstedt, Upsala Universitets Biblioteks Historia intill 1702, s. 48, 53—54.

** C. Mesterton, Om Nosocomium.

haft ett rum i Nosocomium, flyttades sedermera (1756) till hans efterträdare, Duræus' gård. För nationalekonomien eller rättare hushållsläran, frihetstidens mest kalfatrade älsklingsvetenskap, hade den förste målsmannen, Berch, ordnat en »Teatrum œconomicum», vid Gamla Torget vid Dombron. Det var ett helt litet handels- och industrimuseum.

Men berömdast af alla akademiens inrättningar, på hvilka ej blott den inhemske, men äfven den utländske studenten hade sina blickar fästa, voro Anders Celsius' Observatorium och Linnés botaniska trädgård. Observatoriet låg vid Svartbäcksgatan och förtjänsten af dess uppbyggande — det blef färdigt 1740 — tillkom den geniale unge astronomen själf, som först byggt ett litet stjärnkikeri i sin egen trädgård, där han i sin forskarifver vid nattvakor under bar himmel ådrog sig den ohälsa, som alltför fort bröt hans af rastlös verksamhet och snillrik forskning fyllda lif*. Men i botaniska trädgården längre ned på samma gata, där lefde ännu fursten i Floras rike, segersäll »bland sina blomsterfanor». Olof Rudbeck den äldres trädgård, som allt efter branden 1702, och medan hans son, i stället för att fullfölja sina naturvetenskapliga studier, gick mer och mer upp i sin Thesaurus linguarum Asiæ et Europæ harmonicus — ett arbete, liknande Atlantican ej blott i planens snillrikhet, men äfven i resningens djärfva och bisarra fantastik** — hade mer och mer förfallit,

* A. Celsius, Nyttan af ett observatorium i Upsala. Upsala 1739.

** E. Fries, Botaniska utflykter III, p. 45.

räknade som bekant från 1742 en ny period af sin historia. Då började trädgården omläggas — och 1743 på sommaren flyttade den store örtagårdsmästaren själf in i Rudbecks gamla ugglebo, som blifvit repareradt åt den sirlige och elegante Linné. Från alla håll kommo växter och frön, förskaffade genom en »otrolig correspondence», och utsända apostlar samlade i tropiker och polartrakter för Linneus Elysium. Redan 1745 föreläste han här, och hit följdes han hem efter sommarexkursionerna af hundratals hänförda lärjungar under klang af pukor och valdhorn — som en triumferande härförare efter vunnen batalj. År från år förbättrades och utvidgades också trädgården, och allt rikare spirade blomsterskörden hos Floras öfverstepräst *.

Ihågkommer man slutligen Hårlemans Konsistoriehus vid Oxtorget, invigdt 1755, och exercitiegården med sin ridbana, äro alla de Universitetets byggnader nämnda, kring hvilka den borgerliga staden sträckte sig mellan Islandet och Luthagen med sina många trähus — själfva Klingenstjerna bebodde ett skröpligt sådant — professorsboningar, djäknestall, borgerliga hemvist, sina gator, som den nitiske landshöfdingen Johan Georg Lillienberg först skulle ordentligt reglera, och de många täpporna, som med träd och grönska omgåfvo Pallas' stad.

Så tedde sig i en kort och hastig skiss Uppsala vid 1700-talets midt, gifvande bilden af ett gammaldags lärdomssäte, med gamla hus och gamla traditioner, men dock stadt i ständig utveckling och

* M. B. Svederus, Botaniska Trädgården i Upsala.

föryngring. Sammalunda blir intrycket, när man i detalj studerar de lärda förhållanden och det vetenskapliga lif, som frodades i de mest från förra seklet stammande byggnaderna. Lagboken, som styrde den lärda staten, gaf i detta fall blott ett halft uttryck för universitetets tillstånd och andliga ställning. Konstitutionerna stammade ju ända från 1655, och trots det att alla odlingsförhållanden hundra år därefter voro annorlunda, hela den nya tidens innersta karaktärsdrag och sträfvanden förändrade, hade de ansatser till en revision af Uppsala grundlagar, som gjort sig gällande 1696 och 1736, samt sedermera i anslutning till uppfostringskommissionens arbete, blifvit utan praktiskt resultat *.

Då och då talades det väl i officiella skrifvelser om att det var nödvändigt att »Academiska Constitutionerna varda öfversedda och jämkade», men intet blef gjordt. Man nöjde sig med de kungliga brefvens förtydliganden och tillägg, och med ett förfaringssätt, som är särskildt karaktäristiskt för frihetstiden, och som redan mött oss i fråga om skolväsendet, hälldes nytt vin på gamla flaskor, och de gamla formerna behöllos, ehuru fyllda af ett sprängande nytt och revolutionärt lif. Så behölls Magnus Gabriel de la Gardies gamla förordning hela århundradet (och löjligt nog femtio år af det nästa), med sin anda af varmhjärtad, men trångbröstad och stridbar protestantism, och sin patriarkaliska uppfattning af studielifvet. »Pietas ab omnibus nostris studiosis et civibus colatur, religio

Cl. Annerstedt, Upsala Akademis Konstitutioner af 1655.

vera discatur, biblia quotidie mane et vesperi legantur» heter det i första paragrafen i kapitlet om de studerandes lif och seder, som i reglementet för ett prästseminarium, och strax i konstitutionernas ingångsord möter renlärighetens uttryckliga förbud att lära något, som strider mot den rena Augsburgiska bekännelsen. Och en sådan, för den fria forskningen dödande bestämmelse stod kvar — och långt ifrån alltid blott som en tom bokstaf — hela det århundrade, under hvilket medveten kritisk empirie för första gången tränger sig segrande in i universitetets så länge af teologisk skolastik och fantasifullt men hugskottsrikt drömmeri präglade forskning*. Ty, som vi skola se, är det just detta empiriens inträngande på alla områden, som kännetecknar frihetstidens Uppsala, yttrande sig som reaktion mot det förra seklets karolingiskt storslagna, men äfventyrliga historia och språkforskning, yttrande sig som behof af säkra metoder, af att känna de bevisade realiteternas terra firma under fötterna i stället för hypotesernas vackra, men sväfvande molngrupper, yttrande sig slutligen som kärlek till empiriens egna kunskapsgrenar, naturvetenskapernas förut så länge ouppodlade fält.

* I 1696 års ändringsförslag af de Akademiska Konstitutionerna är denna bestämmelse snarare skärpt än förminskad. Blott det fick läras, som kom öfverens med »then christeliga Läran och then tro, som är grundad uti Guds heliga ord, thet gamla och nya Testamentets Prophetiska och Apostoliska Skrifter och författad uti thes tre Hufvud-Symbolis, Apostolico, Niceno och Athanasio, jemväl uti then oförändrade Augsburgiska bekännelsen af åhr 1530, vedertagen i Upsala Concilio 1593 samt uti den s. k. Libro Concordiæ Förklarad.» Samma paragraf kvarstod i ett senare förslag till Constitution från Fredrik I:s tid. Ups. B. H. S. Nordinska samlingen.

Redan under 1700-talets första decennier märkes gryningen till den nya åldern. Den man, hvilken från 1700 till 1726 var universitetets ledande ande och centrala personlighet, bibliotekarien och sedermera teologie professorn Erik Benzelius, hade öfver sin storartade och flersidiga verksamhet i mångt och mycket den nya tidens kritiska drag. Så var fallet med hans uppfattning af den svenska historiens forntid, om också han ännu stod med ena foten inom Rudbeckianismens trollcirkel. Genom de urkundssamlingar, han utgifvit, har han förberedt och möjliggjort historieforskningens stora omhvälfning under seklet, liksom han begynt den empiriska språkforskningen. Det var icke blott Ihre, som ur hans kvarlåtenskap fått stommen till sin svenska dialektgranskning och eggelsen till ett kritiskt studium af gotiskan genom hans Ulphilas-verk, men alla, som arbeta i dessa ämnen, hafva fått väckelser från hans rastlösa och fruktsamma tankar. När man läser Forssells vackra teckning af den stort tillskurne och geniale mannen, är det som man ständigt såge hans hand utsträckt med en såningsmans stora och gifvande åtbörd. Bekant är den varma nitälskan han skänkte äfven de naturvetenskapliga disciplinerna, och han har genom Collegium Curiosorum och dess, med bidrag af Polhem och Swedenborg, utgifna organ, Dædalus Hyperboræus, grundat Sveriges första lärda sällskap och dess första lärda tidning. År 1719, medan ännu ryssen väntades utanför stadsportarna, framgick ur denna begynnelse Uppsalas Vetenskapssocietet, hvilken med sin tidskrift eller (som den senare blef) handlingsföljd, Acta Literaria

Sueciæ, verkat mycket för spridande af kritiskt och vetenskapligt intresse. Dess viktigaste medarbetare, Olof och Anders Celsius samt Erik Burman, den i förtid döde matematikern, voro alla den nya tidens män, och särskildt kan Olof Celsius kallas en vekare, mindre skarp och snillrik anförvant till Erik Benzelius.

O. Celsius fortsätter att, som denne, utgifva och kritiskt belysa dokument om Sveriges äldsta historia, och hans strid med Björner är lärorik att stanna vid, ty den kan betraktas som den första sammanstötningen mellan 1600-talets och 1700-talets olikartade forskning. Den rörde sig som bekant om de s. k. Helsinge (de staflösa) runorna. Tydda 1676 af Olof Celsius' fader, matematikern och kyrkoherden i Gamla Uppsala, som redan — ett universalsnille i smått — ägde de anlag, som släktens alla medlemmar skulle bringa till lysande fullkomlighet, blefvo de först genom Olof Celsius' upplagor af faderns skrifter kända, i det han 1707 utgaf Magnus Celsius' första tal i frågan, och sedermera 1710 hans postuma arbete, Oreades Helsingicæ redivivæ. Under en ferieresa, som han med sin brorson Anders Celsius gjorde i Helsingland och Medelpad sommaren 1724, hade han funnit nya inskrifter med samma runalfabet och fortsatte och fullföljde därför faderns uppslag och publicerade flera artiklar i frågan i Acta Literaria Suecіæ. Genomgående hade han i fråga om runskrifternas ålder — han ansåg de flesta vara senare än kristendomen — en kritisk ståndpunkt, som afvek från hela den föregående arkeologskolans åsikter.

Runskriften troddes ju hafva en nästan antediluviansk ålder — stamma »från tiden kort före och kort efter syndafloden», och ännu Peringskjöld ansåg, att den förts till Sverige af Japhets son Magog, hvilkens grafsten han fann bland de andra svenska runstenarna. En af denna skolas sista och hetsigaste banerförare, translatorn i antikvitetskollegiet Eric Julius Björner, upptog Celsius' satser som en stridshandske, kastad i ansiktet på vetenskapen och det patriotiska Sverige. Han fullföljde i sin »Förelöpare» (1726) med tungrodd häftighet de gamla traditionerna, och en arkeologiens Hetsporr, som han var, talade han sig så ifrig om Celsiernas tydningar och afbildningar, att han föll in i rena invektiver*. Olof Celsius svarade med en af uppsluppet humör och stridslysten munterhet genomandad liten skrift, präglad af verklig polemisk verve, och afvisade under åtskillig drift alla de gamla fabelaktiga förbindelserna icke blott med Tyr och Sidon, men den än gåtfullare med — Sodom. Åter svarade Björner i en Epistola responsoria, daterad den 12 april, men som minst af allt har ett aprilskämts lätthet. Celsius' skrift kallas rent ut ett Augiasstall, och den hetsige translatorn drar sig ej för att erinra om ett bref från Kgl. Majestät (med anledning af Schefferus' och Verelius' bekanta fejd), i hvilket professorerna varnas »för onödige och onyttige kijf och trätor». På Björners beklagande i Cancelliekollegium inkom också skrifvelse från justitiekanslern Fehman till Consistorium Academicum, erin-

* Zoilus tanto intensius de alieno judicat, quanto profundius ignorat etc.

rande om förordningar om »modestie» i skrifsätt och varnande för »oanständiga expressioner» *. Den attiske lärde i Uppsala drog sig nu uttröttad ur fejden med en öfverlägsen slutreplik till en onämnd vän (assessor Brenner), i hvilken Björner affärdades med ett föraktfullt de haut en bas**.

Denna strid var, som sagdt, en förpostfäktning. I Celsius' fotspår skola Ihre och hans lärjungar gå vid utarbetningen af sina kritiska arbeten rörande nordens äldsta litterära minnesmärken, och att detta envig mellan gammaldags forskning och modernare, skeptisk åskådning verkligen betecknade ett datum, torde framgå också däraf, att fejden sysselsatt Dalin, som ej glömde den, då han skref sin hvassa satir, Arngrim Berserks Tankar öfver ett fynd i Jorden, med dess uppsluppna karnavalsskämt med Björner.

Vid 1720-talets slut, när Erik Benzelius lämnat Uppsala, synes en tillfällig vågdal varit i universitetets verksamhet. »Upsala Academie är tämmeligen en dechet, och på detta sättet kommer den aldrig upp, så framt ej de 2:ne nya Professores Mathematum — Klingenstjerna och Celsius — något

* I Nordinska Samlingen i U. B. H. S. finnas kopior af Fehmans bref och Consistorie urskuldande svar 15 sept. och 14 okt. 1726.

** Stridsskrifterna finnas uppräknade hos Wimmer, Die Runenschrift s. 13, dock med undantag af de båda sist växlade manifesten. Björner, Epistola Responsoria, Holmiæ 1726, och Olof Celsius, Epistola ad Amicum, Upsaliæ 1726. Om O. Celsius' skarpsinne vid tydningarna se Bugge, Rune-Indskriften paa Ringen i Forsa Kyrka — Celsiernas dock senare äfven af Liljegren omfattade åsikt, att Helsingerunorna voro äldre än de vanliga runorna, var däremot felaktig. Jfr. Björner — Prodromus Tractatuum de Geographia Scandinaviæ, s. 34—35, Wimmer s. 290—1.

signalera sig med tiden»*, skrifver G. Benzelstjerna till sin broder biskopen, och detta omdöme stämmer med verkligheten — särskildt i fråga om den medicinska och naturvetenskapliga undervisningen, som den unge Linné vid sin ankomst till staden alls ej fann svara mot sina förhoppningar**. Men snart därefter började ju den mest lysande tid, Uppsala universitet kanske någonsin upplefvat. Linné säger själf därom i sitt märkliga anförande vid det stora konsistoriesammanträdet i kronprins Gustafs närvaro den 13 oktober 1768, då en universitetsreform diskuterades: »Jag wet intet om Upsala Academie har haft mer anseende än emellan 1740—1750 tå framledne Academiæ Cancelleren Gr. Carl Gyllenborg med så mycken ifwer och åhåga uppmuntrade så Docentes som Discentes till æmulation. The theoretiske wettenskaper med flere hade redan nått ansenlig höjd såsom Philosophie, Historia, Moral, Theologie, Jurisprudence och Humaniora, men i thetta tidehvarf uplifwades liksom å nyo Astronomie med Observatorio, Praxis Medica med Nosocomio, Botanique med Horto Botanico, Chemie med Laboratorio, Oeconomie med modeller m. m. Hwarigenom Academien want et stort utseende så innom så utom Riket. Thet war tå nöje at se, med hwad flit och åhåga såwäl Docentes som Discentes arbetade. Hwad lärda Ungkarlar planterades icke tå öfwer hela Riket! Åtminstone wet jag för wisso,

* E. Wrangel, Frihetstidens Odlingshistoria s. 39.

** T. Fries, Bidrag till en Lefnadsteckning öfver Carl v. Linné.

att Medicinæ Alumni ingen tid hafwa warit mera underbygde med solid erudition.*»

Ser man nu efter, hvad som vid denna tid förnyade Uppsala och gaf åt akademien ett tjugutal år af glänsande lifaktighet, då det på alla fält grodde och spirade, är det den nykomna empiriens plogfåror, som gjort marken bördig. På alla områden kommer kritiken in. Teologerna själfva se det kritiska förnuftet öfverskrida sin vetenskaps råmärken och med filosofisk, ja, matematisk metod vilja bevisa de uppenbarade sanningarna. I detta hänseende är striden om Anders Knös' afhandling, Dissertatio Philosophica de Principiis et Nexu Religionis naturalis et revelatæ intressant. Den unge magistern, som var upptänd af hänförelse för Wolffs filosofiska system, hade, influerad af den rationalistiska tyska teologien**, utgått från ett ställe hos Anders Rydelius: »Dock skadar intet, at man noga letar förnuftet och försöker om thenna stora sanningen, som oss är i Guds ord uppenbarad nemligen at synden intet kunde förlåtas utan en fullkomlig satisfaction, som stälde Guds rättfärdighet til fredz skulle till äfventyrs kunna äfwen med blotta förnuftets skiäl bewisas. Upsåtet är berömmeligt, och jag lämnar therhän om saken är giörlig.» Djärfvare än den store läraren, tilltrodde sig den nye magistern med hjälp af sin Wolff och sina tyska teologer kunna bevisa

* Consistorii Academici i Upsala Till Hans Kungl. Höghet Kronprinsen Afgångne Underdånigste Betänkanden om Informations werket m. m. Upsala 1763.

** Canz, Baumgarten, Carpow och andra, Zeller, Geschichte der deut. Philosophie s. 294.

saken. Första hälften af afhandlingen var färdig 1742. Ihre åtog sig att vara præses, men teologerna lyckades förhindra ventilationen, ehuru dagen, den 15 maj, redan stod på titelbladet, därför att Knös skulle tillåtit sig det otillständiga att blanda in »questiones pure Theologicos» i en filosofisk disputation och vidare »annorlunda umgåtts medh en och annan trones artickel än analogia fidei tillåter». Först den 13 oktober samma år ägde disputationen rum och blef märklig, icke blott för respondentens käcka försvar mot två spränglärda teologer, S. Bælter och Engelbert Halenius och universitetets för ögonblicket duktigaste filosof, Nils Wallerius, men därför att præses inledde akten med en trosbekännelse*. En entusiastisk samtida har sagt, att den kunnat insättas i de symboliska böckerna. I själfva verket intager den — liksom Ihres senare yttrande i denna fråga, sedan han gjort Knös' sak till sin — en egendomlig dubbelställning mellan religiös undergifvenhet och behof af förnuftskontroll för tron, som är karaktäristisk för dessa decennier af svenskt själslif, då Wolffianismen styrde sinnena, och ännu sällan någon ytterlig konsekvens drogs af den ökade sysselsättningen med naturvetenskaperna. Anfallen af en teolog, Johan Mozelius, i en synodal disputation, hållen i Strängnäs, Dis-

* Tryckt: Sotbergs Minnestal öfver Ihre, Vitterhets Academiens Handlingar IV, jfr. G. Stjernström, Johan Ihre, Nordisk Tidskrift 1880. Gjörwell, Svenska Mercurius 1756, s. 438. Den 25 okt. 1742 skrifver Ihre till Knös' fader, prosten O. Knös: »Acten har aflupit Candidaten till så mycken heder, att jag nästan ej kan lemna honom den justice jag bör. Jag har hört få hans likar i färdighet att både tänka och tala.» Berg. Afskrift. i Vet. Akad.

putatio theologica de Evangelio, 1745, där författaren talar om pseudofilosofer, hvilka »som nattugglor gå vill vid ljuset», försvarade sig Ihre i det latinska program, han 1745 som rektor höll vid Halenius' installation i den teologiska professuren. I så skarpa och bindande ord, som ståndpunktens halfhet kunde medgifva, försvarade Ihre här förnuftet, trött, som han säger, att ständigt höra detta, som dock var af samma himmelska familj som uppenbarelsen, ej blott behandlas som en »ancilla» men som »hostis et deceptrix». Förnuftet var helt visst utsatt för misstag, men att därför fördöma det, vore att fördöma kroppen för böldens skull och metallen för rostens. Sant vore, att hemligheter funnos, som skulle förblifva outrannsakliga, men det oaktadt sträfvade förnuftet ej förgäfves att, så långt det förmådde, kasta sin ljusflod, då det så kom till klar insikt om sin egen bristfällighet och skaparens barmhärtighet, som kompletterat det med uppenbarelsen. I högdragen ton uppmanade Ihre till sist Mozelius att sticka in sitt lågande svärd. Men Ihre kände illa tidens teologer, om han trott sig få behålla sista ordet. Mozelius inkom med ett vidlyftigt svar till Strängnäs' domkapitel, som i en särskild skrift, Vindiciæ Gratiæ Evangelicæ Patronis Naturæ oppositæ, fullföljde fejden, och biskop Lundius klagade hos kanslern, som äfven från teologiska fakulteten fick ett ogillande omdöme öfver Ihres program. Denne fick lof att förklara sig. Han drog sig nu tillbaka, maskerande sitt återtåg med ironisk ödmjukhet — och det är något karaktäristiskt för hans personlighet i detta stridbara upp-

blossande, följdt af ett tillbakaryggande, som var halft klenmodighet, halft föraktfull olust för att upptaga agitatorns kamp. »Nådig Herre, jag läser Eloquentien, Politican och Staterna, med hvad dertil hörer: til att blifva kättare hafver jag hvarken nog genie eller nog dumhet, än mindre nog ond vilje, som jag ock gerna vill förskrifva mig at aldrig någon tid blanda mig i Theologien, allenast mig så mycket deraf afstås, som til min enskilda andakt och förkofran i Christendomen tjena kan» *. Saken drogs emellertid inför riksdagen, och från prästeståndet afgick en skrifvelse till Kgl. majestät, med anhållan, att akademiens lekmän skulle förbjudas att dryfta teologiska frågor, hvilket också skedde.

Jag har stannat ett ögonblick vid denna episod, därför att den på sätt och vis kan sägas vara ett datum för den rationalistiskt-kritiska andans inryckande inom Uppsala teologi vid 1700-talets midt, men, i motsats till hvad som varit fallet vid Cartesianismens inträde vid universitetet, skulle den Leibniz-Wolffska filosofien småningom utan större kamp och utan hetsigare motstånd vinna terrängen. Orsaken därtill är klar nog. Den nya åskådningen innebar en reaktion mot renässansens mekaniska världsförklaring, särskildt genom återupptagande af teleologiska synpunkter, och Leibniz' mål var ju att åstadkomma en inre kompromiss mellan naturforskning och tro, och hans filosofi slår många

* Mozelius, Disputatio Theologica de Evangelio. Strengnäs 1745. Mozelius, Vindiciæ Evangelicæ. Hamburg. Berichte v. Gelehrten Sachen 1742—46. Gjörwell, Svenska Mercurius 1758, s. 439 — G. Stjernström, Johan Ihre. Nordisk Tidskrift 1880.

gånger öfver från fördomslös spekulation till teologi. I Wolffs banalisering blef den nya åskådningen en äfven för stora mängden brukbar teori, hvilken som en enorm ordningsapparat gaf allt reda och etikett, och teologien själf frestades mer och mer att använda denna Wolffs regulator. I Sverige hade visserligen redan på 1730-talet den studerande ungdomen vid Uppsala universitet uppmanats att med »betänkande läsa Wolffs och Leibnitii skrifter» — bref från Acad. Cancelleren af 8 nov. 1732 — och »vakta sig för de nyheter, som däruti finnas och kunde skadeliga påföljder af sig föda», och motståndet mot dess tillämpande på teologien var ju, som man ser i fråga om Knös' afhandling, ganska ihärdigt. Men det, som i Wolffs lära fanns af konsekvensens obeveklighet och som var ett utslag af hans torra entusiasm och hans logiska ordningsfanatism — han var en karaktäristisk samtida till Fredrik Vilhelm I och Gottsched — det aftrubbades i Sverige, och de af Wolffianismen mest påverkade tänkare vi ägt, blefvo aldrig, som mästaren själf, enligt en af hans kritikers spefulla uttryck, offer för den »tillräckliga grundens princip» och måste, förföljda, öfvergifva lärostol och hem, utan de nådde höga kyrkliga platser. Anders Olofsson Knös blef domprost, Petter Högström kyrkoherde i Skellefteå, och Nils Wallerius slutligen — som, trots eklektiska friheter i åtskilliga punkter, väl mest fullständigt representerade Wolffianismen i Sverige — den första Kalseniska professorn, d. v. s. den första innehafvaren i Uppsala af apologetikens professur och sålunda dogmatisk Zionsväktare ex professo.

Det teologiska intrycket af dessa mäns verk bestyrkes vid det flyktigaste bläddrande i deras skrifter. P. Högströms ståndpunkt i hans för öfrigt genom en lefvande och gammaldags rättfram stil präglade bok, Förnufftiga Tanckar om Gud, hvilken redan genom sin titel röjer släktskapen med Wolffs berömda Vernünftige Gedanken von Gott der Welt und der Seele des Menschen, framgår med otvetydig skärpa ur hans företal, där det heter att »Förnuftet själens dörrwakterska är den H. Skrifts underdånigsta tjenarinna, som på sin Frus minsta vink lägger handen på munnen. Denna Hagar får wara med och beskyddas under sin Frus förswar, så länge hon är ödmiuk och tjenstaktig och icke begynner något myteri emot Sara, som ock swårligen lärer kunna wara des tjenst förutan». I stil och tanke påminner detta om Anders Rydelius, ehuru det fanns oändligt mer af verklig spekulation hos honom än i Högströms i »barnslig enfaldighet» gjorda betraktelser »öfwer Guds väsende och wägar»*.

Högströms arbete var ett populärt verk, afsedt för dem, som hellre ville roa »sit förnufft i sin Himmelske Faders betraktelse än i leksakernas», men Uppsala filosofiska fakultet ansåg det så förträffligt, att författaren vid 1743 års promotion tilldelades doktorstiteln utan disputation. Mera vetenskapligt voro åskådningarna formulerade i Nils Wallerius'

* P. Högström, Förnufftiga Tanckar om Gud. Stockholm 1741 — förf. hade 1738 utgifvit en disputation, Quod Deo non competant Modi.

latinska skrifter. Redan 1729 hade han disputerat i rent Wolffisk anda och — skrifver hans minnestecknare, Torbern Bergman — »den som utan oöfvervinnerliga fördomar börjar läsa en Wolff måste snart gifva tapt emot den mängd bevis, som vankas, ja, fatta för honom sådant förtroende, att man åtminstone i begynnelsen antager alt för lika godt och riktigt». Från 1755 docerade han i filosofi med sådan tillströmning af åhörare, att »han måste ibland börja klockan tu om mornarne, då sedan den ena hopen aflöste den andra, ända till aftonen». Hans system finnes framlagdt i en följd af latinska skrifter, i hvilka han följer Wolff, Bilfinger och Canz, men äfven han reserverar sig uttryckligen mot all filosofiens förhäfvelse mot teologien: »Quamvis ergo nulla sit inter Theologiam et Metaphysicam vera pugna, sed per consequens amica contensio inde tamen non seqvitur certitudinis, quam habet revelata Theologia, rationem ex Methaphysica esse desumendam»*, och rent skolastiskt förklarar han i sin ifver att visa filosofiens nytta för teologerna, att just den i filosofi lärde bibeltolkaren ensam kunde svara på inkasten mot treenighetens logiska möjlighet. »In Metaphysica autem versatus intelligit unitatem non essentiæ incommunicabilitatem sed saltem indivisionem predicatorum essentialiam formaliter inferre, atque ideo essentiam Divinam esse et permanere unam atque indivisam, nihil obstante quod tribus Deitatis personis re vera sit communis»**.

* N. Wallerius, Systema Methaphysicum, Stockholmiæ 1750, I s. 38, 39.

** N. Wallerius, Systema Methaphysicum I, s. 47.

Liksom Wolff bygger Wallerius på de båda hörnstenarna, principium contradictionis och principium rationis sufficientis, hela sin metafysiska konstruktion, om hvilkens värde — liksom om Wallerius' båda utförliga arbeten i psykologien, som han efter Wolffs mönster delat i Psychologia Empirica och Psychologia Rationalis* — den, som författar den ännu oskrifna historien om det äldre 1700-talets svenska spekulation, må närmare uttala sig. Visst är, att dess modifierade, teologiskt omstufvade Wolffianism spelat en roll under några decennier af svensk odling, och viktigast är väl dess inflytande på periodens vetenskapsmän, med hvilkas beskrifvande verksamhet och systematiserande tendenser den på det närmaste sammanhängde. Den förste af de stora naturvetenskapliga snillena, Anders Celsius, var också en af Wolffianismens tidigaste kännare i Uppsala, Klingenstjerna hade ju studerat för mästaren själf i Marburg och under dennes egen ledning trängt in i hans tankegång, men mest har läran gått i blodet på Linné, den geniale systematikern ex professo, bakom hvilkens Systema naturæ det med skäl sagts, att man skymtar Wolffs tankeschema. Och i den store mästarens egendomliga Nemesis-lära, bakom dess litet primitiva och naiva uppfattning af världen som

* N. Wallerius, Psychologia Empirica, Stockholm 1755, s. 23. Psychologiam in binas distinguere debemus partes, quarum altera Psychologia Empirica audit, altera Rationalis dicitur. Illa est scientia ope experientiæ internæ evolvendi et stabiliendi regulas generales, juxta quas fieri et succedere sibi in anima, ideæ et appetitus observantur. Hac est scientera, quæ ex investigata animæ essentia, rationem eorum reddit, quæ animæ insunt et inesse possunt.

ett rättfärdighetsrike, i hvilket straffet spirar ur brottets frö, ligger ej också där en etisk omtolkning af den tillräckliga grundens lag?

Redan på 1750-talet, samtidigt med att den svenskt teologiska Wolffianismen kristalliserades i Wallerius' böcker, började inkast höras mot de satser, på hvilka dess metafysiska algebra var grundad. Den förste och snillrikaste opponenten var det stickande, brännande och ihärdiga hufvud, hvars namn Linné med en af sina lärda ordlekar gifvit åt en af våra mest sega och skarpa nässelarter — Forskålea tenacissima — P. Forskål, den geniale och finskt envise vetenskapsman, hvilkens inflytande ej varit lätt att beräkna, om han stannat i Sverige och ej mötts af en sådan koalition af ofördragsamhet och slentrian. Ty hans intelligens tycktes räcka till för de mest skilda områden, och hans karaktär hade en fasthet och en oförskräckhet, som ej höra till vanligheterna i frihetstidens slut. Forskål kom som ung teolog till Uppsala och hade, under inflytande af de ypperliga lärare i orientaliska språk, som vid denna tid funnos därstädes, den gamle mästaren Olof Celsius och den unge mästaren Carl Aurivillius, fått sin dröm riktad mot orienten. Under sitt studieuppehåll i Göttingen 1754—56 kom han i nära personlig beröring med Joh. David Michaëlis, hvilken ju icke blott som rationalistisk teolog varit af utomordentlig betydelse, men äfven utvecklat Wolffska idégångar i teologiska frågor*. Under diskussion med

* Joh. Dav. Michaëlis, Gedanken über die Lehre der heil. Schrift v. der Sünde. M. var minst sagdt rationalist — »han romaniserar aldeles bibeln och jag ön-

denne lärare, liksom med en annan vid samma universitet — filosofen Sam. Christian Hollman — fattades Forskål af en motsägelseanda mot hela den Wolffska skolans logiska grundvalar och gaf den luft i en liten afhandling, Dubia de Principiis Philosophiæ Recentioris, som han försvarade för magistergraden den 12 juni 1756 i Göttingen. Ehuru han kritiserade påståenden och bevis af Hollman och Michaëlis, hafva de båda med varmt berömmande skrifvelser inledt den unge nordbons afhandling. Med skäl säger också anmälaren af dissertationen i Göttingischer Anzeiger von gelehrten Sachen för året, att detta visar, hur oförkränkt »die bescheidene Fryheit zu denken» var vid Georgia-Augustas ärevördiga akademi. »Ehuru», skrifver så Michaëlis i sitt af ädel högsinthet och verklig vetenskaplig frihetskärlek genomandade bref, »jag icke vill neka till, att det synes mig mycket angenämt och önskvärdt, ifall jag kan öfvertyga mina åhörare om mina kärnsatser och med bevis förmå dem att tänka lika med mig, gläds jag dock, när de i några punkter tänka olika, emedan däraf framgår, att det öfriga icke antages på god tro» — och han lofvar att noga öfverväga Forskåls tvifvel, ty han har ej försvurit sig till något filosofläger och skulle ej blygas att erkänna ett misstag, om han blott därom öfvertygades. Ord som dessa förtjäna att citeras som motbild till de åsiktsförföljelser, som i Uppsala under frihetstiden ännu hörde till ordningen

skade, att han med större aktning och ömhet talade om vår Tros och Salighets grund», skrifver J. H. Lidén till C. Aurivillius, U. B. H. S.

för dagen, och som också skulle drabba Forskål själf.

I företalet »ad lectorem», som inleder Forskåls lilla, men ovanligt skarpsinniga och tankerika afhandling, berättar han, att hans far redan från de första ungdomsstudierna drifvit honom att nagelfara allt han lärde och läste, och sedan han först vant sig att söka tvifvel, kommo de nu af sig själfva. I hög grad skeptisk är också hela hans disputation. Den innehåller trenne kapitel. Det första, Principium Contradictionis non primum videri, utgör en kort kunskapsteoretisk utredning. Forskål visar med skarp dialektik, att principium contradictionis ej kan vara den ursprungligaste logiska fundamentalsatsen, emedan den förutsätter som grundval en ännu ursprungligare sanning, den: att det, hvarpå man icke kan tvifla, är sant, en sats åter, som är af afgjordt individuell art. Forskål förnekar också den objektiva kunskapens visshet, och äfven den subjektiva anser han ej kunna komma längre än till trolighetssatser, med hvilka människoanden måste nöja sig, om man ej vill kasta sig hufvudstupa i den skepticismens ocean, i hvilken man hvarken kan sjunka ned eller dyka upp (in quem si nos immittimus, videmur, neque demergi posse, neque emergere). Han uppställer därefter de sex trolighetssatser, hvilka han anser ursprungliga — de fyra första äro af allmänt metafysisk karaktär — de två sista praktiskt filosofiska, grundande samhällslära och moral. Det andra kapitlets innehåll syns af titeln, Unde Regularum Justitiæ et Beneficientiæ prima origo repetenda sit, vel

quod alii dicunt quidnam Moralitatis sit Fundamentum.

Äfven i fråga om det rätta förfor Forskål med sin öfliga kritiska skepsis. Rättsbegreppet kan ej på annat vis definieras än genom en undersökning af individens rättigheter och plikter, och anser han dessa stamma hvarken ur nyttan eller ur den gudomliga viljan, men ur trenne praktiska källor: välgörande, öfverenskommelse och oafhängighet. Ur dessa hafva utspunnit sig det rätts- och pliktförhållande, som vi kalla moralitet, och som för oss, enligt Forskål, blifvit något lika primitivt som de logiska trolighetssatserna. Denna del innehåller för öfrigt en mängd egendomliga hugskott och idéer om egendomsprincipens uppkomst o. s. v. Det tredje och sista kapitlet, Principium Rationis sufficientis Falsum videri, utgöres af en skarp kritik öfver denna Wolffs metafysiska käpphäst. Forskål håller en sträng räfst med Wolffianismens andra hufvudstycke — den tillräckliga grundens lag, behandlande alla de modifikationer, som i Wolffska skolan gifvits af Principium Rationis sufficientis kardinalsats. Han begynner med att visa det oklara och motsägande, som fanns i själfva satsens formulering, sådan den framlagts af Wolff, och öfvergår sedan till en noggrann resumé öfver de bevis — ända till sjutton stycken — som gifvits för denna grundlag, uppvisande därvid, att intet enda af dessa var tvingande eller tillförlitligt. Här röjer sig Forskåls dialektiska genialitet tydligast, och med sitt skarpa förstånd sprättar han, som med en knifsegg, upp alla dessa metafysiska tråcklingar, från

Wolffs eget beryktade bevis, hvilket är ren cirkel, hvilande på ett dubbeltydigt användande af ordet nihil*, ända till de etiskt-teologiska skäl, som sedermera lämnats för den tillräckliga grundens sats. Och efter denna generalmönstring af alla skälen, under hvilken äfven N. Wallerius får sin släng**, söker han till sist i sin innehållsrika lilla afhandlings slutkapitel framdraga de inkast, hvarför det tycktes vara önskvärdt, att lagen aldrig skulle kunna bevisas. Enligt Forskål skulle nämligen tron på satsen strida mot den mänskliga frihetskänslan (sensus humanæ libertatis) och göra alla handlingar beroende af orsaker, som vore föregående oss själfva. De skulle inträffa af samma orsak, som gör att hjulen i ett urverk gå, därför att de en gång satts i rörelse. Därför skulle åter följa, att all moralitet skulle blifva gyckel, och godt och ondt lika litet värdt beröm som tadel. Gud själf som Causa efficiens skulle nödvändigtvis anses som fader, som den nödvändiga grunden till synden och det onda, något som vore oförenligt med hans fullkomlighet.

Forskåls afhandling är lärorik att studera, just därför att den betecknar en kritik af den härskande spekulationen från dess egen synpunkt, utan att dess författare influerats af den engelska filosofi, som var Wolffianismens tronföljare. Forskåls ståndpunkt var emellertid för uteslutande kritisk — Hammarskjöld, den ende, som (i sina Historiska anteckningar

* Jfr. Ch. Wolff, Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt, und der Seele des Menschen, p. 30. H. Høffding, Den Nyere Filosofis Historie, s. 346.

** P. Forskål, Dubia de Principiis Phil. recentioris s. 89.

rörande det Philosophiska Studiet i Sverige) behandlat denna periods svenska metafysik, nämner hans namn samman med Humes — för mycket en elegant logisk paradfäktning utan positiv kamp, för att han skulle vinna direkta lärjungar. Men den polemik, som utspann sig om hans lilla »kritiska fyrskepp»*, gjorde honom känd både i Tyskland och Sverige för hvad den beskedlige Gjörwell kallade en »ej mindre djupsinnig än farlig metafysiker».

Hemkommen till Uppsala 1756 på hösten se vi honom i nära beröring med Ihre och Linné, mångsidigt verksam och säkerligen bestämd att utföra en stor roll vid universitetet. Ihres engelska whigåsikter i fråga om ett lands styrelsesätt fann i Forskåls så trotsigt individualistiska lynne den bästa jordmån, och när han från den ekonomiska docentur, till hvilken han antagits, sökte öfver till filosofien, var det han skref den beryktade lilla skrift, De libertate civili, som, först förbjuden af den akademiska censuren, skulle utkomma under titeln Tankar om borgerliga friheten med Oelreichs imprimatur, och som till sist, trots Forskåls med lika ihärdighet som skärpa förda försvar, skulle högtidligt vid 1,000 dalers silfvermynts vite, förbjudas från alla predikstolar. Forskål, som kände sin karriär i Uppsala stängd och dessutom ej hade håg att »svära på de symboliska böckerna», antog då med glädje sin lärare och vän Michaëlis' förslag att deltaga i en forskningsresa till orienten. Under

* En del tyska kritiker om Forskåls afhandling finnas omtryckta i andra upplagan af hans Dubia liksom ytterligare polemik mellan F. och Uppsaliensiska filosofer ur Wallerius' skola.

denna färd fick han först helt visa sin stora mångsidighet och sin oerhörda själsspänstighet, men afled snart långt nere i Arabien 1763. Han var en af dessa stridbara och geniala utpostnaturer, som sällan lyckas utföra en mission, svarande mot deras anläggnings dristighet*.

Forskåls afhandling var en ensamt stående protest, och i det hela regerade Wolffianismen vid Uppsala universitet till 1760-talet, då Lockes lära började tränga in, för att dock först med Christiernin (1772) få en, så att säga, officiös förkunnare. Men vid denna tid hade upplysningstidehvarfvets alla polemiskt oppositionella verk redan i tjugu års tid lästs af landets bildade och utöfvat sitt rationalistiska värf. I nekrologerna öfver Wallerius heter det: »hade han lefvat femtio år förut eller i en mer scholastisk ålder, hade ock hans minne varit ärofullare»**. Från 1760-talets första år börja i tidens korrespondenser de myckna klagomålen om den moderna otron. Det är konungen i Ferney och hans trupper — ända till marodörer som Robinet och Helvetius — som öfversvämma landet, och det nya böljslag tager vid, som skapar den gustavianska åskådningen. Men under denna tid, 1730—1760, härskar i Uppsala Wolffianismen, med en teologisk färgning. Den första stora generationen af kritiska forskare — Ihres och Linnés — är i allmänhet religiös. Undantag här-

* Om Forskåls lilla socialpolitiska broschyr, hvilkens försvar för »skriffrihet», angrepp på skråväsen etc. ej väsentligen skiljer sig från Nordencrantz' och andra mösskribenters arbeten, och striden om densamma: Wilh. Lagus, Strödda blad I, Petter Forskåls Lefnad.

** Svenska Mercurius 1765, jfr. T. Bergman, Äminnelsetal öfver Nils Wallerius, Stockholm 1765.

ifrån voro Klingenstjerna och framför allt Anders Celsius, som ansågs vara »hemlig naturalist». Åtminstone berättar Gjörwell, att han svarade den själasörjare, hans farbroder Olof Celsius sände till hans dödssäng, Bælter, vid dennes tal om själens odödlighet och ett tillkommande lif, följande ord, som med sin höfliga skepsis erinra om Montaigne: »säger ni det, herr magister? Nå, rätt nu kommer jag i det tillstånd, att jag får se, hvad därutaf är sant eller ej.» Men, huru svårt denna tids män eljes hade att föreställa sig några radikala tviflare, därom vittna ännu Linnés ord om ateister i hans anteckningar rörande Nemesis Divina. Frågan om en personlig Guds existens hör ej till de problem, på hvilka ateisterna tvifla, enligt den fromma tron hos den man, som öfver alla sina verk om naturen satt liksom gudomliga ingångsspråk.

I beröringen med en så foglig och litet motspänstig spekulation kunde Theologiska Fakulteten upprätthålla all sin gamla öfverhöghet — oaktadt den allt mer ingripande empirie, som kännetecknade Uppsala vid 1700-talets midt. Linné, hvilken ju ej blott personligen var innerligt religiös, men önskade att »fritänkarne skulle refelleras», råkade själf i kollision med fakulteten, då han 1748 lät Halenius ex officio angripa honom för oriktigt användande af bibelspråk i hans afhandling De Curiositate naturali, hvilket kom honom att bland sina Nemesisanteckningar rita de förtörnade orden: »Ju dummare prest, desto flera kättare, ju slöare rakknif, ju värre drar han»*. Och i fråga om den enda

* E. Fries, Botaniska utflykter II, s. 308. J. H. Schröder, Program 1838.

religiösa sektrörelse af betydelse, som vid denna tid fanns, herrnhutismen, uppträdde man med gammaldags ofördragsamhet. Själfva den fromme Olof Celsius uppmanade ifrigt sin adjunkt, Bælter, att strida mot deras villfarelser »utan att låta märka det de i vår Christeliga Kyrka vunnit insteg»*. Hans efterträdare, M. Asp, som var en gammal kämpe mot kättare och i sin ungdom vid jubelfesten i Altdorf försvarat Theses Lutheri mot munkar och jesuiters anhang med en vikingakraft, som passade hans högväxta nordmannastatur**, angrep i sin Oratio de erroribus Herrnhutianis med en lärds och en högkyrklig teologs dubbla häftighet Zinzendorfs demokratiska och Rousseauistiska religiositet, gycklande med dess amulettdyrkan af termer som Agnus, Salvator, sanguis, vulnera o. s. v. Den skarpt fientliga ståndpunkten mot herrnhutismen märkes eljes bäst i domkapitlets och konsistoriets förföljelse mot den ende prononcerade representanten för denna sekt inom akademistaten, den egendomlige, känslofullt svärmiske docenten Magnus Malmstedt, Anna Maria Lenngrens på sin tid så ryktbare fader.***

Men att den teologiska fakulteten kände sig som stridbart led i en ecclesia militans, kan ej förvåna den, som ser kyrkans representation, prästeståndet, inblanda sina teologiska synpunkter och maktord ej blott i sociala, men i rent fackvetenskap-

* Svenska Mercurius 1758.

** J. Amnell, Oratio Parentalis in Memoriam M. Asp. Upsaliæ 1765.

*** K. Warburg, Fru Lenngrens Fader, Nordisk Tidskrift 1887.

liga frågor. Upprättandet af den Kalseniska professuren för apologetik och teologiska prænotioner år 1754 är också på en gång ett uttryck af kyrkans lust att behålla suprematien öfver universitetsbildningen och ett indirekt erkännande af, att den började från olika håll anfäktas. Den Kalseniska professorn skulle — heter det skolastiskt i det kgl. brefvet — ägna sig åt »våra många fritänkares, såsom Atheorum, Naturalistarum, Deistarum, Antiscripturariorum, Indifferentistarum och andra dylika villfarelsers, grundeliga vederläggning.»

Så ter sig i en kort skiss teologiens och filosofiens ställning till den empiriska och kritiska forskning, som allt tydligare präglar Uppsala Akademis verksamhet, ju längre man hinner in i sjuttonhundratalet. Hvarken teologerna eller filosoferna räkna dock någon helt kritisk man i sina led — det är däremot fallet med språkvetenskapen, hvilkens ryktbare målsman, Johan Ihre, just kanske främst betecknar ett datum genom det kritiska drag, som utmärker hans sätt att tänka och hela hans verksamhet. Vid sitt Uppsalabesök 1756 gör Gjörwell också ett besök hos professor Ihre, denna akademiens »lumen literarium», och man får af hans skildring som ett eko af en konversation. Ihre angrep Rudbeck den äldre, som »diktade skamlöst» för att styrka sina hypoteser, »Peringskjöld d. ä., som diktade för 50 plåtar, ja väl mindre summa, hela genealogiska längder från son till far, ända upp til Olof Skötkonungs tid» o. s. v. Man får af denna skildring intrycket af en man, för hvilken nykter, precis och kritisk forskning var lifsnerven, och som kände

empirikerns otålighet mot alla de vetenskapliga luftslott, som det föregående århundradets forskning rest. Jag har redan nämnt, hur han uppträdde kritiskt i en religiös fråga vid tal om striden angående Anders Olofsson Knös' afhandling. Än bekantare är den hetsiga fejd, han väckte på 1740-talet genom en följd af socialpolitiska disputationer, i hvilka han som en oppositionell publicist uttalade sina ord i dagens frågor, och i lätt genomskådad, knappast skyddande historisk förklädnad framlade en politisk whigs meningar. Särskildt innehöll hans skrift De Tumultu Dalekarlorum, till skenet handlande om det s. k. Näftåget under Sigismund, men i självfva verket om dalkarlarnas resning 1743, en hvass kritik af hattarnas regeringssätt*. Ihres bana som politiker blef hindrad både af det starka motståndet, och af hans egen brist på ihärdighet, som lät honom med bildningsaristokratens öfverlägsna axelryckning draga sig tillbaka, men ännu på 1750-talet ansågs han, som Gjörwell skrifver (jämte Dalin), som tidens mest »fameusa nattmysseskribent». Han fick så vända hela sin kritiska begåfning åt den vetenskap, inom hvilken han skulle göra en så betydande insats.

Ihre innehade sedan 1738 i ett fyrtiotal långa år den skytteanska professuren och föreläste i denna egenskap i historia och framför allt öfver Livius. Men sitt hufvudsakliga arbete ägnade han svenska språkhistorien, alltsedan han — som han själf be-

* Stjernström, Johan Ihre, Nordisk Tidskrift 1880, Tessin och Tessiniana. Ihres politiska planer hafva framhållits af Nordin i hans teckning i Sv. Akad. Handl. IV.

skrifvit det — under öfversättning af Steeles The Lady's Library började söka en fastare grund för språkets behandlingssätt »än them en hazard eller blott ungdomsvana bibragt och therföre med all möjlig flit winlade sig om att hämta lius ut ur the gamla närskylte språken Moesogöthiskan, Isländskan, Allemanniskan och Anglosaxiskan». Det epokgörande vid hans forskning i detta ämne är den kritiska sansningen, de kritiska principerna. Redan i hans lilla Utkast till Föreläsningar öfver Svenska Språket, som för öfrigt blott var en första skiss, ett prof ur hans kollegier i svenska språket, träder den lugne, fördomsfrie och empiriske forskaren oss till mötes. Kritisk är han här i sin polemik mot den antikvariska skolans smak för ord och vändningar, »som wäl i Arrilds tid och för Sæmunder varit helt bekante», men nu äro obegripliga för alla, som icke hafva Veselii Index i sin äga». Kritiskt lynne och på samma gång praktiskt förstånd röjer hans ställning i fråga om purismen, i det han på en gång satiriserar den svenske Jean de Frances svaghet, att »som enda gagnet af sina resor blanda sitt modersmål med the länders ord, hvilke han öfverfaret», och dock uppträder mot en språkrensning, som, t. ex. i fråga om terminologi m. m., skulle åstadkomma oklarhet*. Kritiskt förstånd visar hela hans uppfattning af språkets lif. Samma betraktelsesätt i förening med en noggrann induktiv och empirisk metod är det enligt fackmännens omdöme, som utmärker hans lefnads

* Stockholm och Upsala, 1745, 1751.

stora minnesmärke, hans Glossarium, och som lät honom i dess märkliga inledning åtminstone halfklart ana lagar, hvilka sedermera den jämförande språkforskningens heroer i vårt århundrade upptäckt. Samma anda af noggrannhet och precision, af kritisk uppfattning, präglar hans öfriga verksamhet — hans gotiska studier, hans uppträdande i runfrågan och i de historiska stridspunkter, hvilka han belyste, och han är i detta hänseende den store fortsättaren och fullkomnaren af Erik Benzelius' och Olof Celsius' sträfvanden.

Vid sidan af mycket officiellt erkännande träffas, särskildt i tidens otryckta litteratur, en viss animositet mot Ihre. Där den icke — som t. ex. hos Höpken* — berodde på politiska skäl, torde den just hafva ägt sin grund i att folk stöttes tillbaka af hans sarkastiska infall, hans kritiska skärpa. A. Stiernman hade i sitt, för öfrigt i så många hänseenden märkliga och förtjänta »Tal om de lärda Vettenskapernas tillstånd i Svea Rike under Hedendomen och Påfvedömet» 1758, kallat Ihre en »ordhäcklare». »Om thetta är en öfwersättning af Critisk,» svarar Ihre, »är den rätt olyckeligen träffad.» Böjelse för precision ansågs ännu halft som småaktighet, man hade svårt att förstå det negativa patos, som kommer fram i sådana ord som, att »the Historici handla mer än illa, som göra berättelser i wädret, utan att nämna theras skäl eller sagesmän. Historien blifwer therigenom så förkränkt,

* A. J. v. Höpken, Skrifter, utgifna af C. Silfverstolpe, I, s. 419.

att man på slutet ej wet, hwarwid man skall hålla sig*.»

För eftervärlden står Ihre som en nära anförvant, en vetenskaplig halfbror till Dalin, som, särskildt på språkkunskapens och fornhistoriens så länge af brokigt ogräs öfvervuxna fält, utfört något af samma kritiska rensningsarbete som denne. Hur nära Ihre med sina hvassa infall, sin polemiska, otåliga verve verkligen står Argus' upphofsman, därom vittna ej få sidor af hans verk. Hur lik är Ihre ej Dalin, t. ex. när han ordar om historici »som skildra aldrig hända saker, som en Altonaisk Aviseskrifvare kan berätta bröllopsomständigheterna af ett aldrig påtänkt giftermål», eller när han i sina teser om »företrädet wetenskaperna emellan» (1752) katalogiserar vetenskaperna ur moralens och den allmänna nyttans synpunkter.

Som person förenade Ihre till sist med sitt förstånds skärpa och öfverlägsenhet mycken ädel blygsamhet. Lustigt kommer detta fram i ett bref till Dan. Tilas, med hvilken han korresponderade om sin vapensköld, då han blifvit adlad: »jag wet ej, om swårighet göres med att få behålla sit förra namn, hwarföre jag thet önskade är, at jag är något känd utom lands under namn af Ihre, men skulle jag kalla mig Gyllenbiörn eller Warg-

* Bref innehållande Bihang till ett nyligen utkommet Tal om Lärda Vettenskapers tillstånd, Upsala 1759. Stiernmans tal förorsakade ytterligare två stridskrifter af J. Ekholm och Strand — af hvilka Ekholm hyste fiendskap mot Ihre, som kriticerat hans runtydning. Jfr. E. Sotbergs bref till Gjörwell. Berg. Saml.

stierna, skulle jag behöfwa nog tid at annoncera mig under min nya skepelse*.» Och när Gjörwell, som distribuerade hans Glossarium, uppmanade honom att själf skrifva en recension — något, som vid denna tid, då anmälningarna egentligen voro rena redogörelser, alls ej var ovanligt — svarade Ihre: »Jag wet och kiänner defecten i mit arbete, men äfven then civile lagen frikallar at wara sin egen angifware. At berömma mig åter skulle blifwa en ridicule, och om det skedde än alldrig så lönligen, kunde jag dock ej undgå at själf weta sådant med mig**.»

Af universitetets öfriga språkmän fanns, utom Ihres lärjunge E. Sotberg, hvilkens akademiska bana snart afbröts, endast en verklig kraft — orientalisten Carl Aurivillius, af Michaëlis prisad som en af tidehvarfvets djupaste kännare af orientens språk och litteraturer. Först 1772 kom han fram till professuren i sitt älsklingsämne och var dessförinnan alltifrån 1754 Poësies professor. Hans minnestalare, Christopher Dahl, har berömt hans omfattande beläsenhet och den naturliga böjelse han hade för poesien. I Uppsala biblioteks Handskrifts Samling finnes också en hel rad tillfällighetsdikter af hans hand, som dock ej skilja sig från mängden af snarlika namnsdagsblåserier. Intressantast äro några, tydligen i och för föreläsningarna gjorda, försvenskningar från Horatius, som redan visa den parafraserande öfversättningskonst, den antik i puder och peruk, som är rococon egen. I det hela blef

* K. B. H. S.

** Bref till Gjörwell, K. B. H. S.

Aurivillius' inflytande ej af någon banbrytande beskaffenhet i fråga om metod och forskning. Detta gäller än mer de andra språkmännen, medelmåttor som greken Amnell eller groteska original som eloquentie professorn Petter Ekermann, hvilkens göromål var »att præsidera och bygga stenhus. Det förra skall hjelpa det senare, hvarför Han ock dageligen tyckes blifva angelägnare om att fånga studenter, icke allenast gamla och tjenliga, utan ock färska och mindre beredda. En daler, Gubbe lilla, så skrifver jag disputationen sjelf»*.

Äfven historien ägde i detta tidskifte ingen representant af större betydelse vid Uppsala akademi, och den historieforskningens stora omhvälfning till modernt och kritiskt studium, som just under perioden inträffade, försiggick utom Uppsala, genom Wilde, Dalin och Lagerbring.

Så mycket kraftfullare, så mycket genialare kom den kritiska empirien till sin rätt inom naturvetenskaperna, och att Uppsala just nu får sin stora tid ifråga om de exakta vetenskaperna, innebär intet öfverraskande. För hela det lärda Europa ingick ju nu den reala forskningens första stora tidsålder, då människokunskapen för första gången med modern metod sökte taga världen i besittning, och den första verkliga grundritningen öfver kosmos och dess krafter tecknades. Olyckligtvis — och detta är en kännbar brist i vår odlingshistoria — finnes ingen genomgående framställning af den svenska naturvetenskapens öden efter 1650 — blott smärre

* C. L. Kämpe till J. H. Lidén, U. B. H. S.

och skisserade uppsatser*. Här skola blott några ord nämnas om de män, som vid Uppsala universitet åstadkommo en blomnings- och fruktsättningstid för dessa vetenskaper under 1700-talet. Det är — i stort sedt — fyra, som hafva hedern, däraf, och som grundlagt den moderna svenska naturvetenskapliga skola, som sedermera alltjämt räknat stora namn: Anders Celsius, Samuel Klingenstjerna, Nils Rosén von Rosenstein och Carl von Linné.

Under den afmattningsperiod af Uppsala akademis verksamhet, som inföll kring 1720-talet, lågo alla de reala disciplinerna så godt som alldeles nere. Det fanns för matematiken ingen målsman af betydelse vid akademistaten, och de intresserade vände sig, för att få handledning i ämnet, till en nära Uppsala bosatt man, A. G. Duhre, som af ständerna erhållit undervisningsrätt och vid Ultuna hade en teknisk skola. Han var ett tankspridt original, och ansågs därför som en sorts kuriös konstmakare, jämförlig med en viss »Lasse på Jorden», som var »något fånig, men hade den gåfvan, att han, utan att skrifva siffror, kunde i hufvudet göra de fyra 'Arithmetiska Operationerna', och hela algebran ansågs gifva 'sällsamhet i allmänna lefvernet, ja hjärnevilla'»**. Bland Duhres lärjungar voro Celsius och Klingenstjerna.

* Bäst lottad är medicinen, för hvilken man utom Sackléns bekanta biografiska arbete äger O. Hjelts ypperliga Svenska och finska Medicinalverkets historia, och samme mans: Linné som läkare. Eljes äger man blott smärre tal och uppsatser, som Paykulls Præsidietal i Kgl. Vet. Akademien 1796, öfver Djurkunskapen före Linné. E. Fries, Växtkännedomens framsteg i Sverige i Botaniska utflykter III m. m.

** M. Strömer, Åminnestal öfver Samuel Klingenstjerna i Vet. Akad. 1768.

Få hafva i sin egen släkt haft så många föregångare i sin vetenskap som Anders Celsius. Ej blott far och farfar, men äfven morfar och morbror (Anders Spole och Per Elvius d. ä.) hade varit framstående matematici och astronomer. Hans egna anlag hade också röjts allt sedan barndomen eller, som A. v. Höpken skrifver på sitt svassande vis i åminnelsetalet öfver Celsius, redan som barn »roade han sig med geometriska figurer, at inskrifva polygoner uti cirklar, at sammansätta polyedra, at göra solvisare, en ro som för hans år mycket betydde och förrådde dess hog och snille»*. Efter att i väsentlig grad på egen hand hafva fullbordat sina studier blef han 1730 professor i astronomi, men företog 1732 en vidsträckt och långvarig utrikes studieresa. Det var under densamma, som han fäste den lärda världens uppmärksamhet vid sig genom sina 1733 i Nürnberg utgifna observationer öfver norrskenet och sedermera genom sina i Italien gjorde undersökningar öfver ljusets styrka, lofordade af de lärda akademiernas doyen, Fontenelle. Björnståhl träffade ännu på sin resa i Italien 1771 lärda män, som med beundran mindes den ryktbare »Don Andrea».

Några bref till hans mor visa, hur väl han trifdes i Italien — han kallar det ett Kanaans land. Dessa bref, liksom ännu mera ett till hans anförvant, M. Beronius, röja en skeptisk natur med stort frihetsbehof och en spotsk, en smula föraktfull öfverlägsenhet. »Den Argus K. Bror skrifver om», heter

* På Vetenskaps Akademiens Befallning hållet 1745, Skrifter I, s. 217.

det till Beronius i maj 1734, »behagar mig, efter jag däraf ser, at man hos oss jämväl får lof at tala och skrifva fritt, at tänka fritt fick ni lof, om jag minns rätt, på sista Riksdagen. Bägge delarne har jag altid brukat och tänker jämväl därmed continuera.» För öfrigt innehåller brefvet åtskilliga ironiska reflexioner öfver det romerska lifvet. »I settimana santa såg jag här oändeligen många ceremonier och således jämväl så många sottiser. Jag märker religion är här allenast för gemene folket och öfrige af condition hafva alldeles ingen. Man kan här tala fritt jämväl om helige fadren — Nostro Signore, utan att bli anklagad. Inqvisitionen är allenast för peubeln.» Han skämtar med stora och små »pfaffar», och slutar brefvet med en liten reflexion, som visar, att han ej hade stort högre tankar om de inhemska teologerna: »Dr. Wallin,» heter det, »är tjenlig at bli theologus, han har godt minne och litet judicium*.»

Från Italien for denne vetenskapsman, som äfven var en hvass och sarkastisk världsiakttagare, till Paris, där han ju, som bekant, tog del i den stora tvisten om jordens figur, som väckts genom Newtons från pendelteorien hämtade åsikt: att den var tillplattad vid polerna — en mening, som på grund af meridianmätningar bestridits af Cassini och Picard**. Celsius verkade för tillkomsten af Maupertuis' berömda expedition för dylika mätningar i Lappland och tog själf del i densamma. Maupertuis skrifver, att Celsius biträdde vid alla

* U. B. H. S.

** R. Wolf, Geschichte der Astronomie s. 616—618.

observationer och var till stor nytta genom sina insiktsfulla råd*. Först efter hemkomsten från denna vinter i Lappland, som Maupertuis så pittoreskt beskrifvit, kom han tillbaka till Uppsala 1737. Nu var det han återupprättade hela det astronomiska studiet, först görande sina undersökningar från ett »litet skådetorn» i sin egen trädgård och sedan i det observatorium, han fått uppfördt. Det hopp han uttalat i sin skrift »om ett observatoriums nytta» att kunna upprätta en »Catalog på Zodiaci fixstjärnor och sedan bjuda till att förbättra Solens, Månens och Jupiters Månars Taflor», kom på skam genom hans i förtid timade död, år 1744. Hans lungsot fick ökad fart genom nattvak och rastlöst arbete. »Cometen hindrar mig så mycket om nätterna, at jag går helt sömnig om dagarne», heter det i ett bref från honom af 1742, och hans sista år äro fyllda af en mängd olikartade vetenskapliga arbeten, särskildt studier öfver magnetnålens missvisningar.

Anders Celsius var en mångsidig man. Han skref svensk och latinsk vers, och det är både flykt och fart öfver hans grafskrifter. Mest berömd af hans dikter var kanske hans 1731 skrifna inbjudning till åhörandet af ett tal på Ulrika Eleonoras födelsedag**.

* Maupertuis, Relation du Voyage au cercle Polaire, Oeuvres. Lyon 1756, III, p. 94. (Resan är också beskrifven af en annan deltagare, abbé Outhier, Voyage au Nord 1744). Klingenstjerna hade utarbetat ett projekt för mätningen, som dock först trycktes efter Maupertuis' skrift 1744 i Kgl. Vet. Akad. Handl.

** I. Sahlstedt, Samlingar af Verser på svenska I. Den vackra grafskriften öfver matematikern Arosén.

Men djupast i hans väsen fanns ej inbillningskraft, utan ett skarpt förstånd, som gjorde honom skapad till empiriker och gaf honom ett drag af hvasst ironiskt förakt för allt, som ej var fotadt på induktion. I ett bref till A. Höpken, för öfrigt prägladt af en stolt rättframhet utan ceremoniösa krumbukter, ovanlig i bref från en oadlad vetenskapsman till en inflytelserik medlem af riddarhuset, heter det »vous voyez bien mon cher Baron que je tâche de rendre ma profession utile, qu'on avoit cru peutêtre attacher si fort au ciel qu'elle n'avait presque rien à faire sur la terre»*. Men hans intresse var ej uteslutande vetenskapligt. Som Dalin, hvilken han liksom Ihre ej står fjärran till lynne, pinades han af människors dumhet och vidskepelse, och i flera små svenska traktater har han försökt sprida klarhet om astronomiens för hela världsuppfattningen så omdanande resultat. Ypperst äro i detta hänseende hans tvenne af Bayle påverkade små skrifter om kometerna. Den första, Tanckar om Cometernas Igenkomst, är en uppsluppen drift med den populära vidskepelsen om dessa. Det heter där: »För nästkommande åhr 1736 är en Comet förespådd af Biskopen Ghisleri i Bologna. Hwaröfver jag hos honom i förledit åhr såg en Tractat, färdig at tryckas. Jag kommer ihog, at jag wid samma tilfälle sade, at det är något äfwentyrligt, at spå förut Cometer til en tid, som man hoppas öfwerlefwa. Men i widrig händelse, at denna Cometen ei skulle komma at synas, så blef benämbde Ghisleri död i förleden Wåhrat, och

* Bergianska afskrifterna.

således slipper at höra folkets Raisonnementer öfwer sig.» Celsius fortsätter sedan med ett lustigt skämt öfver alla de olika åsikter, som uttalats om kometer och de olika sorters verkningar, som de kunde tänkas åstadkomma på jorden. 1744 utgaf han en ny liten skrift i samma anda, Bref om Cometen*, med anledning af det orofyllda intresse, hvilket en detta år synlig komet väckt. Den är skrifven i form af ett samtal med en dam och meddelar i klar och populär form, hvad man visste om kometerna, under mycket skämt med den folkliga tron, att denna himlakropp »med sitt långa ris skulle båda olyckor och usel tid». Celsius gör sig lustig öfver den vetenskap, som insveper sig i lärda och oförståbara termer, utan att vilja gifva upplysningar åt mängden, och han anser, att till och med fruntimren borde använda sin fritid att »få weta något nyttigt och curieust i wetenskaperne».

Så tillhör Anders Celsius i allt den moderna tiden, i sin empiriska noggrannhet elev af Newton, i sin smak för att popularisera vetenskapen elev af Bayle och Fontenelle, i sitt behof efter frihet och upplysning, som till hela sitt sarkastiska lynne, anförvant till Dalin.

Mindre mångsidig och intressant, uteslutande vetenskapsman, med en torrare och abstraktare själsläggning, var den man, som vid Celsius' sida måste hyllas som återupprättare af de matematiska veten-

* Två upplagor 1744. Ängslan och nyfikenheten inför kometerna fortforo hela seklet ut och trängde ända upp i hofkretsarna. Under sin tid som Gustaf III:s lärare, berättar t. ex. Klingenstjerna därom i bref till Wargentin. Vet. Akad. H. S.

skaperna vid Uppsala Universitet, Samuel Klingenstjerna, af en kännare, G. Eneström, kallad »Sveriges första moderna matematiker». Klingenstjerna hörde ej, som Anders Celsius, till en släkt af lärda, hvilkas verksamhet kunde bestämma hans bana. Allbekant är, att han låg i Uppsala för att studera juridik, då han under läsningen af Pufendorf fann sig behöfva matematisk underbyggnad och på egen hand började tillägna sig Euclides. Det blef afgörande för hans framtid, och, som M. Strömer säger i sitt Åminnelse-Tal öfver honom — den enda biografi af något värde, som finnes öfver Klingenstjerna — »gladde han sig att hafva kommit på ett fält, där han icke såg annat än idel sanningar, och där ingen skugga, intet mörker gjorde honom osäker». Han blef nu en af Duhres lärjungar, men som hela denna första generation af stora naturforskare, var det företrädesvis på egen hand, som han tillkämpade sig sin bildning under vistelse i Uppsala och i Stockholm, där han begynt tjänstgöra i Kammarkollegium. Ändtligen bröt han med alla planer på den borgerliga ämbetsmannavägen, kom åter till Uppsala, där han i en matematisk kurs för första gången föreläste öfver »infinitecimalräkning». Under sin därpå företagna utländska resa, hvarunder han särskildt studerade hos Wolff i Marburg och hos Johan Bernoulli i Basel, blef han professor i matematik i Uppsala, framför allt på Wolffs rekommendation. Efter besök i Paris och London återkom Klingenstjerna 1729 och uppehöll till 1750 professuren i matematik (under hans bortovaro hade Anders Celsius vikarierat). Ser man på prælectionskatalogerna fin-

ner man, att han under denna långa tid föreläst öfver de mest olika delar af de matematiska vetenskaperna. Genom honom och Celsius nyväcktes det släckta intresset för matematiken. »Jag påminner mig» — skrifver Strömer — »den förändringen icke utan rörelse, när jag tänker på, huru det Auditorium, som förut besöktes af två, tre eller fyra, nu blef uppfyldt af åhörare.» Privat föreläste Klingenstjerna dessutom i fysik under stort tillopp af åhörare, som med nyfikenhet betraktade hans experiment och framför allt hans luftpump, öfver hvilken ännu Nordin i sitt äreminne öfver Klingenstjerna gör akademisk vältalighet. När de naturvetenskapliga ämnena 1750 blefvo ytterligare tillgodosedda med nya professorer, och fysiken skildes från matematiken, lämnade Klingenstjerna »Matheseos puræ Lectioner» för att så mycket bättre sköta fysiken, tidens nya vetenskap, hvilken, som han själf skrifver, kommit till den utveckling, att den ej längre kunde vara »en Appendix under Geometrien»*. Emellertid var redan nu Klingenstjernas kraftigaste tid förbi, i sina bref klagar han ständigt öfver »bröstvärk och oro», och redan 1753 fick han tjänstledighet för att ägna sig åt skriftställarskap rörande artillerivetenskapens förbättrande. 1756 blef han, som bekant, lärare för Gustaf III. Han dog 1765 — och ett egendomligt poem, Mathematiquens Förlust på 1760-talet, Beskrefwen och Beklagad vid Tilfälle af Stats-Secreteraren och Riddaren Samuel Klingenstjernas Dödeliga Afgång, af någon mer naturvetenskapligt än poetiskt odlad auktor, kan betraktas som ett

* Bref till Wargentin. Vet. Akad. H. S.

uttryck för den djupa respekt, som ägnades hans lifsgärning.

Mig tycks jag ser, hur han de största krafter tvingar:
Än inom bräckligt glas Han Åskan fängslig gör:
Än mäter Skyars Höjd, än styr han tidens vingar:
Än Månan, när den sig mot solen sättja tör o. s. v.

Ehuru Strömer skildrar Klingenstjerna som vän af vitterhet och god kännare af den klassiska litteraturens skriftställare, är det enda prof, han lämnat på svenskt författarskap i högre mening hans åminnelsetal öfver Polhem i Vetenskapsakademien 1753, utan all språklig charme, blott, som han säger, »en oprydd och enfaldig berättelse eller rättare sagdt utkast af den Värda Mannens märkvärdiga Lefnadslopp». Hela hans verksamhet föll inom den rena vetenskapen, men äfven här kom ej hans namn till sin rätta heder »dels därför att flertalet af hans afhandlingar förblifvit otryckta*, dels därför att han behandlade ungefär samma fråga som Euler och därför i alla vigtigare saker blef förekommen af denne». (Eneström). Sin största berömmelse vann han som optiker, och som införare af de »akromatiska tuberna».

Så länge Syneglas på Jorden sammansättas,
Så länge genom dem kan fångas Stjernors skjen,
Så länge vackra Rön där göras och berättas,
Blir Klingenstjernas Namn det täcksta Phenomen,

kväder också den redan citerade lofprisaren. Klingenstjerna var alltigenom en skeptiskt och kritiskt lagd

* Hans handskrifter ordnades af Mallet, för att utgifvas, men då statsanslag ej erhölls, förföll planen. De finnas i Ups. Vet. Societet.

natur. I yngre år föreläste han enskildt Wolffs filosofi, och den lille mannen med de skarpa dragen, de häftiga rörelserna och de kvicka, lakoniska infallen hade namn om sig att vara föga rättrogen. »Il traitait le ciel serieusement et Dieu assez cavalièrement», skrifver Tessin*.

Anders Celsius och Klingenstjerna bildade en lysande skola af matematici och astronomer, man behöfver blott erinra om Mårten Strömer, Bengt Ferner, Daniel Melander och Fredrik Mallet. Celsius' efterträdare, införaren af »nya stilen», Strömer (professor 1744—1765, ehuru Melander allt sedan 1757 vikarierade för honom), och framför allt Melander voro ju vetenskapsmän af hög rang. Mindre goda arftagare hade Klingenstjerna. Sam. Duræus, som öfvertog fysiska professuren, gick egentligen — för att tala med Bellman — »i det fuktiga kallet», och Jonas Meldercreutz, som alltsedan 1750 innehade professuren i matematik, var ju egentligen bruksägare och affärsman, ett original af nidsk sparsamhet. Bellman, hvilkens hjärna gömt alla sin tids kuriösa personligheter, har liknat honom vid »en uggla på ett stall», och Gjörwell har drastiskt skildrat honom och hans berömda gröna rock. »Jag tviflar, at den fattigaste drängen i Riket funnes så abstrakt och vida kommen i försakelse, at han ville gå med en dylik rock. På sit matematiska

* Klingenstjernas ryktbarhet fick officiell bekräftelse genom det bekanta af Bellman m. fl. besjungna monument Lovisa Ulrika rest åt honom på Drottningholm. Begängelse-Act då Hofcancelleren O. Dalin och Statssecret. Samuel Klingenstjerna Lades i Hög Tilsammans på Lofön 1769. Stockholm 1769.

hufvud hade han en rest af en hatt. Hos Professor Meldercreutz, till Partiet nattmössa, som de flesta af hans herrar colleger i Upsala, går hatet till hatten långt»*.

De öfriga naturvetenskapliga ämnena hade kanske på 1720-talet råkat i än djupare lägervall än matematiken och astronomien. Den medicinska fakultetens båda professorer, Olof Rudbeck d. y. och Lars Roberg, voro båda till åren komna. Rudbeck var tjänstledig alltsedan 1721 för att ägna sig åt sin stora etymologiska Thesaurus linguarum, och hans föreläsningsskyldighet i botanik och anatomi uppehölls till 1727 förtjänstfullt af hans måg, adjunkten P. Martin, för att efter dennes död alldeles vanvårdas. »Ingen såg någon Anatomie, ingen Chemie och Linnæus hade aldrig fått höra någon Botanisk Föreläsning, hwarken publice eller privatim», så tolkas i Linnés autobiografi det första besvikna intrycket af Uppsala**. Lars Roberg, som varit en verksam och dugande kraft, hade med åren blifvit det kuriösaste och sniknaste gamla original, en vurmig och kolerisk Harpagon i sin bruna kappa, och han vanskötte all undervisning. I Botaniska trädgården fanns snart »inga andra örter än gräs åt boskapen», säger en minnestecknare***, och Robergs efter så många om och men upprättade sjukhus stod öde och försummadt. Alltså, som Linné säger,

* Gjörwell till Anders Schönberg, K. B. H. S.

** T. Fries, Bidrag till en Lefnadsteckning öfver Carl von Linné s. 55—65.

*** D. v. Schulzenheim, Åminnelse-Tal öfver Rosén i Vet. Akad., 1773, af hvilket Franzéns äreminne i Sv. Akad. Handl. blott är en retorisk parafras.

»frequenterade medecinen under största barbaries», och först han själf och Rosén von Rosenstein skulle helt omskapa förhållandena.

Nils Rosén var den äldre af de båda vid akademien. Han är åter en af de stora autodidakterna. En kort tids undervisning för Stobæus i Lund, och hvad han sedermera kunnat inhämta af »den berömda Läkaren och Kongl. Archiatern» Matthias Riben i Stockholm, för hvilkens son han var informator, se där hela grundvalen för hans självförvärfvade kunskaper, och som tjugutvåårig yngling blef han dock, ehuru okänd, efter blott en Disputation under Roberg, De Usu Methodi mechanicæ in Medicam, medicine adjunkt efter Martin. Men detta lärdomsprof är märkligt som en sträng empirikers program. En läkare kan ej stringentare än med följande ord uttrycka sin rent empiriska och naturvetenskapliga ståndpunkt: »Quum omnes mutationes in toto universo per motum generentur, hic vero, posita vi eodem modo agente, semper agat uniformiter: valebunt leges mechanicæ, a Newtone et aliis recensitæ ad explicandos naturæ effectus. Et quoniam actiones et passiones in corpore nostro naturaliter oriantur et propagentur, iisdem quoque legibus successionum eas subjici necessum est.» — Tidens förkärlek för rent matematisk uppställning kom fram hos Rosén i en teori för muskelrörelserna, uppsatt som ett geometriskt teorem.

Året därpå gjorde Rosén den vanliga utländska studieresan genom Tyskland, där han bland annat besökte Wolff, hvilkens skrifter han studerat och påverkats af, till Frankrike och Holland, där han

promoverades till doktor i Harderwijk (liksom Linné) och började sedan sin tjänstgöring i Uppsala 1731. Ordinarie professur fick han först 1740. Det var den botaniska professuren efter Rudbeck, och Linné, som varit medsökande, fällde i ett bref det bittra omdömet om sin medtäflare, att den nye professorn ej ens kände »nässlan». Då den gamle Roberg ändtligen 1740 genom påtryckning förmåddes att afgå, fick Linné hans professur, hvarefter de båda forna antagonisterna, som småningom försonades, bytte sysslor, för att båda komma på sin rättaste plats. Med fog kallar Israel Hwasser 1741, »det år, då Linné och Rosenstein gemensamt öfvertogo den Medicinska undervisningen vid Uppsala Universitet, den epok uti Medicinska Fakultetens historia, ifrån hvilken den svenska Läkarebildningens tidehvarf tager sin början». Rosén innehade sin syssla till 1756, och genom utgifna läroböcker, teoretisk och klinisk undervisning, genom sin lyckliga blandning af skicklig praktiker och noggrann vetenskapsman ryckte han upp hela det medicinska studiet. »Jemför man» — skrifver den ypperste af hans efterträdare i ämbetet under 1700-talet J. G. Acrel* — »Robergs Likrefnings taflor, med Roséns Compendium Anatomicum, hvad skildnad i sak och utförande! Hvad Ethymologiskt gräl om delarnas namn i den förra, hvad Pathologisk tilllämpning af Anathomie och Physiologie i den senare! Hvad torr Nomenclatur i den förra! hvad redig ord-

* J. G. Acrel, Tal om Läkare-Vetenskapens grundläggning och tillväxt i Upsala uti Kgl. Vet. Akademien 1796.

ning och beläsenhet visar ej den senare! Hittills hade praktiska delen af Medicin, i föreläsningarne, blifvit afhandlad utan allsköns systeme, cur-methoderna inrättade efter blott empirie, läkemedlen blandade utan urval. I Roséns föreläsningar saknades aldrig ett noga utstakande af sjukdomarnes genera och species; de senare hemtade mest af deras olika orsaker jemte en synnerlig noggranhet at jemföra sjukdomarnas kännetecken, som är så nödvändigt vid deras prognosis, och äfven rätta behandlingssätt.» Vid sidan af sin rent vetenskapliga verksamhet ifrade Rosenstein för utbredd kännedom om hälsolära inom alla landets samhällsklasser, och med den ifver att till den allmänna nyttans tjänst vulgarisera vetenskapens resultat, som utmärkte hela seklets forskning, har han skrifvit en mängd populära uppsatser och skrifter i medicin, af hvilka den berömda, till flera språk öfversatta traktaten om »Barnsjukdomar och deras Botemedel» är den viktigaste. Genom dessa arbeten inpräglade han för första gången tron på en vetenskaplig sjukbehandlings vikt, och, som det sagts, »införlifvade Medicinen med det svenska tänkesättet». Hur praktiskt genomgripande hans verksamhet var, kan inses t. ex. däraf, att det var han, som först använde kinabarken som läkemedel och först lyckades drifva igenom ympning mot de i detta sekel så förödande smittkopporna, och hans kamp i denna riktning fick ett heroiskt drag, därigenom att en af hans egna döttrar dog af ympningen*. Så banbrytande, som han var på

* Finnarna Spörrig hade förut ifrat för och (Roséns lärjunge) Haartman, hade redan gjort bruk af ympningen,

alla områden, kunde Collegium medicum i Stockholm i sitt svar på änkans inbjudan till parentationen öfver honom med fog tala om »den förkofran, lif och förädlade stämpel han gifvit alla Medicinens idkare i Svea Rike*», och Schulzenheim i sitt åminnelsetal i Svenska läkares namn kalla honom »vetenskapens Fader».

Den länge ståtlige mannen med det vackra ansiktet och den resliga figuren var, som sina stora samtida, framför allt en vetenskaplig empiriker. Allt han författat — inklusive hans bref — har gärna en direkt faktisk prägel utan några allmänna resonemang, och hans ord i det enda mer allmänt och filosofiskt lagda aktstycke, han lämnat efter sig, talet i vetenskapsakademien om En Opartisk och Förnuftig Medici Förnämsta Göromål, gifva bilden af en man, som utesluter allt utom den naturvetenskapliga iakttagelsen. En läkares plikt heter det — som i hans första teser — är framför allt att »mechanice raisonnera». »Med machin förstår jag et ting, hvars rörelser genom dess structur eller sammansättningsart modificeras, och då raisonnerar man mechanice om en kropp, när man af dess structur visar, hur sådana och inga andra rörelser äro möjelige.» Och vidare heter det, med en skärpa, som för oss moderna kännare af det psykiskas samband med det kroppsliga verkar öfverdrifvet, men i Roséns ännu dogmatiska ålder ej

innan den kom i gång i Sverige. Åbo Universitets Lärdomshistoria, Medicinen af C. Fagerlund och R. Tigerstedt s. 89, 107.

* Parentatio viro N. Rosén a Rosenstein. Upsaliæ 1775.

blott var ett vågstycke som frimodighet, utan äfven helt säkert af nytta inför föråldrade teologiska betraktelser om läkekonsten: »med själen har en Läkare intet at göra. Om han med alla förestälningar i verlden bjuder til at göra en mjeltsjuk frisk, så varar dock mjeltsjukan lika fullt, men förmår han öfvervinna det felet i kroppen, som gör sinnet så rörligt och oroligt, så kommer helsan och den förra munterheten igen af sig sjelf. En malade imaginaire gifves icke till. Hos en sådan finnes altid något invärtes fel, hvilket om icke förr, röjes då han efter döden öpnas.»

Den sista och största af de fyra, som grundlagt den moderna naturforskningen vid Uppsala Universitet, är slutligen ingen mindre än det på en gång naiva och djupsinniga geni, hvars snillrikhet är så ojämförlig, hvars personlighet så öfverväldigande, att den svenska vetenskapen hvarken före eller efter honom ägt något motstycke. Att här på ett par sidor tala om hans allt omfattande, allt ordnande, allt belysande forskning vore ju meningslöst, helst af en lekman. Om också ej — som det framhäfts, särskildt af tyska lärda — botanik och zoologi med Linné kunna sägas begynna, som astronomien med Copernikus eller fysiken med Galilei, är likväl hans dagsverke ett af de enormaste, hans verk bland de rikaste någon naturkunnig och naturinspirerad efterlämnat. För att använda en liknelse i samma riktning, som dem Linné själf älskade, låg naturen förut som en blott ställvis tydd skrift, hvilkens språk blott felaktigt och famlande dechiffrerades, till dess han kom och

blef den store geniale grammatikern och lexikografen, som först lät dess språk förstås, så man kunde läsa dess ord som i en öppen bok. Det var ju ej blott botaniken, som hans systematiserande snille för första gången gaf reda och nomenklatur, äfven för zoologien, mineralogien och medicinen hafva hans observations skärpa och hans metodiks klarhet varit af oändligt ingripande och belysande verkan. Det var ej blott Floras Tempel, »hvilkets dörrar han upplirkat» och hvilkets mysterier han förklarat, men tolk, nydanare, siare i häpnadsväckande grad var äfven för de andra vetenskaperna den, som t. ex. lade grunden till kristallografien och anade bakteriologien. Om Linnés betydelse i alla dessa hänseenden finnas många mer eller mindre uttömmande skildringar*. Hvad som däremot än är ogjordt, är en psykologisk analys af den store mannens åskådning och väsen. En sådan analys, som uppvisade, hur hans lifsuppfattning bildats af innerlig medfödd religiositet — det ensamma småländska prästhemmets arf — och af Leibniz-Wolffska tankar om världssystemets harmoni och naturens ändamålsenlighet, skulle först fullt belysa hans struktur. Den skulle visa, hvarifrån begränsningen kom vid hans uppfattning af en del fenomen (t. ex. hans fasthållande vid den bibliska skapelsehistorien, medan hans samtida, som Buffon, anade transmor-

* Jfr. C. A. Agardh, Äreminne öfver C. v. Linné. Sv. Akad. Handl. E. Fries, Botaniska utflykter III. T. Fries, Tal vid Upsala Univ. Minnesfest. Sachs, Geschichte der Botanik. Carus, Geschichte der Zoologie. E. Svedmark, Linné som Mineralog (i Festskriften på hundraårsdagen). O. Hjelt, Carl v. Linné som Läkare, m. fl.

fismen), och hvarför han med sina klassificerande och teleologiska synpunkter understundom blef mer naturbeskrifvare än naturvetenskapsman, men den skulle också lära oss förstå den rätta religiösa höghet, med hvilken han fullföljde sitt värf. Ty som en naturens profet, som fått »koxa in i Herrans rådkammare», kände han sig korad och kallad för sin mission. En analys af hans väsen skulle vidare låta oss fatta, ur hvilka källor den förtrollande friskheten kom, som gör Linné, den store systematikern, till den minst torra af vetenskapsmän. Hans väsen hade ständig grodd och brodd, som jorden själf; det var ända till ålderdomen i lika ständig växling och förnyelse som naturen ikring honom. Hans temperament, impulsivt, känsligt, lidelsefullt, bildande och drömmande, var en skalds — han var en naturens epiker, af det ursprungliga homeriska slag, för hvilken världen alltjämt ligger ny i skapelsemorgonens daggiga glans. Detta hans lyriska lynne gaf hans forskning sin bouquet, och skapade hans prosastil — seklets ursprungligaste och i många fall yppersta svenska. Men dessa trenne, så sällan enade hufvudfaktorer: intelligensens metodiska och observerande skärpa, lifsåskådningens religiöst mystiska färgning och temperamentets naiva ursprunglighet hafva samman skapat typen och gifvit den dess på en gång imponerande storhet och rörande, ungdomligt omedelbara värma.

Från dessa synpunkter på Linnés karaktäristik, som jag hoppas annorstädes få fullständigt utveckla, är tid att komma tillbaka till Linnés verksamhet som professor i Uppsala. En sådan begåf-

ning som hans — så på en gång metodisk och fantasifull — skapar den bästa och mest elektriserande lärare. Det visade ju också Linné redan då han som blott »2½ åhrs student» första gången föreläste i Uppsala 1730, och då han 1741 i sin mannaålders första friskaste kraft begynte sin verksamhet som professor, var han säkerligen en af de mest inspirerande och eggande lärare, som någonsin bestigit en kateder. Om hans gränslösa hänförelse för sitt ämne talar hvar rad af hans hand. Hans förhållande till sin vetenskap var — för att använda hans egen stil — som en alltid hänryckt älskares till sin unga, sköna älskarinna, och hans flit skydde ingen öfveransträngning. »Ingen skjutsmärr hafver blifvit så illa handterad, som jag af mig», heter det i ett af hans bref. Också uppväxte kring honom en hel generation talangfulla forskare, och det var ej blott svenskar, som kommo som elever, men väl för första gången i vår lärdomshistoria anlände för hans skull lärjungar från alla Europas kanter till Uppsala för att studera. Nu hade Linné, som han skrifver i en dagboksanteckning 1748 »drifvit Naturkunnigheten till sin högsta spets».

Linné betecknar så för Uppsala höjdpunkten af den stora empiriska rörelse, som omskapar undervisning och bildning vid sjuttonhundratalets midt, och genom hans, så långt civilisationen nådde, prisade namn fick hela den reala bildningen för första gången ett rotfast anseende i vårt land. Från hofvet och aristokratien ända ned till medelklassen trängde de naturvetenskapliga intressena, och den dröm, som innerst föresväfvade frihetstiden: att ge-

nom fredlig kultur och materiel förkofring återvinna storhetstidens förlorade glans, fick ett förverkligande med Linné, hvilken lika mycket sysselsatte världen som det förra seklets krigshjältar. Så betecknade han en ny tid med nya ideal och förhoppningar, och så länge hans stjärna lyste öfver Uppsala, hade Sverige åter en härskarplats i Europa.

I det redan citerade anförandet af Linné vid det stora sammanträdet i Gustaf III:s närvaro i och för universitetsreformerna år 1768, nämner han 1740-talet som Uppsala akademis mest lysande tidpunkt och anser redan vid det följande decenniets midt en dekadenstid åter vidtaga, hvilkens symptomer på 1760-talet förmärktes ännu bjärtare, framför allt som aftagande vetenskapliga intressen och ytligare kunskaper. Han själf liksom hans kolleger uppgifva många orsaker härtill — och hela detta betänkande är ett synnerligen intressant aktstycke för universitetsförhållandena vid partitidehvarfvets slut. Bland skälen till universitetsstudiernas förfall betonas främst mångläseriet och det för ifriga examensväsendet, hvarjämte särskildt framhäfves den skada, de allt talrikare s. k. akademiska konditionerna beredde universitetet, därigenom att en mängd alldeles omogna ynglingar ankommo till Uppsala, utan ordentlig skolning, och hvilkas handledning äfven i Uppsala försummades af de kontroll-lösa informatorerna. Dessa och dylika orsaker hafva säkerligen verkat sitt, men den djupaste grunden till det beklagade aftagandet af »erudition» och vetenskaplighet låg helt visst i att en ny generation började växa upp — Gustavianernas — hvilkens hela läggning

var annorlunda. Det unga släktet var »mindre solidt» liksom mindre kraftigt, det eftersträfvade främst en formell kultur, den naturvetenskapliga riktningen ersattes af en historiskt-estetisk och den föregående tidens hänförda, kritiska empirism blef nu bel-espritaktig skepsis. Melanderhjelm och Torbern Bergman äro de två sista utlöparna af den frihetstidens stora empiriska strömning, som ofvan i korta drag karaktäriserats alltifrån det kritiska sinnets uppväckelse genom E. Benzelius och O. Celsius till dess blomstring med Ihre och Sverges första stora generation af naturforskare.

*

Hela detta Uppsala universitets stora uppsving, kulminerande i 1750 års inrättande af en självständig fysisk och en ny kemisk professur, har föga berört den man, hvilkens lefnadshistoria här berättas. Wellanders kortfattade autobiografi, som olyckligtvis slutar just med år 1755, nämner om Uppsala blott, att »det gladaste fält öppnade sig här för hans vetgirighet». Som blifvande teolog torde han utom några gästbesök vid Linnés och Carl Aurivillius' föreläsningar dock så godt som uteslutande hållit sig till de kyrkligt dogmatiska föredragen i de Carolinska lärosalarna. Fakulteten räknade 1755 ingen kraft af första rangen med undantag af den gamle Olof Celsius, »senior för allt hvad präst och lärd hette i riket», hvilken, sedan han lyckats få färdigt sitt lifsverk, sin ryktbara skrift om bibelns flora, Hierobotanicon, mer och mer dragit sig från före-

läsningarna och, högt till åren kommen, bland sina växter och folianter fromt väntade den dag, då han skulle »valedicera det världsliga». Och liksom det bland teologerna saknades öfverlägsna intelligenser, brast det också i fråga om karaktärer och personligheter. Med undantag åter af Celsius, hvilken, oförvitlig och utan partiyra, lefte för sitt kall, gingo de unga teologerna ingalunda i fotspåren på en man som den ädle Anders Winbom, »Sveriges Gellert», denne den »ömmaste docens med det bästa hjärta och det mest själfulla väsen», hvilkens bild hans lärjungar aldrig glömde*, utan de voro ofta intrigmakare och goddagspiltar. Det är t. ex. fallet med Matthias Asp, Celsius' efterträdare. Den högväxte mannen med kalotten på det gullröda håret och den imposanta korpulensen »framförde» — heter det i en paskill från tiden — »sina politiska meningar med en viss råhet. Läste blott då det föll honom in och gick det då som det kunde. Älskade goda dagar, åt girigt och drak än girigare». Hans ämne var exegetik. Än mindre respektabel som personlighet var den som grälmakare och dryckesbroder kände G. Mathesius, hvilken brukade läsa öfver Davids psalmer. Både mer vetenskapligt lagda och mer personligt vederhäftiga voro Laurentius Benzelstjerna och Laurentius Hydrén. Benzelstjerna var en from, för sin mildhet och sin anspråkslöshet allmänt afhållen man, som föreläste i dogmatik »repetitio theologica», och enskildt lärde de unga prästämnena, hur de skulle bekämpa den afskydda herrnhutismen. Hydrén var slutligen en verkligt lärd man, »en torr liten

* A. Schönberg, Åminnelsetal öfver N. Geisler.

gräl», som dock, i trots af sin pedantism, också han uppträdt på kothurnen och hyllat Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika i svassande alexandriner (1752), ehuru han dock ärligt nog om sina »matta luteslag» tillstått:

»Förgäfves bidas dock på hjälp från Hippocrener.»

Räknar man slutligen till dessa den förste Kalseniske professorn, den redan skildrade N. G. Wallerius, som föreläste i apologetik och teologiska prænotioner, äro de lärare nämnda, hvilkas undervisning Wellander kunnat betjäna sig af. I personligt förhållande till någon af dem torde den unge recentiorn knappast kommit, om man undantager Asp, hvilken var östgöta nations inspektor, och som sådan — med undantag af en förbigående misstämning 1754*, — visat sig patriarkaliskt mån om nationen. Det intima förhållandet mellan lärare och lärjungar, som utmärkte ett par af tidens yppersta professorer, som Ihre och Linné, var eljes ingalunda regel vid universitetet. »Du lärer väl känna Upsala-Fädernes humeur, at De just ej äro traitable at ultra invitera någon till sitt umgänge (Det kan ingen heller med skäl begära, at De skulle släppa hvar och en på sig, ty de skulle då blifva alt för mycket öfverhopade). Och när man änteligen kommer till tals med någon sådan, mån man då törs raisonnera fritt med honom? Nej jag vill icke våga, at låta märka, det jag i något mål tänker olika med honom. Vill man icke gå in med Honom på alla hans idéer, så gör man bäst, at man tiger. Jag tycker, om jag

* C. Falk, Östgötha Nations Historia.

får säga min oförgripeliga mening, at Upsala förtjenar rum ibland de universiteter, där de unga Studerande blifva tillhållne at tro det hvad deras Lärare säger dem, och där de studerandes Hufvuden icke skärpas eller poleras, men snarare deras smak förderfvas, och där de måste lära något som de sedan måste hafva omak at glömma som Hollberg beskrifver det.» Så skildrar en af Lidéns korrespondenter, C. L. Kämpe, om ock med öfverdrifven bitterhet, Uppsala vid 1760-talets början.

Wellander gjorde en mängd bekantskaper, framför allt af östgöta nation, med hvilka vi skola se honom under hela lifvet i trofast vänskap och förbindelse, men den förste, som initierade honom i studentlifvet, tycks efter hans egna anteckningar varit en glad och begåfvad Stockholmare, med hvilken han råkade att blifva granne. Det var den unge Henrik Brandell. Den blifvande generalkonsuln i Algier, som skulle genomgå så många äfventyr, och som till sist skulle syssla med ingenting mindre än att söka uppställa en ny tideräkning, var 1755 »en ogement qvick och munter ung fyr», som kanske känt Bellman, och som diktat med något af Bellmans åder toklustiga dryckesvisor om »rackelhanarne och Ganymedi resa genom Uplands och Södermanlands gästgifvaregårdar»*. Med Brandell har Wel-

* Brandell disputerade pro Exercitio 1756, De Abusu Eloquentiæ (recenseradt i Sv. Mercurius 1757 s. 365 af Gjörwell, som varit Brandells informator. Jfr. Bref till Gjörwell, 1758), lämnade Uppsala vid 1759 års slut. Jfr. Scarstedt i Biografisk Lex. Ny följd. Visor af Brandell finnas ännu bevarade i C. Völschows afskriftssamling K. B. H. S., däribland två små sångspel, Oraclet och Bernado Desperato (Warburg, Lustspelet under Frihetstiden s. 104).

lander promenerat i staden och sett dess skönheter i »små hemväfda pelsar» vandra öfver Dombron och i Kyronii ölstuga deltagit i det stimmande och vilda lifvet. Studentlifvet rörde sig ju ännu i skäligen råa former. Slagsmål och oväsen hörde till ordningen för dagen. Konsistoriet lät upprepade gånger genom inspektorerna varna nationsmedlemmarna för att »frequentera kiällarne, hvaraf förorsakades et oanständigt lefverne», och det kungliga brefvet af 1 mars 1750, genom hvilket konsistoriet erhöll rätt att i dylika mål förfara »sumario processu» på det att disciplinen skulle upprätthållas och »the ostyrigt sinnade ej genom sitt onda lynne bringa academien i vanheder och undergång», visar bäst, att man ännu alls ej hunnit till den ideella fredlighet, som Linné talar om vid nedläggandet af sitt rektorat 1772, »Intet skri ja ej ens knäpp har hörts på gatorna om nätterna, intet buller eller oro har någonstädes varit, ingen har märkts förklädd» o. s. v. Tvärtom, alla dessa saker förekomma, som man ser af konsistorieprotokollerna, jämt och samt under 1750-talet, och det är ingalunda blott studentkårens vanlottade element, som deltaga i slagsmålen, utan äfven dess aristokrati. En son till Klingenstjerna blir t. ex. stämd för att hafva »brutit julfreden» och misshandlat en gesäll*. Och ej alltför sällan drogos värjorna ur skidorna och det gamla svenska krigarblodet brusade öfver. Under sådana förhållanden voro nationerna med sin tukt, sina nyttiga och förädlande öfningar, sitt kamratskap, nödvändiga för

* Handlingar om Studentväsen U. B. H. S. Jfr. Leopolds Studentiade.

att uppehålla ordningen*. Wellander med sin milda och fogliga karaktär har ej lämnat några spår efter sig i protokollerna. Han nödgades dessutom redan på hösten 1755 åter aflägsna sig från Uppsala för att anlita obemedlade studenters vanliga utväg, hvilken blott sällan genom vunna förnäma relationer kunde ersätta tidsutdräkten: konditionerandet på landet. Det typiska exemplet på ett dylikt informationslif lämnar Bergklints historia, i hvilken man ser äfven en person som han, så verkligt öfverlägsen, ända in i mannaåren nödgas fara från gård till gård och vara pedagog för andra i stället för att arbeta på egen utveckling och framtid.

Den kondition Wellander erhöll var hos kaptenen baron Johan Adolph Macklier på Johannisberg. Han hade helt säkert erhållit densamma genom nationens inspektor eller styrande seniorer. Instruktionen, som han skulle följa för sina disciplar, var uppsatt af samma östgöta-nations förtroendeman, som förhört honom vid hans ankomst till Uppsala, Erik Sotberg. Johannisberg ligger — och det var en stor fördel — blott 3¾ mil från Uppsala i Närtuna socken. Det var ett gammalt ställe, som efter att hafva tillhört riksrådet Axel Banér kommit i baron Mackliers händer. Den nuvarande ägaren, som fått afsked som kapten 1741, var en inskränkt och högfärdig militär. Hans hustru var en Leijon-

* Ännu 1769 i Betänkandet om universitetsreformen framhäfves nationernas betydelse i detta hänseende, och uttalade önskningar om skärpta straff för dem som »dobblade med kort och tärningar, skjöto eller nattetid wisade sig förklädda på gatorna» visade, att disciplinen fortfarande lämnade öfrigt att önska.

hufvud. Johan Wellander skulle handleda deras båda barn, dottern Ulrika och sonen Johan David. Sotbergs promemoria, nedskrifven med särskild tanke på den unga fröken, är ett litet dokument, som ej är utan intresse. Den visar, hur uppfostran sköttes på de aristokratiska landtgodsen vid denna tid och förtjänar därför en redogörelse.

Dagen började redan klockan 7, då efter morgonbönen de första lektionerna begynte med Hübners bibliska historia, hvarvid berättelserna skulle illustreras med Bilderbibelns kopparstick. Mellan 8—9 var frukosttiden, då det särskildt ålåg discipeln den ganska naturliga plikten att gå in och hälsa godmorgon på far och mor, »eftersom barn ej kunna till fyllest vänjas vid politesse mot sina föräldrar». Mellan klockan 9—10 återtogs läsningen med Daniel Godenius' Barnafrågor. Det var en kortare ersättningsbok för Svebilius' katekes, uppställd af en prästman, som genom sin milda humanitet och sina uppmaningar, att ej »nyttja bannor hugg och slag», kan betraktas som en lärjunge af Swedberg. Dessa »Första Bokstäfverna af Guds ord eller Barnafrågor», hvilka skulle »intryckas uti Barns förstånd och minne ifrån thet the börja tala in til thes the lärdt sig A.B.C.-Boken och Catechesen utantill» *, började också genom sin stora enkelhet allmänt användas vid den tidigaste religiösa undervisningen i hemmen. Mellan 10—11 lästes franska med noggrann explicering och resolvering och till omväxling två gånger i veckan svensk historia. »Til hvar middagsmåltid bör discipeln kunna en Fran-

* Första upplagan 1748; den sista 1821.

sysk Sedoregel eller fabel, som reciteras vid bordet.» Efter middagen var skrifning mellan 2—3, och 4—5 åter franska, omväxlande med geografi*.

Sådant var programmet för Wellanders verksamhet. Sotberg afslutade det med en hel följd allmänna påminnelser, att behjärtas af den unge recentiorn för att blifva en plikttrogen och human præceptor. Han uppmanas att sköta sina disciplar med samma försiktighet som »medici våra magar». Kallet är svårt, det fordrar både grannlagenhet och tålamod, och Sotberg citerar för Wellander det mer sanna än uppmuntrande latinska ordspråket »quem Jupiter odit, informatorem creat». Med följande ord slutas instruktionen: »en god Informator tänker sjelf och en snäll discipel manar sig sjelf. Bägge moralisera hvarandra, lära hvarandra, och som de gemenligen äro nöjda med hvarandra, så är ock andra, särdeles vederbörande nöjda med dem.»

Den andra september 1755 anlände Johan Wellander till Johannisberg. En anteckningsbok gifver några antydningar om hans lif och förhållanden under denna tid. Det är en tjock kladdbok i liten oktav med groft papper och pergamentsband, den obemedlade studentens motstycke till rococons eljes så läckra minnesböcker med velin och guldsnitt. Här har han huller om buller nedskrifvit en massa olika saker. Det är kuriositeter, versstumpar, en mängd af dessa ekonomiska, medicinska och naturvetenskapliga »rön», som 1700-talet

* En ny promemoria för David Mackliers undervisning har Wellander själf uppsatt. Den skiljer sig från Sotbergs blott därutinnan, att latin och aritmetik naturligtvis ingå i broderns uppfostran.

så mycket älskade, t. ex. Sätt att hålla ägg friska hela året om, recept för Ältan och den, som har frossan första gången — för huskurer hade Wellander hela lifvet igenom stort intresse — viktiga data och brefkoncept. Man ser där, att hans lön var ringa nog, femtio plåtar pr. år, och bemötandet synes ej heller hafva varit öfverdrifvet vänligt. Men Wellanders möda lättades därigenom, att han var verkligt fäst vid sina lärjungar, särskildt vid den unga flickan. Vi hafva ännu i behåll det franska afskedsbref han riktade till henne, då hon lämnade hans färla för att hos sin farbror, baron Macklier på Brunnsby, få sin uppfostran fullbordad »under sin fasters fru öfverstinnan Lisa Cronbergs, uppseende och direction». Det börjar sålunda: »Mademoiselle! Recevez, Mademoiselle, la dernière marque de la tendresse avec laquelle j'ai eu l'honneur de vous informer, il y a maintenant deux ans de suite. C'est apparemment la dernière fois que j'ai l'honneur de vous instruire. C'est pourquoi je vous prie, je vous exhorte de donner attention à mes dernières admonitions.» Efter denna högtidliga början uppmanar Wellander sin lilla elev att framför allt »frukta Gud» och »öfva dygden». Han tillfogar praktiska vinkar, som att undvika »umgänge med domestiquer», och uppmanar till sist fröken Ulrika att taga lärdom af sin faster, af hvilken hon »som på en vacker tafla» kan se allt, som en ung fröken bör iakttaga för att blifva »amie de Dieu, la joie de ses chers Parents et l'admiration de tout le monde», och med varma välönskningar från hennes »très-humble et très obéissant serviteur»

lyktar skrifvelsen. Detta officiösa aktstycke förtydligas af en rörande notis i Wellanders anteckningsbok. »Den 5 sept. 1757 f. m. var min discipel fröken Ulrika Macklier sista gången i Scholkammaren under min information, då jag ock tog ett sensibelt afsked af henne och hon af mig. Det var en måndag. Hon har då i två år varit min discipel och genom sin qvickhet, läraktighet och kärlek vunnit min både högaktning och tillgifvenhet. Gud i himmelen välsigne och bevare henne och låte henne tillväxa i Gudsfruktan och alla christeliga dygder, samt i alla sina dagar hafva Gud för ögonen. Hon var då 11 år, 4 månader och 20 dagar, född d. 15 aprilis 1746, kl. 9 f. m.» Det röjer sig ett nästan faderligt intresse i denna notis med dess noggranna data, och äfven sedermera ser man i hans bok, hur intresseradt han följde hennes lif. Hennes senare lefnadsöden erbjuda, så vidt jag vet, intet egendomligt. Hon äktade 1762 en obemärkt militär, friherre Hans Henric v. Liewen och fick med honom en stor barnskara. Äfven för hennes bror David visar Wellander mycket intresse, och med sin lugna, milda och allvarliga natur var han säkerligen mönstret för en samvetsgrann pedagog.

På fritimmarna arbetade Wellander på egen hand med teologien och snart se vi honom praktiskt försöka sig som präst. Det var i Gottröra gamla gråstenskyrka, annex till församlingskyrkan i Närtuna, ett litet tempel utan annan märklighet än altarprydnaderna, gjorda af silfret på högtsalig hennes majestät Ulrika Eleonoras kröningsdräkt, som drottningen skänkt sin väninna Ebba Banér

född Horn, och denna i sin tur den lilla torftiga kyrkan på gränsen mellan Uppsala län och Roslagen*. Det var den 21 sept. 1757 på sankt Mathæi dag, som Wellander predikade första gången. Han skrifver därom: »Jag har stor orsak att tacka Gud, som igenom sin nådes anda så styrkte mig, att jag med ett godt och oförfäradt mod framförde hvad jag sammanskrifvit.» Senare följa flera dylika notiser, alla med det pliktskyldiga S. D. G. bredvid sig i kanten, men han glömmer ej heller att anteckna, då han haft någon förnäm åhörare. Trettondagen 1758 predikade han så på Johannisberg för grannskapet. »Närvarande voro R. R. grefve Stenbock och Baron Stael samt fru prostinnan och gamla friherrinnan Gyllenkrok — Soli Deo Gloria».

Vistelsen på Johannisberg fördystrades emellertid af husbondens, baron Mackliers, högmod och brutalitet. Ett bref därom från Wellander till hans beskyddare Sotberg förtjänar att citeras som bevis på en andryg landtjunkares världsuppfattning från denna tid. »Här förefalla,» skrifver Wellander, »så många förträtliga omständigheter, som alldeles decouragera en informator och göra ett längre vistande på detta ställe obehagligt. Att förtiga många ledsamheter vill jag allenast nämna en enda som nyligen händt mig; då jag om aftonen kl. 6 var hemkommen från Upsala, var baron David så god och gick ner i min Cammare för att hälsa på mig: detta var i hans herr fars tycke ett fel, som borde anses med correction. Gossen blef straxt

* O. P. Utterström, Beskrifning öfver Närtuna och Gottröra Socknar.

uppkallad och otillbörligt handterad, ty han vill icke att hans Son skulle visa den någon särdeles politesse, som ej är bättre än han. Jag lemnar åt G. M:s förnuftiga omdöme, huruvida en sådan procedur var rätt och billig.» Wellander förklarar sig ej kunna stanna på ett sådant ställe och hans »tanke är, att Gud väl gifver någon utväg till min hjelp utom Johannisberg». Nöden band honom emellertid, och bekymrade omständigheter tala tydligt ur den ansökan om ett stipendium »Collect eller territoriale», som han 1758 insände till Linköpings konsistorium, och för hvilket han under de mest ödmjuka bugningar utbad sig domprosten Filenius' förord.

En ljuspunkt i tråkigheten var Uppsalas närhet. Då och då synes Wellander hafva besökt universitetsstaden, och från och med höstterminen 1758 lyckades han förvandla sin kondition till akademisk och fick med »baron David» vistas i Uppsala. Vid denna tid, då universitetsstudierna skulle bedrifvas på fullt allvar, gjorde emellertid W. en stor förändring i sina planer, som blef afgörande för framtiden. Han öfvergaf på grund af svagt bröst — recept mot blodstörtning finnes i hans anteckningar — det prästerliga kallet och beslöt att i stället ägna sig åt juridiken. Detta nya beslut blef så mycket lättare att taga, som hans föräldrar just vid denna tid afledo*, och han sålunda ej behöfde tillfoga dem någon missräkning i deras drömmar att se den ende sonen i kappa och krage.

Wellander lefde likt den stora mängden af informatorer, som vid denna tid funnos i Uppsala,

* Fadern d. 20 Okt. 1758, modern d. 24 Nov. 1759.

med det dubbla värfvet att handleda en eller flera lärjungar och att själf samtidigt förvärfva akademisk bildning och akademiska grader. Om också mödosam var ställningen ej dålig. I sitt projekt för universitetsreformerna af år 1768 uppgifver Berch, som mycket sysselsätter sig med dessa konditioner, medelsnittsaflöningen för en dylik præceptor till ej mindre än 900 daler kopparm:t och i kostpenningar ungefär lika mycket pr år. Helt säkert voro Wellanders villkor vida blygsammare, men dock sådana att han kunde draga sig fram. Hans elev var ännu blott tio år gammal, hvarför undervisningen var skäligen elementär. Det enda spåret, som finnes kvar, af hans arbete för den unge David Macklier, är en »oration och argument» på latin, afsedda för någon privat öfningsdiskussion.

Wellander hade sålunda tid att på samma gång ifrigt syssla med sin juridik. Den rättsliga fakulteten utgjordes vid tidpunkten af trenne professorer och en adjunkt. Den ende berömde af dem var Sveriges förste nationalekonomiske professor, Anders Berch. Ursprungligen matematiker, utbildad af Celsius och Klingenstjerna, hade han redan 1731 disputerat i den allmänna ekonomien, och efter praktisk tjänstgöring i Commerce-Collegium och riksdagsutskott blef han 1741 anställd som »œconomiæ et commerciorum» professor för medel, som insamlats öfver hela riket. Tillsatt af hattarna för att försvara deras nationalekonomiska teorier, har han i sina föreläsningar, hvilkas karaktär vi känna framför allt genom hans Inledningen Til Almänna Hushålningen (Stockholm 1747),

»den första bok i denna art på modersmålet», sökt vetenskapligt kristallisera deras system*. Äfven den juridiske adjunkten P. N. Christiernin, sedermera egentligen känd som Lockianismens filosofiske banerförare, sysselsatte sig med finansiella och nationalekonomiska frågor, som varm anhängare af hattarnas ekonomiska system och arg motståndare till Nordencrantz. Den egentliga juridiken handleddes af den lille groteske och löjlige Daniel Solander, som föreläste öfver romersk och inhemsk rätt, och af den medelmåttige Joh. Fich, som lärde processrätt och öfver hufvud taget praktisk jurisprudens. Af fakultetens yngre ämnessvenner var den enda märkliga kraften docenten Olof Rabenius.

Under dessa lärare bedref nu Johan Wellander med stor flit sina studier. Han tog sina vederbörliga examina — den juridisk filosofiska och juris kandidaten — om hvilka dock den juridiska fakultetens, för denna tid så fragmentariskt bevarade, handlingar inga upplysningar hafva och den 22 mars 1760 afslutade han sin studiebana med en offentligt ventilerad afhandling, De Jurisprudentia Svecana in Genere et Methodo eandem tractandi. Denna samling af teser, som väl i hufvudsak var præses Rabenius' verk, erbjuder eljes inga biografiska meddelanden, utom att Wellander kallas Stipendiarius Regius, och sålunda innehaft ett kungligt stipendium, som underlättat hans universitetsvistelse under hans sista Uppsalatid. Redan i december föregående år hade han helt och hållet lämnat Mackliers tjänst.

* J. K. Arnberg, Anteckningar om Frihetstidens Politiska ekonomi s. 67, 135—138.

Jämnt en månad efter disputationen blef han inskrifven som auscultant i Svea Hofrätt*, och på sommaren reste han till häradshöfdingen Carl Casper Gyllenbååt i Närke för att praktiskt fortsätta sin juridiska utbildning. I Närke stannade han ända till sommaren 1763, men det enda spår af hans vistelse hos Gyllenbååts, som jag kunnat finna, äro ett par tillfällighetsdikter. Han har så i ena dotterns namn skrifvit en födelsedagsgratulation till frun i huset, hennes nåd Carolina Wilhelmina Gyllenbååt, född de la Vall.

Dagtecknad den 30 juli 1762 är också en skämtdikt, Kärlekens Strid och Seger, som kanske låter oss ana, att den unge notarien sträckt vapen för någon närkisk skönhet, så vida de ej äro rimmade på narri för någon annan. Martialiskt skildras här Venus' anlopp:

Styckena knalla med fasligt gny,
Skott uppå skott höres högt up i sky.

Kulorna fräsa... ack jämmer: Damon nu sårad är!
Trummorna larma och här höres skri;
Håller Cupido så tappert uti
Blir för Damon säkrast lägga ned gevär.

Poeten har tyckt, att dessa heroiska strofer fordrade en kommentarie och som sin egen skoliast förklarat »styckena vara kärlekstankarne, skotten Damons egna kära böjelser» o. s. v. I öfrigt är denna tid af Wellanders lif den enda, som vi ej

* Biografiska uppgifter om Auscultanter i Kgl. Svea Hofrätt, ur Auscultantböckerna af H. Odelberg, K. B. H. S.

kunna följa. Den har också säkert varit helt och hållet fylld af arbeten i Themis' tjänst: prosaiskt protokollskrifvande och tingsittande. Sommaren 1763 förestod han hela domsagan*, men som han ej hade medel »att för en dryg accordsumma köpa en häradshöfdingesyssla», drog han till Stockholm, för att där begynna den mödosamma och långsamma klättringen uppför ämbetsverkens Jakobsstege, i det han den 20 juli 1763 blef anställd som »contors-skrifvare vid Curators-Contoret i stadens Justitie-Collegio och Förmyndarekammare», med en lön, som stod i komisk kontrast till titelns längd.

* Uppgifterna om Wellanders befordringar äro hämtade från hans egna meritlistor och promemorior (jfr. Braads Ostrogothia), jämförda med tjänstemannamatriklarna å Stockholms Rådhus.

III.

Wellander som vitter ung tjänsteman i Stockholm.

Mot hösten 1763 flyttade Wellander till Stockholm för att inrangera sig i ämbetsverkens stora lådfack, för att i någon torftig vindskupa inne i en gränd eller långt ute på någon af malmarna lefva som det underliga djur Bellman drastiskt skildrat:

»Med fickor fulla ända ner
Af papper, talg och läder,
Det djuret kallas sekreter
Och lefver utaf väder.»

Men Johan Wellander var säkerligen icke lik någon af de unga extra-ordinarierna i den Bellmanska umgängeskretsen, hvilka blott af tungt nödtvång syntes en kort förmiddagsstund uppe på ämbetsrummen, dufna efter ett yrt dryckeslag hos Hagel på Lorensberg eller en bal på Träsket, och som lefde ur hand i mun, i en härfva af dåliga affärer, fröjdande sig med Chloris och remmaren, till dess bubblan sprack en kulen gryning vid herrar Sidenströms och Blombergs morgonvisit, och leken slutade med gäldstuga och cedera bonis. Han var ej heller lik de många adliga tjänstemän, som relationer

skuffade fram i verken och hvilka gärna brukade två hattar, af hvilka den ena låg i Cancelliet, vittnande om ägarens därvaro, medan han själf dock promenerade på Riddarhustorget eller var på réunion, förande en à-la-modisk petit-maîtres dagsländelif. Nej, han liknade snarare det ideal af en borgerlig och plikttrogen skrifvare, som under namn af Herr Modeste skymtar i en sedeskildring i Den Förnuftiga Fritänkaren (1767), i hvilken just ämbetsverkens adelssprättar satiriseras. Han var herr Modeste, den förste på sin plats och den siste, som lämnade stolen, med den »kraft att sittja, som» enligt J. G. Oxenstjerna »utgör själen af en rättskaffens skrifvare», alltid med sin sextern renskrifven med stor och prydlig stil i rättan tid, alltid till hands, när det gällde att fylla någon lucka, vållad af sjukdom eller sommarsemester. Och dock, trots all hans flit, gick Wellanders befordring blott med snigelgång framåt.

Redan den 10 okt. 1763 ingaf han en ansökan att få — för öfningens skull — blifva antagen som extra-ordinarie Notarius vid Protokollet i stadens Kämnersrätt, en ansökan, som också beviljades*. Först 1766 erhöll han emellertid en befattning med lön, som kunde förslå åtminstone till en del af hans lifsuppehälle, då han blef Cancellist och Vice-Curator ad litem, men nästa befordringsfjät till ordinarie (andre) Curator ad litem tog han först 1771.

Förhållandet var icke enastående. I denna fri-

* Ansökningshandlingen finnes i Herr Johan Flodmarks autografsamling.

hetstidens byråkratiska tidehvarf, då skrifvardömet florerade som aldrig förr, och hela landet dränktes i en aldrig sinande flod af officiell makulatur, voro alla ämbetsverk öfverfyllda. — Brist på Ämbetsmän är det enda man icke kan klaga öfver, utropar Gyllenborg spetsigt i sin Satire öfver Folkbristen, och partiförhållandena gjorde den redan förut hårda konkurrensen till det tyngsta och olösligaste tålamodsspel för dem, som ej ägde guld och relationer.

»Med blott trägenhet i arbetet lärer man ej stort uträtta», skrifver en lyckligare samtida till Wellander, den unge tjänstemannen C. Fr. Mennander (sedan adlad Fredenheim), hvilkens bref till hans far* kanske är den yppersta källan för den, som vill sätta sig in i befordringsväsendet vid denna tid och få en inblick i alla de mer eller mindre fintliga manövrer, som spelades i ämbetsverkens kulisser. I statens verk gällde det ej blott att begagna sig af partirelationer för att få vind i seglen, man måste äfven vara ett affärshufvud. Ty som på en börs böts och schackrades det med tjänsterna inom verken. Man »accorderade», som det hette, sysslorna, men medan inom militären t. ex. för en hel del befattningar funnos lagstadgade ackordsummor, köpte man här för pris, bestämda af tillgång och efterfrågan; man köpte »direkt eller per tertium», man köpte »tur och sportler». Ja, hela bolag bildades för att köpa ut kompetitorer, som voro i vägen. Ackordsummorna förefalla oproportionerligt höga. Den

* C. Fr. Fredenheims bref till sin fader C. Mennander. K. B. H. S.

unge Mennander ackorderade sig sin första lön på 600 dal. koppm:t (som kopist i riksarkivet) för en summa af 6,000 dal. koppm:t. Ej nog härmed var dagens standard of life hög också den. När Mennander, som dock var en sparsam yngling utan anlag att »förtraktera sig», gjorde en supé hos Bäfwe för sina »förnämare vänner», gick den till 5 daler öfver halfva årslönen, och utom ackordsumman och andra »extraordinarie depencer» behöfde den tjuguårige kopisten 4,800 daler om året.

I Stockholms borgerliga verk, där Wellander arbetade, voro förhållandena olika. Rådstuns ämbetsmän tillsattes genom val af borgerskapet. »Dess (48) Electorer böra utaf the af Magistraten erkände competente sökande wälja på 3:ne, och the, som vid wahlet erhållit the fleste rösterne, Oss i underdånighet föreslås*.» Man kunde sålunda ej drifva något systematiskt kursande, ehuru väl privata aftal och byten ej heller torde saknats, och de enskilda relationerna mer än under politiskt lugna tider ingrepo.

För att emellertid öfver hufvud taget kunna lefva i hufvudstaden — Wellanders aflöning var blott 600 dal. kopparm:t. — och ej, som Mårten Holk, nödgas gå i dammig syrtut och dinera näst svält, måste Wellander hafva haft vänner och gynnare.

* Kongl. Maj:ts Nådiga Förklaring angående thet uti Kongl. Förordningen af then 17 oct. 1727 föreskrefne sättet til Borgmästare-, Rådmans- och Stads-Secreterare-Wahl i Stockholm af 31 oct. 1766; och genom denna förklaring liksom genom den samma dag utfärdade förordningen Angående ändring uti Kongl. Förordningen af then 15 juni 1756, utsträcktes borgerskapets och inskränktes magistratens inflytande på valen, i motsats mot hvad som varit fallet genom de föregående förordningarna.

Af konkurshandlingarna efter hans död se vi också, att Joh. A. Grill var den förnämste af dessa, men genom skuldsättning till denne och andra grundade han nu det ekonomiska obestånd, han aldrig skulle lyckas afhjälpa. Också var det säkerligen ofta med tungt hjärta, som han vandrade till Riddarhustorget. Ty 1755 hade magistraten åter flyttat in i det efter vådelden 1753 restaurerade rådhuset, i hvilket den unge extraordinarien såg justitieborgmästaren, den bekante Jonas Robeck, sitta högst uppe på befordringens topp. Magistraten var vid denna tid indelad i fyra kollegier, styrda af hvar sin borgmästare, justitieborgmästaren, politieborgmästaren, handelsborgmästaren och byggnings- och ämbetsborgmästaren*. Under dessa borgmästare funnos femton rådmän, af hvilka trenne presiderade i kämnerskamrarna och de öfriga tolf voro bisittare i kollegierna. Under justitieborgmästaren stod den afdelning, i hvilken Wellander tjänstgjorde — Curatorskontoret och förmyndarekammaren — allt sedan dess instiftelse 1667, ehuruväl nyligen, 1758, Casseur Lohman gjort förslag om att gifva det egen styrelse**. Sysselsatt med allt som rörde »upteckning, arf, testamente och förmyndareskap, bestod afdelningen af Justitieborgmästaren och trenne stadens rådmän samt följande Betjente: Twenne Assistenter, en Notarius vid protocollet och Expeditionerne, samt twenne

* Denna ordning eller s. k. ämbetsdelning bestämdes redan genom Claës Flemmings »Ordning, hwar effter Borgmästare och Råådh sigh här effter hafwa at retta», af 1636, tryckt i Stockholms stadz ordinantier 1646, förtydligad genom Kgl. förordning af den 12 dec. 1672.

** Elers, Stockholm III, s. 216—217.

Notarier till bouppteckningens förrättande, twenne Curatores ad litem med en Skrifware, en Bokhållare med twenne Contorsskrifware och en revisor»*. Som kontorsskrifvare stod således Wellander på det lägst möjliga trappsteget, och hade mest rent bokföringsgöra att uträtta, för att dock, som e. o. notarie vid kämnersrätten, få skrifva protokoll och inlagor af mer juridisk natur.

Sedan vi sålunda sett vår man infogad på sin plats i ämbetsmannamaskineriet, öfvergå vi till att följa honom i hans deltagande i tidens Stockholmslif.

När Wellander begynte sin Stockholmsvistelse hösten 1763, just vid tiden för den ekonomiska panik, som förebådade hattarnas fall och reduktionsriksdagen 1765, då frihetstiden gick in i sitt sista, mest groteska och yrande skede, var det tvenne sjukdomar, som epidemiskt behärskade hufvudstaden, å ena sidan den politiska spetälskan, som, där den ej utbredde ren vanheder, spred det hetsigaste och bittraste kannstöperi, å andra sidan en nöjesfeber, som rasade allt vildare ju mer äfventyrliga finanserna blefvo, förvandlande penningen till en sorts chimär, en jetong, utan annat värde än att gå som njutningens skiljemynt. Mot båda dessa symptom, mot maktens och nöjets fanatism, visade Wellander, så ung han var, en stadig mans kallsinnighet, utan att dock vara hvarken indifferent eller puritan.

Liksom många stilla i landet hade han egentligen i grund ledsnat på både hattar och mössor,

* Kongl. Maj:ts Nådiga Instruction För Justitie-Collegium och Förmyndare-Camaren etc. Stockholm af den 12 dec. 1764.

och väntade endast af konungamakten någon räddning i det eviga splitet. Han var först och främst rojalist, men i fråga om de båda partierna stod han, liksom de flesta vittra i hans samtid, hattarna närmast. Inom ämbetsverk och kollegier fanns en gammal stark stam af hattar — det märktes under alla brytningarna 1765—68 — och så godt som tidens alla fantasimänniskor kände sig ju långt mer tilltalade af deras högtflygande och rörliga väsen än af den karga egoismen hos mössorna. Personligen tyckes han också hafva kommit in just i de borgerliga hattkretsar, som så hårdt drabbades af mössornas räfst 1765. Genom sin vän, Anders Ramstedt — brukspredikant hos Grill — synes han hafva kommit i beröring med Grillska familjen, i hvilken äfven Wellander, som sagdt, fick sitt ekonomiska stöd. När Claës Grill aflidit den 6 nov. 1767, skrifver han en grafdikt öfver denne märklige man, en af de få af hattpartiets finansierer, som kunnat gå med rena händer ur partiets ekonomiska svindlerier. Det heter ej där, som i den beska gamindikt, Bellman skrifvit öfver hattarnas finansmän:

Tapper uppsyn, ingen skam,
Herre öfver Amsterdam,
Men när någon börjar ana
Ta bestört en pris havana.
Ängsligt, ängsligt, mina herrar, ängsligt.

Wellander prisar tvärtom och med rätta den döde just för hans karaktärsfasta jämnmod:

Bepröfvad och försökt af Verlden
I skiften utaf ljuft och ledt,

Han ägde styrka, mod och vett
Att rätt betrakta denna flärden;
I sådant skick vår Hedersman
Inom sig själf en himmel funnit,
Och nu den glada hamnen hunnit,
Där tidens storm ej rasa kan*.

Flera andra dikter af Wellander visa hans bekantskap med den Grillska familjen och dess krets — ett litet impromptu på Bertilsmässodagen 1771 synes nedskrifvet vid en middagsmåltid hos Claës Grills son Adolph Ulric — och till hans svärson och efterföljare i firman, den älskvärde H. W. Peil, har han likaledes riktat dikter, liksom till Gabriel Koschel, båda hörande till samma krets af patriciska köpmän inom hattpartiet. Dessa bekantskaper hafva säkerligen inverkat på hans syn, så mycket mer som han — liksom hela den stockholmska allmänheten — snart efter 1765 kände sig besviken af mössornas reformer. Hvad hjälpte kursfall, indragningar och öfverflödsförordningar, eller hvad hjälpte,

Att man gjort kaffe nu till vrak
Och klippte frun och jungfrun bak
vid 65 års riksdag,

när penningestockningen blef allt mer absolut. »Det är horribelt ondt om mynt», skrifver Wellander till

* Ej mindre än ett tiotal grafdikter vittna om den reaktion, som uppstod mot den orättvisa dom öfver Claës Grill, som mössorna fällt, — han hade ju föga deltagit i växelkontorets skötsel och operationer — och hans storartade mecenatskap och djupa, naturvetenskapliga intressen liksom hans stolta och redbara karaktär hade gjort honom i vida kretsar respekterad. Jfr. O. Bergklints dikt Välgörandet, skrifven öfver honom, och Krygers och And. Norbergs Åminnelsetal.

Lidén 1767, »man är ej i stånd att låna 2 à 3 plåtar, om man är aldrig så nödställd. Gud tröste oss för sådana tider och Herren allena vet, när det blir bättre*.»

Med hvarje år, som gick, blef fraktionernas tvekamp vildare. Man känner den växande lidelsefullheten bäst genom att studera de politiska stridsskrifter och journaler, hvilka efter censurens afskaffande, 1766, som en gräshoppsvärm öfversvämmade Sverige. Dessa skrifter af förbittrade och talangfulla publicister röja med sin passionerade hetsighet, att det hela hotade att öfvergå »from sounds to things», från skällsord till handgemäng**. Också är det utan öfverraskning man t. ex. i den unge Mennanders bref läser, att en högvälboren hatt kommit för kämnersrätten, därför att »han sparkat en mössa i ä—n». I partisyfte tillåtes snart hvad som helst. »Folk bortstiäls, gömmes undan i hvalf och källare tills voteringen skall ske, här röfvas fullmagter ifrån Befullmäcktige, här tvingas man, at göra Ed på sina tänkesätt liksom i en orden, här supes och ventileras, ges mutor och formeras riksdag.» Så skildrar G. Ehrensvärd i ett bref förberedelserna till Norrköpings riksdag, och med tacitansk stilus sammanfattar Daniel Tilas i sina dagböcker landets tillstånd. »Denna tids like har ej funnits i anseende till partier, animositet och bitterhet mellan Svenske Män sedan K. Sigismundi tider:

* Nya bidrag till kännedomen om den ekonomiska oredan och svindlerierna under detta tidskifte i Carl Trolle Bondes Anteckningar om Bondesläkten I.

** Bref till C. Gjörwell K. B. H. S.

desslikes i uppenbare revolterande tänckesätt emot Konunga Thronen icke sedan K. Sigismundi och längre tillbaka K. Christian den 2:dres tidehvarf och dess like i anseende till Riksens Herrars och förnämste Mäns tillgifvenhet för öfvermäcktigt grannskap icke sedan Calmare Unions-tiden*.»

Den lugne Wellander rycktes med i hvirfveln och uppträdde 1768 för första gången med en politisk dikt af betydelse och bärvidd. Det var med anledning af den beryktade 15 december 1768, den minnesvärda dag, då Adolf Fredrik gjorde revolution på det negativa vis, som var det enda möjliga för hans obeslutsamma och godlynta natur**. Flera dikter författades med anledning af denna ifrigt kommenterade händelse. En liten visa, December 1768, tryckt i Uppsala på Akademiska tryckeriet och sedan omtryckt flera gånger, gjorde början, skildrande i en rad af ganska lustiga kupletter den politiska situationen och välsignelsen af monarkens steg.

Då Sverges älskansvärda kung
Såg hål i hvarje näringspung,
Blef honom spiran altför tung
December 68.

* Handlingar rör. Skandinav. Historia. XVI.

** Adolf Fredrik står vanligtvis godt till boks i den folkliga visan, man kan jämföra den skildring, som gifves af honom i den bekanta, 1768 utkomna Sagan (af Ekelund).

Et Lejon skogens spira bar,
Som djurens kung och deras far,
Han alting väl bestälte.
Man kände frukten af hans dygd:
När sjelfswåld tryckte denna bygd,
Berömdes dock wår Hjelte,

Och den hänförde visdiktaren uppmanar landets skalder att taga till orda och fira den stora tilldragelsen.

Poeter skynden med er sång,
Ty ämnet är ert laga fång:
Beskrifven nu för denna gång
December 68.

Skrif sanning utan weld och krus,
Men glömmen ej vårt kungahus,
Som gaf vår dunkla frihet ljus
December 68.

Detta rop fick snart eko. Det följdes af flera andra visor, dels instämmande, dels bittert begabbande, som advokatfiskalen Anders Berchs »Svar till Auctoren af den under Engelska Musicaliska Noter Författade skrift, Kallad i December 1768.»

Johan Wellander hörde däremot till dem, som djupast gillade konungens steg, och han nedskref i denna känslogång en dikt, 15 December 1768, som betydligt höjer sig öfver de värdelösa dagsländestrofer, som behandla årskrönikan, en dikt, som är ett verkligt politiskt ode. Poemet börjar med en inledningsstrof af en polemisk skärpa, alldeles enastående i den fromme Wellanders eljes så veka och gaddlösa författarskap:

Till Majestätets glans och Kunga Bördans lisa,
Har Svea Konung fått sitt Råd;
Men af Partiers öfverdåd
Blir Sverige snart en utländsk visa:
När tvädrägt spunnit sina garn
Och blandat rubler med guinéer,
Då gör hon tårar till trophéer,
Och trälar utaf Sveriges barn. —

Wellander prisar den faderliga kärlek och harm, som Majestätet lagt i dagen genom sitt uppträdande.

»När rösten allmän är, när ädel frihet klagar,
At Cronan liksom trampas ned,
At Lagen uttydd blir, som sjelfswåld det behagar,»

då kräfves exceptionella mått och steg, och den som ogillar landsfaderns handlingssätt, tillropar Wellander:

Gack från min häpna syn, til dina svurna bröder.
Och lef dit usla lif i trälars smidda band.

Dikten slutar med en bön till Konungars Konung att taga majestätet i sitt hägn, och lyktar med följande variation af den gamla litanian:

För Aristocratie
Som våld och tyranni
Låt oss förskonta bli.
Låt Kung och Lag och Frihet fredas.

Hela denna dikt är, som sagdt, ensamt stående i Wellanders produktion. Då den är tryckt utan författarnamn, kunde man rent af tro, att den ej stammade från hans saktmodiga, föga dristiga penna. Men därom finns intet tvifvel, då, utom den från Wellander själf stammande uppgiften i Braads Ostrogothia Litterata, den står uppförd på ett handskrifvet register, som han själf gjort öfver sina dikter. Dikten trycktes först 1771, men inlämnades säkerligen i handskrift till Adolf Fredrik redan 1768. Som ett tack härför kan man också betrakta det löfte, Adolf Fredrik gifvit skalden om fullmakt som

borgmästare i Uppsala, men ehuru Wellander enligt egen anteckning blifvit af »Konungen i nåder nämnd», utsågs likväl landtmätaren Yckenberg till platsen.

Ett långt bref från Wellander till Lidén af den 28 februari 1769 klargör ytterligare hans ståndpunkt. Han tillhör afgjordt, hvad man kan kalla unghattarnas fraktion, den del af partiet, som blott genom en förändring af självfva statsskicket till konungahusets fromma i och med Gustaf den tredjes uppstigande på tronen hoppades någon förbättring, och som i Gjörwells Aristark hade sitt offentliga språkrör. Om mössorna heter det i brefvet: »man kan vara oveldig och lika fullt påstå, att detta partiet sällan haft något dugeligt folk, äfven som de under sitt välde merendels låtit vetenskaper, lärdom och slöjder ligga för fäfot.» Efter de gäckade förhoppningar, som knöto sig till Norrköpings riksdag, är han, som så många andra, uttröttad af det hela. »Intet politiskt nytt skall jag besvära dig med. Jag är ej sjelf road af slika uselheter,» heter det i bref på sommaren 1771, och han fäller omdömen om »riksdagsmannaval där man minst frågar efter Lag, samvete och öfvertygelser,» och fördömelser öfver brottsliga ämbetsmän, hvilka äro dubbelt graverande, som stammande från en lugn person, själf idealet af en plikttrogen tjänsteman.

Mer och mer samla sig alla hans förhoppningar om en ljusare och ärofullare framtid för fosterlandet ensamt vid Gustaf III personligen. Hvad Wellander erfor för den nyblifne regenten, kan ej betecknas med det kalla ordet lojalitet. Det är en hänryckning, en förtrollning, en passion, som aflockar hans

stämma starkare ord än någon annan känsla i hans lif. »Jag har aldrig känt större vällust än den jag känner i min underdåniga vördnad för den älskvärdaste bland konungar. Jag känner, att jag skulle vilja våga lifvet för Honom, om det behöfdes.» Liksom anande konungens planer och den eld, som brann inom honom, tillfogar han en spådom om — det är i mars 1772 — att den unge fursten nog skulle segra öfver alla svårigheter. Wellanders beundran, som naturligtvis blott tilltagit, då han, under samarbetet på den första svenska operan, kommit inom ringen af monarkens personliga tjusningskraft, kände efter den 19 augusti inga gränser. Att han hörde till dagens poetiska besjungare var självklart. Hans »Skål den 19 augusti 1772» trycktes i Stockholm, och han följde omhvälfningens alla tilldragelser med en mängd kupletter, skrifvande t. ex. »Et Project till inscription på den Remmare, i hvilken Konung Gustaf nådigast behagade dricka Gardesofficerarnes Skål vid deras underdåniga fröjdebetygelser på Norrmalms-Torg efter aflagd Tro- och Huldhets-Ed den 26 Aug. 1772», allt visande hans minutiösa hänförelse för monarkens görande och låtande. Revolutionsdagen blef också för honom, så länge han lefde, en årlig bemärkelsedag, då han aldrig underlät att med ett impromptu eller en liten bordssång till pontaken eller moseln hylla monarken:

I Kojor och i Hof
Ska fria hjertan röras,
Och muntra qväden höras
Till denna Hjeltens Lof.

Ej någon tid skall glömma,
Hur Gustaf nått sitt mål.
Låt oss med glädje tömma
Kung Gustafs Skål.

Sådan var Wellanders politiska ställning, och lika sansadt som mot det politiska partiväsendet förhöll han sig mot den nöjesyra, som var den andra polen i hufvudstadens lif under frihetstidens sista decennium.

Tack vare Bellmans oförlikneliga konst finns det knappast något skede af Stockholmslifvets historia, som är oss till anda och stämning så välbekant. Genom Fredmans vers och refränger känna vi denna tids pulsslag och förstå den galghumoristiska lust att lefva som hvar dag var den sista, hvilken betog människorna inför den sociala, politiska och ekonomiska villervallan. Ett samhälle kan, liksom den enskilde, hafva sina ögonblick, då det sätter hatten på tre kvart och finner den djupaste af all visdom i visans ord »ich habe mein Leben auf Nichts gestellt». Sådan var den stämning Bellman insöp i tidens glada lag, på alla de oräkneliga krogarna och värdshusen, i alla de skimrande reunionerna, inom dessa många sällskapsordnar, i hvilka nöjet ägnades en formlig kult med ceremonier af en rent religiös noggrannhet. Johan Wellander drogs aldrig riktigt in i denna njutningarnas hvirfvel. Länge lefde han i hufvudstaden halft en landsortsbos lif, i umgänge framför allt med gamla skol- och nationskamrater, och dessa östgötar voro i allmänhet stadigt och lugnt folk. Af dessa Wellanders vänner och kamrater hafva flera förvärfvat sig ryktbarhet inom

vår odlingshistoria. I främsta rummet gäller detta Johan Henric Lidén, med hvilken Wellander alltifrån 1766 står i liflig korrespondens. Den sedermera så berömde bibliografen och sjuklingen var vid denna tid (sedan 1765) docent i lärdomshistoria vid Uppsala universitet och amanuens vid Akademiska biblioteket, och, som han själf skrifver, »vipppande glad och munter», med en själfironi, som lät honom vid den »philosophiska Löfhyddohögtiden» som den bok man enligt öflig sed medförde till promotionen välja Erasmus' Laus Stultitiæ. Som sällskapsbror var han med skäl älskad och afhållen för sin milda och älskvärda glädtighet. »Vatten och citron smaka godt,» skrifver Wellander, »då du presenterar glaset med ditt glada ansikte.» Utom sina mångsidiga vetenskapliga intressen hade Lidén liflig kärlek till vitterheten och skref själf i yngre år ej oäfna tillfällighetsdikter. Om ingen af de andra östgötarna i Wellanders krets skulle förvärfva sig en sådan namnkunnighet som han, var dock äfven en annan vid denna tid känd som lycklig vitterlekare och fint bildad man, Jacob Israel Köhler, Poes. docens i Uppsala, en af Apollini-Sacras blifvande stödjepelare. I brefven till Lidén lära vi känna honom som hänförd beundrare af Pope och den klassiska franska smaken*. De två unga prästmän, som voro Wellanders närmaste vänner vid denna tid, Anders Ramstedt, huspredikant hos Grill, och Daniel Ekerman, anställd i samma egenskap hos grefve Rudenschöld, voro däremot ej kända för några poetiska synder, ehuruväl Wel-

* Ups. B. H. S.

lander skämtsamt kallar dem »Apollos älsklingar och Musernas värda vänner». Nämner man vidare den musikaliske brodern N. Litzelius, direct. musices i Uppsala, kollegan vid Linköpings skola B. Hulthin, den glade unge läkaren Henric Sparrschuch*, hvilken Wellander ville narra till hufvudstaden med den anmärkningen, »att det är ondt om goda ammor i Stockholm», den lärde juristen (sedermera professorn) Henric Frosterus m. fl., får man en hel liten östgöta-krets, som brukade hos »Smedbergs» njuta ett vänligt kamratskap vid bischoffsbålen, skämtande och skrifvande uppsluppna och frivola bouts rimés. Då kunde äfven en smula af Fredmans lynne fara öfver den stadgade tjänstemannen i kuratorskontoret, och han rimmar några uppsluppna Pocula Hilaritatis:

Bort nu käre Vänner, med Wolffens moral!
Vår lära är Bischoff och Boken pocal,

och hälsande brodern Köhler eller Lidén utropar han:

Docens præclarissime,
Som man helt rarissime
Denna julen skådat,
Låt oss nu med fröjd tillhopa
In och fram om bischoff ropa.
Sen bror B* oss bådat
Låt vår strupe få sin ans,
När som glasen gå i dans.
(circumvolvuntur.)

* H. Sparrschuch blef en af Stockholms mer kända läkare, död som assessor 1786. Sacklén, Läkare-Historia I. Tidskrift för läkare och naturforskare VIII s. 284. Wellander har tryckt lyckönskningsverser till hans promotion 1768.

Och när man seglat tillräckligt på »Bacchi röda haf», föreslår Wellander ett litet parti Pharao... och nu ropas på jungfrun, som, leende ur sin bindmössa, bär in ljus, spelbord, krita och marker, och sätter fram ett stort krus med dricka, och så spelar man i tobaksröken tills det blir supédags och aftonen slutas, som Tilas väl skildrat det i en af sina otryckta dikter:

Hvem skär nu steken, hvem sjunger nu en liten air,
En Bouteille gammalt vin, min ängel, fattas här.
Hvar hurtig klubb-brors Skål, jag ber, som alltid tänker så
Att klubben utan Politique har ju bestånd ändå.
Nu är vi mätta, nu ska vi spela ut vår Tour
Vårt Debet, jungfru? hvad är min bror ditt ur?
Tre qvart till elfva, tror jag visst, hvar är min käpp och hatt?
Farväl hvar redlig klubb-bror nu, jag önskar Er god natt*.

Men mer än ögonblicksglädjen, var det kamratlifvets djupa och solida sida, vänskapen, som Wellander egentligen dyrkade, och den aldrig minskade hänförelse, med hvilken han hela sitt lif skötte sina vänskapsförhållanden, är ett tidsdrag. 1700-talet, som så gärna uppfattade alla band mellan man och kvinna med frivolt och muntert lättsinne och lät en, om också halft fördold, baktanke af ironi spela in till och med i de grannaste kärleksbedyranden, uppfattade vänskapen mellan män med något af antikens allvar. Det är, som all den helgd man tagit från den självsvåldiga och nyckfulla kärleksgudens tempel burits till det altare, bakom hvilket

* Mina Tidsfördrif n:o 72 K. B. H. S.

vänskapsgudinnan stod hög och hvitklädd med sin myrten och sina granatblommor. Den första idéassociationen 1700-talsmänniskan hade, när ordet kärlek nämndes, var sinnesnjutningen, medan vänskapen redan i sitt begrepp innefattade andlig upphöjdhet och moralisk förädling. Hur skref icke Voltaire: »de onda hafva blott medbrottslingar, de vällustiga stallbröder i sina utsväfningar, de vinningslystna associerade, de ränkfulla anhängare, furstarna hofmän, endast dygdiga människor hafva vänner.» Vänskapssinnet är kanske också den första andliga domän, som nås af 1700-talets känslofulla och sentimentala strömning, och öfverallt hemma i Sverige träffa vi vid denna tid en svärmisk vänskapskult, i hvilken parternas karaktärer på ett egendomligt vis lysa fram. Den man, på hvilken bäst kan tilllämpas Montesquieus ord: »Jag är förälskad i vänskapen», är väl bibliotekarien Gjörwell, som ända in i sin sena ålderdom aldrig tröttnar att skrifva vänskapsutgjutelser, som hafva kärleksbrefs hela förtjusning. Andra, som den unge Reuterholm, ägna sig åt vänskapen med stora åthäfvor, deklamationer, och en teaterjargon, hvilkens prunk skall hölja hjärtats tomhet*, medan åter andra, som Kellgren i sitt förhållande till Clewberg-Edelcrantz, maskera sin vänskapshänförelse med den skämtande ironi, som passar en stolt natur, hvilken ogärna rent ut biktar sin känslighet. Johan Wellander tager vänskapen på sitt särskilda vis — den omsätter sig hos honom i gemytlig värme, ömt och fast intresse, aldrig

* Ehrenströms Hist. Anteckningar, utg. af S. Boëthius.

tröttnande tjänstvillighet. Ett lustigt dokument, som röjer innerligheten af Wellanders vänskapssinne och som på samma gång genom det halft reglementerade, ordensaktiga sätt med hvilket det behandlar saken, är synnerligen tidskaraktäristiskt, är en af honom författad Wänskaps-Stadga, som i flera afskrifter finnes bland hans papper. På självfva titelbladets insida står först följande karaktäristiska stenstil:

Läs. Detta I. Enerum
Ty. Det. Innefattar Det Aldraheligaste af Vår. Vänskap.
Läs Det Med Tålamod
Ty Det. är vidlöftigt.
Läs. Det. Med. Öfvertygelse. Om Min Kärlek
Ty. Då. Har. Jag. Tillgift För. Mina. Fria Tankar.
Ledsna. Ej. Uti. Detta Tysta. Sällskapet.
Det. Tänker. Dock. ärligt.

Därefter följer ett franskt företal, tillägnadt de båda hjärtevännerna Anders Ramstedt och Daniel Ekerman. Wellander uppgifver där som sina tidsfördrif brefskrifning, musik, böcker och funderingar. Han vill gärna dela alla dessa nöjen med sina vänner. Hans bref kände de redan, musikens förströelse kunde ej gärna kommuniceras. I fråga om böckerna tänkte han blott på underhållningslektyr, som Poellnitz' La Saxe Galante och ett fåtal andra sådana, ty i egentlig mening solida verk funnos blott två, tillägger han med en betecknande vändning: bibeln och lagboken. Hvad hans sista älsklingsförnöjelse angick, hans egna funderingar, sände han sina vänner ett prof på dem i

följande Vänskapsbalkar, uppsatta i lagstil. Idén till dylika juridiska skämt på vers och prosa var ej ny.

Redan Elers, för att ej gå längre tillbaka än till Wellanders egen tid, hade i »Mina Försök» skrifvit några Gästabuds-Balkar på prosa, som blifvit populära (de finnas t. ex. afskrifna i Hjelms Allehanda II), och Bellman, hvilken ingen allvarlig form, som kunde låna sig till parodi, undgått, har ju i Fredmans Testamente flera Dryckesbalkar med all hans enastående fyndighet i travestien. Men Wellanders Wänskaps-Stadga är kanske dock den, som nogast träffar kurialstilen, hvilket man också kunnat vänta af en förfaren jurist*. Några paragrafer må citeras. Stadgans första kapitel — den räknar fem — Om Wänskaps Byggande begynner sålunda:

1 §

Ej må någon till wän taga den wanfrejda är eller den rödt hår hafwer, eller under lugg ser eller den blå Råck ofwan grön tröja drager eller den der osnygg går.

3 §

Då Wän utsedd är, bör han ej med rinnande öl i Wänskap fästas, utan förbindelsen med handslag ske, efter ärlige Männers bruk och sedvänjo. Ware dock ej förbudit, att i tu eller try Witnens närvaro dricka den nya Wännens skål, och dervid tillkännagifva, att han till wän utwald är.

* Skämtet kan jämföras t. ex. med de många parodier på afhandlingar, som finnas allt ifrån A. Rydelius' Dissertatio Philosophica-Comica de Regno Bacchi (K. B. H. S.) till de många snarlika i tidens skämtböcker. Jfr. Disputatio Jocularis seu Magis Pocularis De Mod Inebriandi, Hjelms Allehanda II, K. B. H. S. m. fl.

Capitlet 2. Om Wäns pligt, som inpräglar ett fostbrödralags alla skyldigheter, innehåller flera lustiga tidsillustratoriska stycken.

3 §

Har Wän godt förstånd och en Poetisk Anda, att han med lycka och framgång kan ord binda och rimslut fatta, eller sina tankar i Stenstyl bringa, äge han då frihet att till sin döda Wäns äreminne slika gåfvor anwända, och warder sådant hos boktryckaren präntat. Är ej Wän fallen att wers göra, eller stenstyl sätta, skall han härmed sig icke befatta, utan må han tå med sorgeliga later och obundne ord betyga sin smärta: detta förblifwer opräntat.

7 §

Äro wänner i lag samman och endera af öl eller win så mätt blifwit det hans själ ej något förmår, fatte då wännen wän i kroppen och före honom warligen dit han sin hemwist hafwer. Gånge ej heller ifrån honom förr än han i säkerhet insomnat.

10 §

När wän i huset kommer, hålle han till godo hwad huset förmår och förhindre alla kostsamma anrättningar. Men hafwer han ej på ett halft år eller derutöfwer å orten warit, så må man fägna sig öfwer hans ankomst med hedersam kost och det bästa öl — der win ej till fångo är. Gift man, som hus håller, skall vid en sådan wälkomma å bord sätta skinka och bringa, kraftsoppa, lamstek och snömos, och hwad han mägtar och gitter. Men ej må vid slika tillfällen vara färskt fläsk eller wälling eller lutfisk eller stufwade slagbönor eller någon willebråd, som för mycket ankommen är.

11 §

Nu hafwe man vid bordet sin fulla bergning annammat, spörje man då sin wän till, om han tobak äskar och

pipa hafwa vill: röker han, tage då fram af bästa Canaster eller det så kallade Petum Optimum eller annat godt slag samt en skickelig Pipa och ställe ett tändt ljus å borde. Hafwa och desslikes godt swagöl tillhands, där han ej öl äskar. Men ej må man vid slikt tillfälle upptaga någon Krull eller lång tobak, eller af röda Rosen, eller sura pipor eller sälnubbar eller dankar.

12 §

Will man Thee koka eller Caffe gifwa, hawe låf därtil.

Efter dessa paragrafer, som gifva en bild af en liten borgerlig middagstillställning, äro de senare kapitlen »Om främmande wänner», »Om laga jäf i wänskap» och »Huru förhållas bör, när ogild wän söker att i wänskap intagas få» mindre intressanta, och det för långt utspunna skämtet slutar med att trötta. Främst intygar hela dokumentet Wellanders kamrat- och vänskapssinne, hur varmt han uppfattade och hur innerligt han plägade sitt umgänge med de af hans jämnåriga som blifvit hans förtrogna. Det var då icke heller underligt, att dessa förklarade sig nöjda med hans lagkodex, och någon af dem instämmer med följande till auctorn riktade strofer i hans tankegång.

Vänskap byggd på lösa sanden,
Den man stiftar just burdus
Inter pocula med rus.
Rus i hjernan, glas i handen,
Sådan vänskap är en last,
Och dess nöjen äro korta.
När Philemons rus är borta,
Glöms bror Damon i en hast.

Men en vänskap, som är knuten
Till ett hårdt och stadgadt band
Utaf ärlighetens hand
Och från dygdens källa fluten;
Sådan vänskap den är ren,
Trotsar tid och alla öden
Håller riktigt prof i nöden,
Som är vänskaps pröfvosten.

Många af Wellanders dikter äro också vänskapsoffer, och vi skola se, hur han framför allt i sin berömda Elegie gifver det typiska uttrycket för tidens vänskapssvärmeri, för det innerliga samband mellan två män, som han i en tillfällighetsdikt formulerat med de vackra raderna:

Då Davids lycka ler
En Jonathan på längsta håll det känner,
Han nöjet i sin hydda ser
Och delar det med sina vänner.

Med en dylik anläggning för vänskapligt kamratlif och sin dubbla begåfning för vitterlek och musik — Wellander trakterade väl fiol och höjde sig i allmänt musikaliska insikter högt öfver vanlig dilettant-ståndpunkt — skulle han fort blifva bemärkt och intaga sin plats i det dåtida, just af sång och tonkonst så fyllda stockholmska umgängeslifvet, och snart finna vi honom som en högtbetrodd man inom den bredaste och förnämsta af tidpunktens sällskapsordnar, Utile-Dulci, brännpunkten för det vittra lifvet i själfva skiftet mellan frihetstiden och den gustavianska åldern.

Böjelsen för att gifva hela umgängeslifvet sällskapsordnarnas karaktär af noggrant ordnade och

lagbundna samhällen, styrda af riktiga grund- och strafflagar, med olika klasser, som det verkliga samfundet, och inträdesprof lika kvistiga att taga, som de första stegen in i det riktiga lifvets ämbetsverk och yrken, var vid denna tid starkare än någonsin. Denna underliga förkärlek för nöjets pedanteri, för »allvarliga barnlekar» och tomt ceremoniväsen hade helt visst flera orsaker. Först och främst visade den en afspegling af den politiska och byråkratiska anda, som kännetecknade hela frihetstiden. Riksdagarnas och ämbetslokalernas tunga apparat med sin mystiska sekretess, sina tusen utskott och komitéer, i hvilka höllos alla dessa ändlösa haranger, älskade af kannstöparnas hjärtan, och i hvilka det skrefs dessa långa betänkanden på dålig svenska, som var skrifvardömets fröjd, hade så bemäktigat sig sinnena, att man tänkte sig glädjen som en institution, som skulle skötas efter reglerade former af ett kollegium med ämbetsmän. Man omskapade umgängesaftnarna till högtidliga sammanträden, i hvilka man icke kunde undvara det officiella munvädret och den officiella makulaturen: protokollerna. Men bakom detta nöjets reglementerande lågo också andra motiv, en känsla af allmän osäkerhet, af att det tunga hemlandets människor ännu saknade den förfining, den ton, de säkra och otvungna seder, som utan någon kodex ordna ett societetslif, och dessutom, som jag redan antydt, en egendomlig religiös kult för nöjet — det skulle äga sitt prästerskap och sin ritual. Man betraktade sina glada sammankomster och deras skämt och glam, om ej precis *sub specie æternitatis*, så dock

med en egen högtidlighet, och alla dessa formaliteter och insignier, tecken och band, ordförandens klubba och sekreterarens fjäder gåfvo aftnarnas förrinnande timmar en sorts historisk betydelsefullhet. Det var 1700-talets sätt att märka Dies fastos.

Också bildades vid denna tid ett otal af sällskapsordnar, till karaktär och art olika färgade inom de olika lagren. Inom aristokratien rönte dessa dubbel inverkan af de andliga riddarordnarnas prakt och chevaleri, samt af frimurarnas i hemlighetsfull slöja klädda religionsrationalism. Sådan synes t. ex. den föga kända l'Ordre du Firmament varit, som, instiftad af den inkarnation af en ordensvurm, Schröderheim sedermera skulle benämna Salomos visaste, hade till beskyddare hans broder, kronprins Gustaf själf, och hvilkens medlemmar indelades i »Fixstjärnor, Solriddare, Stjärnor och Planeter» *. I den unga ämbetsmannavärlden slöt man sig också samman på ett ordensaktigt vis, berättar den unge Fredenheim. Man sammanträdde en eller några gånger i veckan, »då vi dels hålla rättegångar, dels Collegia disputatoria, dels ock utarbeta och ingifva allehanda både vitterhet och andra lärda stycken»**. Samma mod nådde mer och mer medelklassen öfver hela Sverige. Det gick så långt, att ej ens damerna i Skråköping kunde hafva sina skvallercirklar och kaffekalas utan att konstituera sig som sällskap med föreskrifna lagar, täflingar etc. Så finner man t. ex., att fruntimmerna i Falun

* Strödda Handlingar rörande Vittra sällskap, ordnar, K. B. H. S.

** C. F. Fredenheim till C. F. Mennander 23 oct. 1767.

bildat en sådan societet, Atem-orden, som man skulle äga »vissa Dygder och Egenskaper» för att få komma in i. Meningen med orden var »att gifva öfning åt förståndet och stadga åt sederna» samt att upprätta »Täflan i tillökning af kunskaper, under det man söker underhålla lusten härtill genom små Formaliteter och Nöjen på Samman-Komsterna». Man inlämnade skrifter och arbetsprof. De förra visade en vacker förening af ideella och praktiska intressen i det en behandlade »wänskapen» o. s. v. medan en annan gaf en »beskrifning på det i Falun brukliga sättet att salta och röka kött». Arbetsprofven utgjordes af konstsömnader, ritningar och koppargravyrer, utförda af medlemmar. Hela sällskapet behjärtade, som man ser, mer bokstafligt än vanligt dessa ordnars valspråk att »blanda det nyttiga och det angenäma»*. Af de talrika ordenssamfunden inom den stockholmska medelklassen vid denna tid voro många rena nöjescirklar. Sådan var t. ex. Amarantherorden, »insticktad 1760 af tvenne glada kamrater till Bellman, Claes Qvist och Edvard Joh. Sandell», ehuru dess regler förkunnade, att orden hade till ändamål »Allmagtens ära och blott förehade sådana göromål och oskyldiga nöjen, hvilka ej kunde misshaga det allseende ögat»**. Men litet moral och en smula religion hörde till picniquernas obligata kryddor, och därför sjöng man mellan danserna i Amaranthen ordensvisan:

* Strödda Handlingar rör. Vittra sällskap, ordnar. K. B. H. S.

** Wieselgren, Ur De la Gardieska archivet XVII s. 125—7.

Den dygden älskar i sin själ
Sitt löfte håller grant.
Den redligt tänker och giör wäl,
Han är rätt Amaranth.

En af ordens festtalare, hvilken brukade tolka de känslor, som dvaldes inom detta sällskap, »där man njöt wänskapen och lifwades af glädjen», ägnade också sina tal på en gång åt »dygdens gudomlighet» och »nöjets oskuld»*.

Bland dessa unga män, som upptogo Kristinas stjärna, voro, vid sidan af åtskilliga magnater, som bröderna P. och Claes Alströmer, den store politikern C. F. Sinclair m. fl. och åtskilliga representanter för tidens »gyllene ungdom», löjtnanten vid Gardet Carl Adam Wachtmeister m. fl., äfven en mängd litterära personligheter, Schröderheim, G. Adlerbeth, den unge Tilas, och själfva den allvarlige Gjörwell. Wellanders namn hittar man dock ej i ordens matrikel. Amarantherorden var redan nu framför allt en »dansorden», som fyllde Träsket och Lorensberg med den sirliga glansen af menuett och kontradanser, och någon smak för dans uttalar den stadige Wellander aldrig i sina dikter eller bref. Ännu mindre kunde man vänta finna honom i de Bacchantiska kretsar, i hvilka Bellman besjungit de ordenskapitel, som gifvit hela detta umgängeslif sin karikerade odödlighet. Så mycket mer var Johan Wellander lämpad att blifva en ledande person i Utile-Dulci, den orden, hvilkens hufvudsyfte ej var den rena sällskapsglädjen, men vitterlek och

* I. M. Fant, Åminnelsetal uti Amarantherorden öfver Elis Schröderheim, Stockholm 1799.

musik, och som hade en organisation så byråkratisk, att den kunde tillfredsställa en ämbetsmans alla ideal. Af Wellanders bref till Lidén kommer man ej till någon bestämd visshet, vid hvilken tid Utile-Dulci stiftades. Han talar första gången om sällskapet i oktober 1767, men af protokollet för Apollini Sacras instiftelsesammanträde den 12 maj detta år framgår, att Utile-Dulci redan då var i full verksamhet, hvarför ock den nygrundade Uppsaliensiska orden beslöt »förenings ingående» med det redan ryktbara och inflytelserika samfundet i Stockholm. Af en kort notis i Rosenhanes anteckningar till Vet. Akademiens Historia* och protokollen för Utile-Dulcis allmänna sammankomster mellan oktober 1768— och december 1769** finna vi, att ordens stiftare voro Elis Schröderheim, den mest tjusande och geniale mästare i den sällskapliga glädjens och det komiska ceremonielets konst, Sverige någonsin ägt, den kände matematikern kanslirådet Ferrner, baron Knut Leijonhufvud, Gjörwells hjärtevän, en sympatisk och fin vitter dilettant med en för en hofman och militär ovanlig bildning — Lidén kallar honom utan ironi en »grym latinare» — dåvarande protokollsekreteraren Johan af Bjerkén, bror till den förste berömde läkaren med detta namn, samt några eljes skäligen okända ämbetsmän som Joh. Albr. Schmidt, slutligen rådman i Stockholm, Per Siefvert, referendarie i banken m. fl. De biografier, som finnas öfver de tvenne första och ryktbara af dessa män,

* Rosenhanes Anteckningar hörande till Kungl. Vet. Akademiens Historia s. 138.

** K. B. H. S.

äro dock alltför officiella vältalighetsprof för att nedlåta sig till några historiska upplysningar*. I allmänhet hittar man från sällskapets första år öfverraskande få notiser om denna orden, som dock snart samlade inom sig själfva det dåvarande Stockholms grädda. Man har då intet af vikt att foga till den förträffliga framställning, Georg Göthe lämnat öfver ordens organisation. Man behöfver blott erinra om, att Utile-Dulci redan 1769 räknade ej mindre än vid pass hundrafemtio medlemmar. Dess matrikel**, som egentligen är en musikalisk stämbok, i hvilken medlemmarnas namn stå uppförda efter deras musikaliska prestationer, visar namn af hög valör på alla vitterhetens, konstens och musikens fält. Blott följande lilla urval bestyrker detta: Adlerbeth, Anna Maria Malmstedt, Sam. Gagnerus, O. Bergklint, J. G. Oxenstjerna (senare Kellgren och Rosenstein), Floding, Pasch, Adelcrantz, Karl Stenborg, Åhlström och Uttini m. fl. Gustaf III själf lofvade orden sin gunst redan som kronprins och lät som kung officiellt förklara sig vara Utile-Dulcis »Nådiga Skyddsherre», hans bröder voro till och med medlemmar i samfundet, och af aristokratien funnos några af dess mest lysande namn, riksråden Ekeblad, Rudenschöld och N. Bjelke. Lägger man

* Öfver Ferrner af Melanderhjelm (Vitt. Akad. Handl. IX), och A. S. Silfverstolpe (Vet. Akademiens Lefnadsteckningar I); öfver Leijonhufvud i den af honom i Sverige införda Coldinu-orden af J. G. Oxenstjerna, Stockholm 1817. Äfven biografierna öfver E. Schröderheim af Blom (Sv. Ak. Handl.), Joh. Fant (Amarantherorden) och Rosenstein m. fl. äro rena äreminnen.

** Musik. Akad. Bibliotek.

härtill en stark procent af Stockholms andligt väckta och intresserade medelklass, kan man förstå det på en gång själfironiska och anspråksfulla skämt, med hvilket Utile-Dulci på ordensspråket benämnde sig själf en Academia Apollinis, som midt i den »barbariska verlden» gaf muserna hägn och trefnad.

Hvad Wellander angår, var hans ledande ställning gifven genom hans dubbla begåfning som poet och musiker — också se vi honom, när de befintliga protokollerna begynna, redan i de högsta och klarast skinande af ordens grader som »commendeur», och vanligen är han »directeur för musiquen», en befattning, som tarfvade verkliga dirigentgåfvor, då ordens orkester räknade många och betydande krafter. Men att hans musikaliska insikter räckte till, det visas af den jämmer, som uppstod, då han efter tilländalupen ämbetsmannatid — quintal, som det förnämt hette på ordens tungomål — förkunnade den »obehagliga tidningen», att han önskade nedlägga sin taktpinne. Det var också på Wellanders förslag, som orden beslöt, för att höja sitt »lustre och anseende», göra en offentlig konsert med anledning af »Kongl. Håfvets samt Riksens Ständers lyckliga återkomst till Staden» (från Norrköping). Ett särskildt förtroendeuppdrag hade Wellander af orden, då han i Uppsala representerade densamma i Apollini Sacra, som Utile-Dulci med skäl betraktade som ett nyttigt annex, då från uppsaliensiska pennor stammade de mest genomarbetade bidragen i första delen af ordens poetiska publikationer. Wellander, som länge hade kvar kärleken hos en gammaldags civis academicus för universitetsstaden och i den hade

flera af sina bästa vänner, som docenterna Köhler och Lidén, slottsfogden Wallvijk (och kontraktsprosten Holmbrinks familj på Ehrentuna i dess närhet), företog ofta lustresor dit upp, trots de tolf timmarna som resan minst tog, när »fader Rydberg» i Rotebro gaf goda hästar. Under ett sådant besök uppträdde han med mycken pondus som Utile-Dulcis ambassadeur extraordinaire et plénipotentiaire. I denna egenskap besökte han Apollini Sacras sammanträden i Observatoriet den 23 april, den 11 och 12 maj 1769. Första gången framförde Herr Häradshöfdingen — enligt Apollini Sacras protokoll — Utile-Dulcis hälsning och tack och berättade om tryckningen af sällskapens »utsökta skrifter», inskref sitt namn uti ordensmatrikeln och lät uppläsa sin långa, i Vitterhetsnöjenas första del införda dikt, Försök om Lyckan*. Den elfte maj erhöll han ordens poetiska »insigne», fistula Apollinis, Sånggudens arkadiska herdepipa. Dagen därpå var slutligen Apollini Sacras högtidsdag och en relation af Wellanders egen hand** låter oss i detalj se, hur det gick till vid denna bemärkansvärda »solemnité». Man samlades redan klockan fem på eftermiddagen i »öfre våningen hos Apotekaren Lokk vid torget». Wellander åhörde från ett »hedersrum öfverst vid sidan af salen» — medan de öfriga ledamöterna, »som sig emellan underhålla all egalité», placerade sig efter behag, alla med betäckta hufvuden — en konsert, med hvilken akten inleddes och som anfördes af hans vän, director musices Litzelius. Afgående

* Apollini Sacras Protokoll. U. B. H. S.
** Bland Utile-Dulcis protokoll. K. B. H. S.

præses, docenten Köhler, uppläste därefter ett poem, Skaldeguden, »honom alldeles värdigt», och öfverlämnade så præsidiet till adjunkten i matematik, Prosperin, med en förträfflig oration. En ordensvisa afsjöngs af följande lydelse:

Apollos Folk en fest nu fira
Som endast tillhör skalders gud;
Vi känna värdet af hans spira
Och smaka sötman af hans bud.
Inför hans tron och vid hans bröst
Vi lifvets ädla nöjen söka,
Den ömhet i vårt hjerta öka
Som följa bör Naturens röst.

Härefter begärde Wellander ordet och yttrade:

»Mine Herrar!

Om det gifves någon hemlig kraft som förenar snillen och hjärtan; om Dygdens vänner inbördes deltaga i hvarandras nöjen och bekymmer; så veten att flere i dag njuta med Er en gemensam fägnad öfver det angenäma tillfälle, som nu kallat Er tillsammans. Jag är af vitterhetsorden Utile-Dulci anbefalld att förklara för Eder den vänskap, den aktning och erkänsla hvarmed detta af mig kända och vördade, men af Er ej mer än till blotta namnet ännu bekanta Samfundet anser Edra vittra öfningar, och för Er betyga, med hvad glädje det deltager i denna högtiden.» Wellander lät efter denna högtidliga ingress den »vittre och oförskräckte» Brodern Lindblom (J. A. L., den sedermera så vidtberömde ärkebiskopen) uppläsa sitt legitimationsbref från »Högsta ombudsmannen, den Högstförtjente och

belönte, den t och högt upl. Br Comm. C. E. Bergqvist» (en af Utile-Dulcis stiftare, den bekante ämbetsmannen och finansieren C. E. Bergqvist, sedan adlad Lagerheim). Wellander öfverlämnade till magister Köhler 3:dje gradens prydnader, »hvaremot han med mycken erkänsla betygade sin surprise, sin vördnad för ett så älskadt Samfunds hedrande åtanka». Därefter framkallade Wellander kandidaten Jöns Reftelius och gaf honom Utile-Dulcis premium af 5 dukater för hans Ode Öfver Sömnen, tilläggande att »desse ducater ej måtte anses såsom någon vedergällning, emedan ett så lyckligt snille förenadt med ett godt hjerta ej kunde betalas med gull utan vore endast ett vedermäle af den urskillning, hvarmed samfundet pröfvat värdet af hans Skaldestycke», och Reftelius erhöll tillika Utile-Dulcis vanliga ordenstecken, öfver hvilka ärebetygelser han på »ett ganska synbart sätt förnöjd förklarade sin innerliga erkänsla». Efter dessa ståtliga ceremonier vidtog den gladare delen med fri konversation »och hederligt anrättad» supé, och ända till midnatt roade sig medlemmarna att betyga sin fägnad öfver »hugkomsten af samfundets instickande».

Hvilken egendomlig liten kulturbild uppkallar ej denna relation för våra ögon, huru lustiga och svassande voro ej de former, med hvilka man i dessa sällskapsordnar dyrkade glädjen! I Utile-Dulci var Wellander, som sagdt, under dessa år 1767—1776 en af de mest verksamma deltagarna. Om de tjänster han gjorde samfundet som musikdirigent är redan ordadt, men äfven som talare

och poet tillhör han de mest verksamma af dess medlemmar, särskildt under de perioder, då han var »styresman eller directeur». I hans papper finnas ännu kvar flera tal, af hvilka ett par säkert och andra sannolikt hållits inför Dulcianerna. Som dessa orationer ej stå i något egentligt samband med Wellanders öfriga vittra produktion, torde de här rättast skärskådas. Redan den 2 september 1768 höll han sålunda ett tal om Lyckans verkningar på Snillet. Det är en ganska tråkig och innehållstom harang. Wellander hade säkert läst Rousseaus femton år tidigare utkomna Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes, men allt det brinnande patos af paria och folktribun, som åsynen af de mänskliga villkorens olikhet ingaf denne, omsätter sig hos den unge byråkraten, som dock själf erfarit fattigdomens umbäranden och förödmjukelser, i en mild undran öfver att »monarken och tiggaren födas lika, men den förra blir straxt varsamt lagd uti den lenaste bädd, och den senare mera öfverlämnad åt Naturens, än menniskoömhetens åtgärd», öfver att »menniskor med samma upprinnelse och en och samma väg till evigheten skola hafva så olika omständigheter i verlden». Optimistiskt råder han emellertid sina medbröder att begagna sig af den lycka man fått, som en »seglande nyttjar den vinden han har och hjelper sig fram, så godt han kan». Sedermera öfvergår han till att undersöka, hvilka verkningar olika villkor äga på snillet och kommer till det förståndiga resultatet, att den mest passande ställningen för män, som äga andliga intressen, är

den gyllene medelvägen eller, som han mer förnöjsamt än egentligen spirituellt uttrycker sig, »lagom lycka, som väl icke lemnar oss några skatter af mycken betydelse, men förtror oss likväl då och då åtminstone en plåtsedel till våra nödvändigaste behof». I detta tillstånd ägnar man sig med eld och lust åt förädlande sysselsättningar, medan den behöfvande tryckes ned till jorden af dagens tunga, och den rike låter tiden gå med att »mästra sin kock och sin vinhandlare».

Större intresse hafva ett par orationer i musikaliska ämnen, som finnas bland Wellanders papper. Det är först och främst ett föredrag Om Musique. Det begynner med en liten moraliserande betraktelse, karaktäristisk för författaren, enligt hvilken som lifvets tvenne grundmaximer nämnas sköt ditt kall och sök din uppmuntran. Hade ej Guds godhet så fördelat vårt lif, utan vi blott ägt arbetets mödor, hade »verlden varit ett Marstrand på lifstid». Bland människans värdigaste nöjen räknar nu Wellander musiken, som också genom »Skaparens försyn blef uppfunnen» icke långt efter världens början. Man må blott förstå begreppet musik rätt. Alla de småkväden och kontra-danser, som man hör, äro att anse mot verklig musik som »salig Gubbens verser mot Dalins eller Hoffbros grannlåt emot franska estamper». Verklig musik är en konstnärlig »sammansättning af toner hvilkas samljud förnöjer och rörer själen». Wellander försvarar vidare musikens konst mot det vanrykte, hvaruti den kommit för musikanternas skuld, »hvilka mindre anständige i sitt uppförande och återhållige

i sin Diet tyckas stundom i närmare förbund med Bacchus än med Orpheus». Författaren öfvergår därefter till några historiska notiser om tonkonsten, hvarvid han särskildt stannar vid dess öden i Sverige, framhållande Columbus, Meibomius och andra från 1600-talet, och från 1700-talet Johan Agrell* och Johan Roman, hvilken senare han med skäl jämför med Stiernhielm och Dalin, och hyllar som den svenska musikens egentlige fader. Efter dessa historiska anmärkningar gör Wellander några antydningar om tonkonstens väsen, sökande bevisa »att den musik är behagligast som med ö r a t s m i n s t a b e k o s t n a d kan gifva själen de lättaste känningar af glada eller vördsamma rörelser». Som mästare framhäfver han här Corelli och dennes lärjunge Geminiani, båda framförallt kompositörer på det instrument, Wellander själf trakterade, violinen, men främst Pergolese, hvilkens passionsmusik, sedan flera år bekant i Sverige och årligen uppförd i fastlagen, uppfyllde rent ideala fordringar. Efter detta musikaliska credo afslutas det lilla talet på äkta rococomaner med några blommor åt damerna, några ord om musiken som det täcka könets konst. »Älskarn hörer sin Zephis sjunga: han svär, at det är makalöst, och han svär af hjertat, ty han älskar både Zephis och Musiquen. Ett väl speladt claver, en nätt handterad cittra, gifva aldrig behagligare klang, än då de röras af fruntimmers händer, i

* Wellander intresserar sig lifligt för denne musikaliske landsman och uppmanar Lidén att på sin utrikes resa samla notiser om honom, hvilken som kapellmästare i Nürnberg afled 1767. Wellander till Lidén 28 febr. 1769.

synnerhet om hon tillika kan låta höra en klar och behagelig röst.»

Frågar man efter den läsning, som ligger bakom detta tal, var det väl någon af Wellanders lärda vänner, Lidén eller S. Gagnerus, som gifvit honom de historiska notiserna, medan hela det musikteoretiska innehållet hvilar på Rousseaus berömda musikaliska broschyrer och uppsatser. I Jean-Jacques artiklar i Encyclopedien, och framför allt i hans bekanta Lettre sur La Musique Françoise (1753), samt i senare nedskrifna polemiska skrifter mot Rameau, återfinner man hela Wellanders uppfattning. Mot den franska, af Rameau och d'Alembert (Elemens musique et pratique suivent les principes de M. Rameau 1752) systematiserade åskådningen af harmonien som musikens källa, uppsatte Rousseau, som bekant, den enkla melodien, förklarande musiken vara en naturimiterande konst med ändamål att »röra och behaga». Det erbjuder ej några svårigheter att i detalj uppvisa, hur Wellander begagnar sig af Rousseaus tankar och uttryck.* Wellander polemiserar liksom Rousseau mot den musik som är »rikare på noter än på tankar» (peu d'objets en beaucoup de notes), han har samma

* Rousseau, Lettre sur la Musique passim. A. Jansen, Jean Jacques Rousseau als Musiker s. 121—157, 198—291. Ungefär samtidigt med Wellander arbetade den eljes egentligen som god topograf och dålig rimmare kände Abr. A. Hülphers på en större historisk undersökning öfver musiken i allmänhet och särskildt i Sverige, utkommen 1773 under titeln Hist. Afhandling om Musik och instrumenter och särdeles om Orgwerks Inrättningar. Arbetet hade genomsetts af flera lärda män, biskop Herwegher, Sam Gagnerus m. fl. Se företalet och S. Gagnerus' Korrespondens med Hülphers K. B. H. S.

afgjorda förkärlek för den melodiösa och sinnligt intagande italienska musiken o. s. v. Wellanders lilla tal är sålunda intressant, därför att det för till svensk bygd en om också svag dyning af den stora kampen mellan fransk och italiensk musik, som i Paris fyllde 1750—60-talen. Musikens för Wellander kära konst behandlas också i ett annat tal bland hans papper, en öfversättning af Gressets Discours sur l'Harmonie. Vert-Verts så spirituella skald var, när han skref detta ursprungligen på latin författade vältalighetsprof, ännu blott en okänd ung lärare, som undervisade i kollegier, och man har svårt att förstå, att den, som författat denna uppstyltade harang med sin mytologiska ståt och sin mängd af anspelningar och citater, en gång skulle få rykte som sin samtids lättaste hand och elegantaste penna. I detta tal har han i stället blott sökt slå ett rekord som praktfull panegyriker, för att med glansen af sin retorik slå en provinssocietet med häpnad*. Wellanders öfversättning måste dock tillerkännas det berömmet, att den både smakfullt och noggrant återgifver Gressets prunkande vältalighet, och hans prosa erbjuder en rytm och en kadens, som ej äro vanliga i den dåtida svenska vältaligheten. Man höre t. ex. följande ställe om musikens verkningar:

Då harmonien höres, då hon som en Drottning upphöjer sin röst i luften, upplifvar hon de mäst känslolösa, roar de mäst ängsliga och beveker de mäst vilda varelser till

* Gressets Discours sur l'Harmonie skrefs på latin 1733, utkom på franska 1737. Louise Daire, Vie de Gresset, Paris 1879 s. 30—3.

munterhet, glädje och ömhet: Allestädes där hon går fram, blir Naturen vacker, himmelen prydd, blomstren utbreda sin fägring. Hon går uti en djup och vidlöftig ödemark: straxt väckes alla af hennes kraft, den djupa tystnaden försvinner, allt upplifvas, allt har öra och gifver henne en bifallsröst. Bergens högsta spetsar, bäckar, dalar, skogsparker, allt täflar at svara henne. Luften genom fina darrningar, böljan genom sitt sorl, foglarne genom sitt qvitter, bladen genom sin samljudande skakning. Sjelfva Zephirerna förlänga nöjet deraf från ett Echo till ett annat, från den ena stranden till den andra. Amphion slår på sin lyra: bergen röras, stenarne lifvas, marmorn andas, klipporna gå, tornen höja sig, en stad blir grundlagd och byggd: Jag skådar Theben.

Talet har för öfrigt flera lustiga pointer — som när den förste idkaren af harmoniens konst säges vara »den första menniskans älskliga maka», som instinktmässigt började täfla med fåglarnas »angenäma samljud». Genom att dagligen öfva upp sig lärde hon sig en sångkonst, en »himmelens gåfva», hvarigenom hon, efter sin olycka, då hon var drifven ur paradiset, kunde lindra sin makes bekymmer och göra hans lefnad angenäm, en galant variation på det gamla temat om utdrifningen ur paradiset, som helt säkert roat ett par sådana spefåglar som Anna Charlotta v. Stapelmohr och Anna Maria Malmstedt, hvilka båda som medlemmar i Utile-Dulcis akademi kunnat vara bland Wellanders åhörarinnor. Värd att minnas är följande passus, där 1700-talets etnografiska kuriositetsintressen komma fram i en stil, svassande som gamle Balzacs egen. Gresset påstår, att musiken spelar en stor roll äfven hos de vildaste folken:

»de obevekliga huroner, de grymma maccasarer, de blodtörstiga caraiber, de omenskliga cannibaler hafva sin musique, sina strids- och segervisor: innan de börja sina menniskofrätande måltider, hvarvid de förtära sin fånge, börja de i sin vilda glädje, at dansa kring de blodiga offren, som de inom sig sjelfva begrafva; än mer, de sjunga vid sin egen död. Midt under sina plågor, omgifne med en långsamt tärande eld, sjunga dessa hedniska hieltar sina gamla segrar uti sina begrafningsqväden, och tröstade af en så ljuflig åtanka, aflida de i skötet af sjelfva harmonien, åt hvilken de helgat sin sista andedrägt.»

Bland Wellanders öfriga orationer i Utile-Dulci finnes slutligen ett prof på tidens mest odlade vältalighetsgenre, parentationen — det är ett åminnelsetal öfver hans nära vän, provisorn och medlemmen i sällskapet, Johan Fredrik Wertmüller. Denne, som tillhörde en inflyttad tysk apotekarfamilj, illustrerad (liksom apotekarsläkten Plagemann) af ett konstnärsnamn, Johan Fredriks bror Adolf Ulric, Marie-Antoinettes ryktbare målare, var en munter och vacker ung sällskapsbroder, gärna sedd på grund af en ovanligt skön sångröst. Mellan Wellander och den unge provisorn på Lejonet rådde en nära vänskap. Utom ifrågavarande parentation har Wellander ägnat den bortgångne ej mindre än trenne särskilda dikter, två smärre till hans begrafning, och den tredje är den Elegie, han i Utile-Dulci uppläste en månad efter Wertmüllers död, på dennes födelsedag den 12 februari 1770, och som kanske är den mest fulländade och genomarbetade dikt, Wellander skrifvit*. Allt visar så-

* Minne af Herr Johan Fredric Wertmüller. Af en sörjande vän. Stockholm, Grefvingska tryckeriet — samt ett

lunda, hur djupt Wellander varit fästad vid Wertmüller, som också synes hafva varit en af dessa älskvärda ynglingar — han var blott 26 år gammal vid sin död — som utöfva en nästan kvinnlig tjusning. Parentationen är hållen i tidens abstrakta stil, undvikande alla konkreta drag. Följande vidlyftiga omskrifning är i detta hänseende karaktäristisk: »den verkstad, där konsten skall ersätta hvad veklighet och otyglade begär ofta och skyndsammare fördärfva än de förborgade orsaker, hvilka efterhand försvaga och ändtligen uplösa lefnadsbanden» = apotek. Egendomligt är — för ett åminnelsetal — att Wellander prisar Wertmüller för hans tur hos damerna: »Få hafva varit så lyckliga hos detta kön, som vår Wertmüller; men han skröt aldrig af den vänskap han åtnjöt, ty han förtjente densamma.» Eljes genomandas parentationen af den starka vänskapskänsla, som var den enda öfverspändheten i Wellanders så tempererade sinne.

Dessa tal gifva en idé om Wellanders verksamhet i Dulcianernas akademi, och man förstår lätt, att en så mångsidig ledamot, på en gång musiker, poet och talare, skulle blifva hvad han själf kallar en af samfundets »stolpar och försvarare».

litet särskildt blad, blott innehållande följande rader till Wertmüller:

Hvad hastig wäxlingsort sig midt i glädjen röjer!
Knapt Äplets friska färg min tjusta syn förnöjer,
Förr än af stormars våld det ned till marken slås:
Så rycks en Ungdom bort, dess saknad lär oss ömma,
Den bär som Äplet dock med sig i jordens gömma
Till ett förnyat lif, ett frö som ej förgås. —

Två andra versifierade minnesdikter intyga Wertmüllers omtyckthet.

Han var ju också en af redaktörerna för Vitterhets-Nöjena, i hvilkas tre första delar han tillhör de i alla afseenden dominerande. Ett annat sällskap, hvilket Wellander tidigt kom att tillhöra tack vare sin musikaliska begåfning, var den Musikaliska Akademien. Den hade instiftats 1771 af en liten krets intresserade: musici som hofkapellmästarna Ferdinand Zellbel och H. D. Johnsen, medlemmar af den högre societeten som Axel Gabriel Leijonhufvud, A. Horn, Rudenschöld och Nils Bjelke, Claes Alströmer, musikaliska dilettanter som Erik Brander-Skjöldebrand m. fl.* Gustaf III gaf genom stadfästelsebref af den 8 sept. 1771 sällskapet officiell auktorisation, och det första verkliga sammanträdet, för hvilket protokoll skrifvits, hölls i december 1771. Meningen med denna akademi var att på alla vis befordra tonkonsten. I det första högtidstalet, som förekom i akademien, hållet af en af stiftarna, assessor Valtinson, från hvilkens drifna hand också de första protokollerna stamma, heter det, att svenskarna sedan långt tillbaka kunnat många saker såsom:

att strida och vinna,
att hushålla och må väl,
att läsa och gagna,
att tala och skrifva anständigt, skämt och manligt allvar,
att bygga till nytta och prydnad,
att skära i Träd och hugga i Sten,
att teckna och måla,
att rita i koppar och prägla i stål,

* J. P. Cronhamn, Kungl. Musikaliska Akademien 1771—1871.

men ensamt musikens konst hade länge legat i träde och haft trög växt*. Därför skulle den nya akademien hjälpa genom att blifva en institution, som på en gång var en musikalisk högskola »för alla dem, som önskade grundelig undervisning och särdeles för dem, som voro hugade att hinna fullkomlig höjd i den Musikaliska undervisningen», samt en härd för musikaliskt lif. Hur länge det dröjde — framför allt på grund af bristande ekonomiska resurser — innan akademien kunde fylla dessa båda ändamål, det kan man se af Cronhamns korta skiss öfver akademiens utveckling. Hvarken enskilda mecenaters uppoffringar eller ens akademiens lotteriprivilegium förmådde gifva dess finanser det varaktiga stöd, som kräfdes för ordnandet af ett konservatorium. Det oaktadt arbetade man ifrigt för att befordra akademiens syften. Wellander tillhörde den allra första generationen af invalda — han tog sitt säte i akademien den 16 juni 1772. Af protokollerna ser man, att han ofta var närvarande vid sammankomsterna, men han synes ej mycket hafva deltagit i förhandlingarna. Däremot har han säkerligen med sin fiol medverkat vid de konserter, akademien understundom plägade gifva på riddarhuset.

Genom denna verksamhet i syskonkonsternas tjänst och särskildt genom sina dikter i Vitterhetsnöjenas andra del — framför allt Elegien, som lät honom framstå som vänskapens sångare par préférence — blef Wellander ryktbar i allt vidare

* Musikaliska Akademiens Protokoll i Akademiens H. S. 31 dec. 1771.

kretsar. Han synes också fått hedern att i Utile-Dulcis namn afgifva det vittra sällskapets poetiska kondoleans till Lovisa Ulrika öfver Adolf Fredriks död. De verser, som han med dedikation till änkedrottningen i detta ändamål tryckte, hafva nämligen Utile-Dulcis kända titelvignett: Minerva sittande på en balustrad, omgifven af alla diktens och konstens emblemer, medan Pegasus högt på Parnassens topp lyfter sig till ridt mot en ny dags soluppgång*. Som man ser af hans bref till Lidén, öfverlämnade han denna dikt till änkedrottningen och Gustaf III, hvilka båda lika väl som publiken »agréerade» dess klagan öfver den »milda Adolfs» död. Han skref likaledes Ord till Sorg-Musiquen öfver Konungens Död, »lämpade efter en Mottetto af Pergolese». Från denna tid blir Wellander ända fram mot 1775—76 Stockholms officiösa skald, en poëta laureatus, som skulle stränga lyran vid alla högtidliga tilldragelser, särskildt brukbar, emedan hans musikaliska insikter läto honom skrifva sångbara strofer, lämpliga för de kantater, utan hvilka ingen välorganiserad fest kunde gå af stapeln. Genom öfverhofintendenten baron Adelcrantz blef han sålunda af Gustaf III vidtalad att skrifva orden till Uttinis sorgmusik vid Adolf Fredriks begrafning den 30 juli, hvilka också afsjöngos i Riddarholmskyrkan vid den högtidliga likbegängelsen, då kyrkan enligt Wellanders ord var så skönt dekorerad att den »liknade ett litet himmelrike». Verserna* trycktes och utdelades till ständerna, och konungens belåtenhet gaf sig uttryck i den »smickrande annoncen» å

* Stockholm 1771.

titelbladet »På Kongl. Maj:ts Befallning». Åter drog Wellander galadräkten på och lämnade dikten till »Deras Majestäter samt de Kungliga Prinsarne», hvilka hvar för sig upptogo den med »Nådigaste Välbehag». Vid nästa stora riksfest, Gustaf III:s kröning, blef det också Wellander, som skref texten till festkantaten, och det var hans sångstycken*, som beledsagade både hyllningen och handkyssningen i kyrkan och sången vid galataffeln i rikssalen — så att den dagen måste hafva varit synnerligt högtidlig för Wellanders rojalistiska hjärta. Också talar han i bref till Lidén i hänförda ordalag om det oändliga nöjet han erfor, att se sin »makalöse Gustafs kröning». — »Mitt hjärta röres af en obeskriflig glädje hvar gång jag tänker på Gustaf, och till min lycka sväfvar han hvart ögonblick för mina tankar. Jag är glad att vid hans kröningsfest hafva fått visa för hela världen mitt hjärta och tänkesätt för en sådan monark. Hvad jag på nådig befallning skrifvit till en så hög och glädjande akt, visar, att snillet icke ensamt tvungit toner ur min lyra, utan fastmer, att hjärtat har långt större del i min sång.»

Dock, mer bekant än genom dessa och dylika tillfällighetsdikter blef Wellander genom sin Thétis och Pelée, som han just vid denna tid höll på att utarbeta efter monarkens plan. När Gustaf ville instifta en svensk nationalteater, vände han sig särskildt till sällskapet Utile-Dulci för att bland dess medlemmar finna medhjälpare. Frågan blef också diskuterad och en af ledamöterna, Juslén (P. Juslén, revisionssekreterare?) höll då föredrag om En

* Stockholm 1772.

svensk Theaters Nytta och Nödvändighet. I början af mars 1772 resonerade konungen om saken med Wellander, då denne var uppe på uppvaktning, uttryckande sin önskan »att en städad svensk piece skulle kunna uppföras vid kröningen». Och Wellander tillfogar: »du känner, att hvad Gustaf vill, är en befallning, som hvar trogen undersåte skyndar att gerna åtlyda. Man börjar redan tala om Svenska skådespelet med allvar, men har knappt någon enda piece, som till ett sådant bruk är passabel.» Detta sista skäl och det oöfvade och stillösa intryck, som det svenska språket gjorde vid det kända uppförandet af Menechmerna i Bollhuset af P. Stenborgs trupp den 11 mars 1772* lät som bekant konungen besluta sig för att begynna med en svensk opera. Han skref själf planen efter Fontenelles Thétis et Pelée, och när det sedan blef fråga om, hvem som skulle utarbeta själfva libretton, fanns ju ingen närmare att tänka på än Wellander, som redan i sina kantater visat stor förmåga att skrifva på en gång smakfull och musikaliskt lätthandterlig vers. Senast i slutet af mars hade konungen också vidtalat Wellander, som, fastän med oro, åtog sig försöket. Han skrifver själf

* Wellander skrifver därom: »I går öpnades för första gången Svenska Theatern på Kongl. Bollhuset, hvarvid deras Maj:ter kongl. Prinsarne och hela Hof-Staten var tillstädes, jemte Utrikes Ministrarne och en ovanlig mängd af åskådare. Med mycken möda trängde jag mig fram till liten place på parterren; hvarenda loge var förut abonnerad. Acteurerna gjorde sin sak bättre än man för första gången kunde hoppas. Men piecerna äro på sina ställen illa öfversatta: den ena var Menechmerna eller de två lika bröderna, den andra Alla menniskors vän, Ami de tout le monde. Stenborgarne gjorde sin sak excellent.»

därom till Lidén den 4 maj 1772: »aldrig hade jag vågat lägga hand därvid, så framt konungen sjelf ej behagat upmuntra mig därtill. Hur är det möjligt att neka hvad en Gustaf befaller. Detta spectakel kommer at kosta ansenligt och blir mycket brilliant. Det har varit ämnadt at gifvas vid kröningen, men det blir omöjligt ty alt måste skapas härtill af nyo: piece, machiner, acteurer, decorationer etc. Så fort jag skrifvit, har jag haft den nåden at utur conceptet upläsa mitt arbete för konungen, hvilken däröfver behagat förklara nådigt välbehag. Jag är fullkomligt tillfreds med en sådan kännares höga bifall. Arbetet består af 5 acter, och jag har blott hunnit med 3. Önska mig, min vittre vän, önska mig, at icke förgås på detta hafvet.» Redan den 11 april hade han, som man ser af ett bref till konungen, för monarken framlagt de två första akterna af operan*. I början af maj var tredje akten också klar, och ändtligen heter det i ett bref från Wellander till Lidén af 3 juni 1772: »Min svenska opera sysselsätter mig ännu; dock skrifver jag gudskelof på sista akten, den jag tänker presentera för konungen, då jag härnäst är på min underdåniga uppvaktning. Han har tillförne varit så nådig och afhört det föregående, så fort jag hunnit skrifva något färdigt och upmuntrat mig med sitt nådiga bifall. Utan honom hade jag redan upgifvit detta arbete.» Emellan början af mars och juli nedskref sålunda Wellander

* Gustav. H. S. Fol. XX. U. B., O. Levertin, Teater och Drama under Gustaf III, O. Levertin, Gustaf III som dramatisk författare.

den libretto, som framför allt låtit oss ihågkomma hans namn. Allmänt bekant är, att Thétis och Pelée dock först den 18 januari 1773 kom till uppförande, och onödigt är, att än en gång vidröra den utomordentliga framgång denna den moderna svenska teaterns invigningsopera vann. Wellander skrifver, »att sjelfva utlänningarne admirera våra svenska acteurer och actricers skicklighet». Publiken uttryckte på allt tänkbart vis sin förtjusning, och konungen sände strax efter representationen den skicklige librettisten en gulddosa, öfver hvilken den anspråkslöse författaren nedskref följande rader:

En kung, som väckt vårt Svenska snille
Och dess förädling har beredt,
Af nådigt välbehag har denna gåfvan gedt
Åt skalden, som han muntra ville,
Då han dess första sångspel sedt.

Det är helt säkert ett himmelsvidt afstånd mellan detta tarfliga epigram och det mästerstycke af elegans och gratie, med hvilket författaren till Oden tackade författaren till Siri Brahe för en lager, bruten på Virgilii graf, men det är ändock något i stämningen som erinrar, och första uppförandet af Thétis och Pelée är dock uvertyren till den Gustavianska åldern i vår vitterhet.

Wellander blef, som sagdt, genom sina dikter i Vitterhetsnöjena och sin opera en ryktbar man, och utom yttre och officiella bevis härpå tröto ej andra af mer enskild, men därför ej mindre smickrande natur. Hans papper öfverflöda af små poem och epigram, som visa att diktaren till vänskapsoffret

öfver Wertmüller och Thétis och Pelées kärlekshistoria förmått anslå strängar hos det kön, hvilkets bifall alltid var rococopoesien kärt. Vi finna där bland annat Ett Bref till Auctorn af Elegien i Vitterhets-Nöjen Andra Delen, som jämte »en present af en i gull infattad perlemor-souvenir» kommit från en okänd fru. Beundrarinnan harangerar Wellander sålunda:

Min Obekanta Skald! Som Elegien skrifvit
At hedra Eder Vän,
Ni har deraf et prof af bästa hjerta gifvit,
Som hedrar Er igen.

Beklaga så en Vän at andras tårar rinna
Som ingendera sett;
Det är at i vår tid et rart Exempel finna
Af vänskap, ömhet, vett.

Efter att ytterligare hafva prisat Elegiens skald för hans ömma hjärta, tackar hon till sist å sitt köns vägnar Utile-Dulci för den skörd af vackra känslor och tankar, det låtit de svenska läsarinnorna få njuta. Wellander svarar härpå, galant väljande samma versslag. Olyckligtvis drifver han artigheten därhän att ej vilja förödmjuka den okända damen genom att öfverträffa henne i poesien. Man höre:

Ert ädelmod, min Fru, till mig som okänd skrifvit,
Ni med et vittert bref
Har gillat den Cypress, jag åt min Vän har gifvit,
Då jag hans minne skref.

Mitt hjerta smakat har, hur sött det är at gråta,
För den man ömhet bär
At se et okändt bröst sig dervid röras låta,
Det dubbel vällust är.

Han tackar för souveniret, och uttalar därvid den onekligen mindre ridderliga, men omedvetet högst humoristiska tanken, att aldrig gifva detta ifrån sig — annat än åt sin blifvande hustru!

Men om jag denna skatt i annans gömma ämnar,
Som möjligt hända kan;
Åt hälften af mig själf jag då densamma lemnar,
Men ej åt någon an!

En annan dam, som också känt sig djupt gripen af Wellanders sätt att tolka sin vänskap för Wertmüller, sänder honom ett vida bättre epigram, som man kan döma af följande, väl formade rader:

Om en förlorad vän beständigt giör dig Smärta,
Om ingen mera finns som fyller detta rum,
Låt mig din vänskap få, jag ej begär ditt Hjerta
Kan du ej vara varm, bjud till att vara ljum.
En enda öm Oreste, som vänskap så bekänner,
Jag icke mista vill för alla andra vänner.

I allmänhet synas Wellanders väninnor hafva gjort sitt bästa att uppvakta honom med rim och meter och affatta sina bedyranden på vers. Den unge tjänstemannen, liksom rococon i sin helhet, synes ej känt det moderna artistskapets hat mot dilettantismen — och särskildt blåstrumpornas — utan tyckt som Thorild »att en liten mamsell kan slå på sitt piano utan att förtörna Gluck». Till en ung dam, som underställt honom några dylika hemmaväfda verser, har W. skrifvit ett af sina täckaste poem, den lilla dikt till Iris, som finns i Vitterhetsnöjenas andra del:

Min lilla Iris! Lycka till,
At Sång-gudinna bli.
Sjung ömt och fritt om hvad du vill
Om frihet, slafveri.

Om tända hjertans eld och brand,
Om Herdars tidsfördrif,
En målning af din vackra hand
Ger alting eld och lif.

Och i den andra strofen slutar Wellander med att spå, att den unga damens snillegnista skulle »tända ett bloss, som blefve henne sjelf och hela könet till heder». Denna artighet var riktad till Hedvig Catharina Wertmüller*, en syster till Wellanders döde vän. Stundom dölja dessa små biljetter på vers under sitt halft officiösa vänskapsspråk intimare band och häftigare känslor. Wellander har själf tillstått detta, då han i en liten kärleksdikt till Chimène skrifver:

Om vi vår kärlek nödgas dölja,
så låt oss bruka vänskaps namn.

Några rimbref röja så en ytlig liaison de plaisir, medan åter andra blott äro poetiska artigheter och stilöfningar, som tala om en kokett och vän-

* Sedermera gift med kapten Dævel. Hon har i Wellanders minnesbok skrifvit följande quattrain:

Jag kände Ehr i ungdomsvåren,
Min vänskap växte till med åhren,
Ju flera åhr, jag räkna får,
Ju fastare min vänskap står.

Hennes vittra intressen gingo i arf på hennes dotter Hedda, af hvilken utkommit en öfversättning af Byrons Giaurn (1830).

skaplig notväxling af galanta epigram och madrigaler på rococons vis. Utom Hedvig Wertmüller kan man identifiera ett par andra af dessa vittra korrespondenter — Catharina Elisabeth Brundelia, dotter till den aflidne kyrkoherden i Tyresö, en eljes okänd person, medan däremot en annan af dessa damer hör litteraturhistorien till — fru Amalia Catharina Lindegren, född Rabenius, den bekante känsloskalden Carl Lindegrens moder. Hon var gift med kyrkoherden i Lindesberg Johan Lindegren och hade namn att vara en vitter och lärd dam*. Wellander hade antagligen gjort hennes bekantskap under sin vistelse i Närke hos Gyllenbååt. Hon stod sedermera i vänskapligt förhållande till honom under hela hans lif, och det som finns af hennes hand i Wellanders papper är ägnadt att bestyrka den bild, Ljunggren gifvit i sin teckning, af en poetisk, vek, lättrörd och öfverspänd kvinna, som hade något af det brinnande ömhetsbehof och den öfverdrifna fraseologi, som också känneteckna den olycklige sonen**.

Några af dessa små poetiska versbiljetter och infall förtjäna att citeras som karaktäristiska för tidens sätt att använda vers som poetiskt sällskapsspel och som erotisk meddelelse-form.

Om glam och skämt och kärleksputs tala t. ex.

* Gjörwell, Kungl. Bibliotekets Tidningar om Lärda Saker 1767.

** Ljunggren, En Tidsbild från Seklets Början. — Däremot har det ej lyckats mig att identifiera en versskrifvande dam med initialerna H. C. S., af hvilken flera dikter finnas bland Wellanders papper, några af särskildt öm beskaffenhet.

följande deviser till fettisdagens fastlagsris — en epigramatisk genre, som blifvit modern särskildt genom Dalin, hvilken ju skrifvit en hel massa dylika karnavalsepigram.

Slå sin Vän
Och klappa sin Ovän.

Jag ingen Ovän har at klappa
Men väl en värdig Vän at slå,
Som nu ock Ris af mig skall få,
Och sig ändå bör lycklig skatta,
At Han så lindrig aga fådt
För det han vågat sammanpara,
Hvad sällan plär förenat vara:
Et uplyst vett, et hjerta godt.

Wellander svarade härpå med följande artighet:

Litet ris gör barnen godt,
Hjertat böjs med lock och aga.
Sådant fallit på min lott;
Intet skäl har jag at klaga.
Socker delas ut ibland
Utaf en och samma hand,
Som man ser till riset nappa:
Och den handen, som mig slog
Har ock lärt, att vänligt klappa.

Flera dikter från denna tid visa den stadige tjänstemannen i den öfverraskande situationen af poetisk cavaliere servente till en hel rad af bourgeoisiens unga damer. Man ser honom såsom kurgäst vid Sabbatsbergs brunn stränga sin lyra till de sköna damer i puder, solhatt och nätteldduk, som han mötte vid källan. Följande lilla Impromptu på Ulrikas dag firar ej mindre än trenne Stockholms skönheter med detta namn:

Ungdom, kom at kransen vira!
Kärlek! Hjälp du äfven till!
Vänskap! Gläd dig at få fira
Hvad du gerna fira vill!
Solen bländar för at pryda
Tre Ulrikor på en gång.
Vänskap! Kom at glädjen tyda
Här vid källan med din sång.

Friska flod, där helsan rinner
Med ett kraftigt jern och stål;
I Ditt bleck man Nektar finner,
Då man tömmer Ullas skål.
Vänskap gläder hjertat lika,
Håller alltid lika färg,
Om jag dricker för Ulrika
Mosler eller Sabbatsberg*.

Ett annat litet epigram från Johannadagen underrättar oss emellertid, att de tre Ulrikorna ej visat poeten vederbörlig tacksamhet:

När du sist tre söta munnar
Bordt förtjäna på en gång,
Man dig ej en enda unnar:
Spar din möda och din sång.

Men bland dessa lätta och uppsluppna små dikter, som Wellander fått och besvarat, ligger en af en okänd hand, som sticker af genom tonens allvar, genom en fläkt i det hela, som säger att man här är ett djupare tycke på spåren. Vittna de

* Sabbatsbergs hälsobrunn kom på 1760-talet på modet, Lundin och Strindberg, Gamla Stockholm s. 487—8. Bellman lämnar i sin dikt, Sabbatsberg den 12 juli 1788 (Ny samling utgifven af Eichhorn II s. 109), en af sina utomordentliga ögonblicksbilder öfver brunnslifvet därstädes.

andra blott om galanteri och kurtis, känner man här den verkliga och svikna kärlekens innerlighet. Dikten, dagtecknad den 2 januari 1773, öfverlämnades, enligt anteckning af Wellander själf, af en obekant »i portgången hos Gelbgjutaren Roth»* och blef honom sedermera tillställd. Poemet lyder sålunda:

Än hiertat lika ömt nu gillar, nu bestrider
Et vacklande beslut.
Dock glöm, min öma Siäl, glöm bort förflutna tider
Och hvad du egt förut.

Låt blott ur troget bröst de tysta suckar fara,
För Damons sanna väl,
Bed Himlen at han må så säll och lycklig vara
Som Han har ädel Siäl.

Min Damon lyckan värd, ditt snille gör din lycka,
Dig äran skydda vill;
Men utan lyckans glants at sig ock lycklig tycka
Det hör ditt hierta till.

Så at om frågan blir, hur Du så ömt kan skrifva,
Hur känslan blir så fin,
Du då med samma skjäl det samma svar kan gifva
Som fordom en Racine.

Se Damon denna vers den första — den sista
Min ömhet tvang af mig.
Du fåfängt sviker mig, ty förr lär hiertat brista
Än det förgäter dig.

Wellander svarade härpå i vers, som hvarken hafva den okända brefskrifvarinnans flykt eller

* Enligt 1790 års Vägvisare genom Stockholm bor »Gelbgjutaren» A. Roth vid Clara Bergsgränd.

innerlighet, men till fyllest röja en slocknad känsla, af hvilken blott grå aska och vemodig hågkomst finnas kvar.

Min Vän, bjud icke till, at Dig för Damon dölja,
Du känns så lätt igen,
Ditt öma tänkesätt, ehur Du Dig må hölja
Det röjer dig som vän.

Och han slutar sitt matta och kalla svar med följande tomma artighet:

Förr hedrad af Din hand, Din vers jag noga känner,
Han ej den första är,
Han ej den sista blir, om Du för mig bland vänner
En lika ömhet bär.

Detta torde vara nog för att visa Wellanders popularitet bland tidens läsande damer, och ända till 1774, till den tid, då Wellander började allvarligt fundera på att binda sitt öde vid den Wennbergska familjen, i hvilken han allt sedan 1770-talets början umgåtts, kunna vi följa en rad af små äfventyr, hvilka visa äfven den i grund och botten så sansade och tempererade tjänstemannen som en son af det yra tidskifte, då den, som ej rekryterats i Bacchi här gärna var gradpasserare i Eros'.

Den berömdhet, Wellander genom sina vittra verk och sin ställning i det sällskapliga Stockholmslifvet vunnit, influerade till sist, om också ej så fort och kraftigt som han kanske hoppats, på hans bana som tjänsteman. Vi erinra oss, att han hösten 1763 begynt sin ämbetsmannaverksamhet som »Contoirs-skrifvare vid Curator-Contoret i stadens Justitie-

Collegio och Förmyndarekammare» och dessutom varit extra ordinarie vid stadens kämnersrätt. Först 1766 hade han fått någon aflöning att tala om, då han blef Cancellist och Vice Curator ad litem*. Blott ytterst långsamt avancerade han vidare och hans papper lämna oss åtskilliga upplysningar om hans försök och misslyckade förhoppningar att vinna befordran. »Det är sant, at det nöjda sinnet ej lär bero på någon fullmagt: men det är svårt at vara kallsinnig vid alla lyckans anstalter. Lycklig den som i alla fall tryggar sig vid Guds visa styrelse och eger nog philosophie at uthärda en hop svåra skiften», heter det i ett af Wellanders bref, och han hade också behof af filosofiskt tålamod. Då Wellander till Adolf Fredrik inlämnat sin dikt Den 15 December 1768 hade konungen gifvit skalden löfte om fullmakt som borgmästare i Uppsala, och sedan äfven nämnt honom därtill, men det oaktadt erhöll landtmätar Yckenberg platsen**. Wellander skref härom ett tämligen gudsnådligt epigram, lyktande med orden:

Jag lika glad ändock, har än det hoppet qvar,
At Gud i Adolphs hand min del förvarat har.
En öm och rättsint far åt barnen lika delar,
Och Adolphs Nåd för mig i sinom tid ej felar.

Sedan dess har han så godt som vid hvarje ansökan han gjort skrifvit poetiska suppliker till konungen och vid hvarje felslaget hopp trösteverser för sig själf. Dessa äro föga uppbyggliga som poesi

* Ofvan s. 121.

** Wellander till Lidén 1771—72.

och vittna om en brist på stolthet och värdighet, som skulle göra ett än pinsammare intryck, om ej författarens naivitet — hans smicker och hans böner äro alltid på god tro, utan medvetande om kryperi — och tidens sedvänjor ursäktade många bugningar, som förefalla oss omanliga. En indirekt förtjänst hafva de alltid — att låta oss i detalj kunna följa hans planer och försök som ämbetsman. I oktober 1769 hade Yckenberg fått den syssla, som Wellander gick miste om — helt säkert till egen lycka, ty borgmästaren i Uppsala hade nog varit för långt från de litterära händelserna, för att anmodas versifiera Thétis och Pelée. Till ersättning blef han den 12 april 1771 ordinarie Curator ad litem i stadens Justitie-Collegium. »Lönen härvid är lika stor som borgmästareplacen, och jag är alltid nöjd med de öden Försynen behagat åt mig utpeka», skrifver han i bref till Lidén af den 1 juni detta år. Samma sommar söker han, men förgäfves, att få blifva biträde till sekreteraren vid riksdagens sekreta utskott. Däremot hade han på hand successionen till platsen som Cancellers-Secreterare för Lunds Universitet efter G. A. Löwenhjelm, i det konungen själf rekommenderat honom hos kanslern, riksrådet Hjärne, men han gaf frivilligt efter för att ej stå i vägen för en poetiserande vän och landsman C. G. Kökeritz, en »skickelig och beskedlig gosse — jag har ej hierta nog at förstöra hans hopp. Men skulle vi ännu en gång råkas, kan jag ej ge vika. Jag måste äfven se på min lycka. Emellertid får jag nöjas med det lilla brödstycke, som jag efter nog väntan omsider innehafver», heter det i ord,

karaktäristiska för den rättsinte brefskrifvarens goda hjärta*. Wellander sträfvade för egen del att blifva rådman i Stockholms stad, men det gick långsamt med utsikten till befordran. Möjligt är också, att han ej skötte sina officiella plikter med samma ifver som de poetiska eller också, att han »råkat i misskredit hos Themis allvarliga yrkesbröder genom sin gunst hos Sånggudinnorna»**. Ty en mängd dikter visa, att han flera gånger förgäfves sökte en sådan befattning. En liten vers till Gustaf den tredje, af den 9 februari 1773, torde vara författad som supplik med anledning af ett dylikt eller motsvarande val:

Mitt hopp, som svigtar ren för Lyckans tunga hand,
Till Gustaf nyss sin tillflygt hade:
Det ned för Hieltens Thron sin hela omsorg lade.
Han, som har lättat nyss et helt betungadt Land;
Han som är vis i Råd, i mildhet utan Like;
Han som gjort underverk med sit betryckta Rike;
Om Han min välfärd tar sig an:
Et muntradt hopp ej tror sig fela,
At Han, som Nåd och rätt kan dela,
Som ock visligt fogat hop det hela,
Min Lyckas brutna länk ock sammanfoga kan.
Det felt, som Snillet får, ger gerna mager gröda,
Där glömskan ifrån Thron dess första brodd förtär:
Men hos en Svensk August, som Snillets Skyddsgud är,
Det efter missväxtår kan hoppas för sin möda,
At vid en längtad skörd omsider få sin föda.

* Kökeritz fick också platsen, Weibull och Tegnér, Lunds Universitets Historia s. 436.

** O. Levertin, Gustaf den tredje som dramatisk författare.

Denna rättframma bönesuck blef emellertid utan uppfyllelse — liksom en efter ett rådmansval den 17 aug. 1774 skrifven dikt, som på en »pappers octave» insändes till Majestätet den 15 november samma år, begynnande*:

Det glada hopp mig Himlen lemnat
Til Gustafs Thron sin tillflygt tar.
Hvad öden mig Försynen ämnat,
Jag ser min Konung an som Far.
I sjelfva töcknet af min Lycka,
Jag ser den hand, som mig kan rycka
Ur faran af en fruktad nöd.
Men Kung! Jag ber om dagligt bröd.

Det var helt säkert ovanligt för Gustaf den tredje — vid denna tidpunkt åtminstone — att få böneskrifter på så lediga och flytande vers som dessa, men det oaktadt slog Wellanders hopp fel denna gång, liksom vid ännu två andra val den 4 januari och den 16 augusti 1775. Vid det sista tillfället trodde dock den optimistiske poeten, att, som han skrifver, »Majestätet skulle begagna sig af en Resolution på Ständernas besvär ifrån 1664 den 1 sept. och nämna honom utom förslaget», och för att hvässa detta lofvärda uppsåt hos monarken, kläder han sig i koturnen, och på alexandriner klagar han sitt hårda öde:

På Lyckans vida fält en vrå mig Ödet gifvit,
Där af et sviksamt hopp min välfärd gycklad blifvit.
Tolf år i denna krets mitt tålamod jag öfvat.
Med glömska och föragt mig Lyckans hårdhet pröfvat,
Tre gånger har jag sökt, tre gånger afslag fått,
Med samma skörd som förr mitt bröd är lika smått.

* Gust. H. S. Fol. 63.

Med mer tafatt än lyckadt försök till satir beskrifver Wellander vidare, hur väld härskar vid valen och kastar hans lefnadsöden ut på ett stormigt haf, där den stackars Curatorn ej ens ser en räddande Gud. Han antyder — för att särskildt taga konungen på det ömma — att dessa motgångar äro ett straff för »Thétis och Pelée», att den sång, Muserna lärt honom, ansetts som ett oförlåtligt fel för en ämbetsman:

De stunder hon förnöjt mig blifvit alltför dyra,
Då Snillets helga rätt, at äga Gustafs Nåd
Får skrifvas mig till last af hopens öfverdåd.

Och dikten slutar med det allra ödmjukaste knäfall:

Jag trygt till Gustafs Thron får denna klagan bära
Förvissad om den hjelp, som tecknar Gustafs ära.

Det var, kan man säga, de sista kartescherna, som Wellander afsköt i denna dikt, och det är ej godt att förstå, hvad hans sånggudinna skulle hittat på, om ej denna generalsalfva haft beräknad verkan. Dikten afsändes den 29 augusti till Carl Scheffer, som framlämnade den till Majestätet på Gripsholm, och den 6 september begaf sig Wellander ut för att kunskapa. Han fick då höra, att konungen läst verserna och »nådigst lofvat» nämna honom utom förslaget, hvarför Wellander också redan samma eftermiddag gjorde sin tacksamhetsuppvaktning. Men ännu en gång skulle Wellanders förhoppning gäckas. Det märktes just vid denna tidpunkt ett första missnöje med konungen i det borgerliga eljes så rojalistiska Stockholm.

Orsakerna därtill voro dels beslutet om uppsättandet af en frihamn i Marstrand, men dels och framför allt förordningen af den 14 september 1775 om »hämmande af oloflig brännvinstillverkning och säljning», — båda rörde vid borgerskapets ekonomiska intressen*. Under sådan sinnesstämning ansåg Gustaf III det oklokt att gå utom förslaget vid rådmanstillsättningen, ett litet drag, som visar den diplomatiska försiktighet, med hvilken han skötte sin ställning till hufvudstadens opinion. Den stackars Wellanders alla vältalighetsstycken och audienser voro sålunda förspillda, och äfven hans fogliga humör kände en fläkt af det Juvenaliska: Facit indignatio versum, och han skref följande epigram, tillräckligt visande den beskedliga morskhet, som kännetecknar honom, när han skall vara bitande och satirisk:

Öfver en viss tidning den 13 oktober 1775.

På ryktets vingar förd, en mild och blidkad Lycka
Nyss vänligt åt mig log och alla kunde tycka,
At hon, från Gustaf sänd, bar min beskärda del:
Til slut hon sade: Nej;
Ditt hopp vil gynna dig, men denna gången ej —
Din Skydds-Gud mig befallt, att glädja nu en annan,
Han tänkte Nådigt; men... besinna Tidens fel
Farväl — skrif din förlust i så förtvifladt spel
På Marstrand och på brännvinspannan.

Också hade den fredlige epigrammatikern icke skäl att just den dagen underhålla någon särskildt skarp satirisk stämning. Ty just samma dag, 13

* Fersens Historiska Skrifter III kap. 7. Odhners Sveriges Pol. Historia under Gustaf III, I kap. 6.

oktober 1775, fick han åtminstone den ersättningen att uppflyttas till förste Curator ad litem, och vid nästa ledighet efter borgmästar Ekroth erhöll han ock, efter Stockholms Stads Borgerskaps enhälliga val, förslag till en Rådmanssyssla på literata classen, hvartill han utnämndes den 8 maj 1776*, då han tillika blef Præses i Stockholms Stads Kämners-Rätt. Vid tacksamhetsuppvaktningen hos konungen ute på Ulriksdal den 16 maj hade också Gustaf III det i sin välvilliga ironi så karaktäristiska infallet: »Det duger ändå att skrifva vers.»

Så var nu Wellander ändtligen vid sina önskningars mål, efter nära tretton års tjänstgöring som ämbetsman, och det måste hafva varit med en känsla af att hafva hunnit en hamn med säker bärgning och lugn framtid, som han första gången som rådman skref sitt namn under protokollerna.

* Fullmakten finnes bland hans papper i K. B. H. S.

IV.

Wellander, rådman i Stockholm.

När Johan Wellander i maj 1776 ändtligen nått sitt länge eftersträfvade mål — en rådmansplats inom Stockholms magistrat, fann han det vara på tid att sätta eget bo och söka den stadiga lyckan i hymens ärbara paulun. Redan dessförinnan hade han varit på det klara med, hvilken ung dam han ville upphöja till rang och värdighet af perpetuell sånggudinna, och med hvilket hus han önskade att blifva befryndad. Bland de borgarfamiljer, i hvilka han umgicks, var det särskildt en, som genom musikaliska och vittra intressen, burgna förhållanden och vänsälla vanor hade en företrädesrang i hans hjärta — bankokommissarien Wennbergs. Husfadern själf, Eric Samuel Wennberg, först auditör vid Lifdrabanterna och sekreterare i krigsrätten, hade 1761 erhållit den indräktiga platsen som kommissarie i riksens ständers bank och genom giftermål med Catharina Elisabeth Christiernin fått andel i de så kallade Ljusne-Verken i södra Helsingland *. Wenn-

* Stam-taflor till upplysning om den Christierninska släkten. Stockholm 1785. Om Eric Samuel Wennberg se Anrep, Svenska släktboken III; för uppgifter om familjen har dessutom användts Hadelinska Slägtens ättarthal, handskrift nu i kanslirådet Wennbergs ägo.

berg tillhörde en Östgöta-släkt, men utom landsmannaskapet fanns det emellan honom och Wellander flera andra band och beröringspunkter. De hade en gemensam vän i Henric Frosterus, den i förtid bortryckte juridiske professorn vid Uppsala universitet, hvilken under sin Stockholmsvistelse brukade vara Wellanders gäst. Under sin befattning vid general-krigsrätten hade Wennberg, »genom sjelfva erfarenheten underrättad om den brist på uplysningar, som gjorde Svenska Krigs-Lagfarenheten, om icke oredig dock svår i utöfningen», gjort stora samlingar i krigslagfarenhet, men då hans bana ändrades, öfverlämnade han materialet åt Frosterus för att denne skulle fullfölja och utarbeta verket. När denne 1765 utgaf sin bekanta Inledning till Svenska Krigslagfarenheten, nämnde han också Wennberg bland sina hjälpare*. Men frånsedt detta var Wennberg i och för sig genom hela sin läggning passande att blifva Wellanders umgängesvän. Han var ej blott vitterhetsälskare, men hade själf som ung öfversatt ett helt stort sorgespel — Voltaires Cæsars död — gifvet på den Svenska skådeplatsen i Bollhuset med Petter Palmberg som Brutus**. Enligt Apelblads Anonymi et Pseudonymi Sveciæ var Wennberg också författare till den beska kritik, som 1768 utkom öfver hofpredikanten Enebоms predikan i Serafimerorden året förut. I Utile-Dulci blef han också en ifrig ledamot. I dess stämbok står han

* Stockholm 1765, J. A. Lindblom, Åminnelsetal öfver H. Frosterus, Upsala 1773.

** J. Flodmark, Kongl. Svenska Skådeplatsen. 1737—1753.

upptagen såsom flöjtist, och i den senare inrättade Musikaliska Akademien nådde han ända till presidentvärdigheten (1790—91). Emellertid äro musikaliska akademiens protokoller förlorade för dessa år, och man kan sålunda ej bilda sig någon föreställning om denna art af Wennbergs verksamhet.

Mot slutet af sitt lif — i bref till domprosten Älf år 1782 — skildrar också Wellander sin svärfader i varma ord: »Utan skryt må jag förklara, att jag känner här ingen, som jag sätter öfver honom. Hans kundskaber äro vida öfver en Banko-Commissaries och skulle passa för en annan kanske långt högre sphere. Sådan är ock hans caractere: sann, ädel, simpel och älskvärd. Också känner jag ej någon mer lycklig menniska, ty alla älska honom och han har ingen ovän. Hans hus och famille likna honom. Det blir mer och mer sällsynt i våra tider att finna något sådant aldeles efter den gamla ärbara stylen.» På en gång begåfvad och förmögen intog Wennberg sålunda en bemärkt plats inom det borgerliga Stockholms sällskapslif.

Af tillfällighetsdikter, tryckta och otryckta, ser man, att Wellander alltifrån 1772 stod i det lifligaste umgänge med bankokommissariens familj.

I maj 1772 riktar han sålunda till Wennberg en i ett enkelt och manligt språk affattad tröstedikt öfver Frosterus' död, ett af de bästa tillfällighetspoem Wellander skrifvit*.

Den 14 juni samma år ägnar han ett par små

* Til En Sörjande Vän vid Tidningen om Professoren Henric Frosteri död, Stockholm 1772.

lyckönskningsstrofer till bankokommissariens äldste son, då denne »den 14 juni 1772 I Anhöriga och Vänners Närvaro, upläste ett Tal, som Han i Svensk obunden stil författat öfver Konung Gustaf den III:djes Kröning». Wellander skrifver däri.

Unge Vän! hos dig jag skådar
Ålders Maj med bästa hopp,
Höstens rika skörd du bådar,
Redan i din blommas knopp.
Dygd och snille re'n dig pryda,
Ock med ett så vackert Arf,
Gossen skal en Man betyda
För vår Gustafs tidehvarf*.

Den sextonårige ynglingens tal finnes ej i behåll och ej heller, mig veterligt, något annat tryckt af hans hand, utom en Åskådning af de i afseende på Sveriges Penningeställning vid 1823 års Riksdag tagne beslut, en finasiell och nationalekonomisk undersökning, visande att han, liksom de flesta af syskonen, ärft mer af bankokommissariens än vitterhetsvännens begåfning, ty ensamt Thure Wennberg, den kände konstskriftställaren, sekreteraren i öfverintendentsämbetet, hade litterära anlag, ådagalagda i konsthistoriska uppsatser öfver Adelcrantz, Åkerström m. fl.**

* Stockholm 1772.

** Skådespelet Fale Bure, utkommet under hans namn i Stockholm 1795 är däremot rätteligen författadt af J. G. De la Gardie, medan Wennberg kanske författat det utkast till ett drama: Marggrefven af Baden, som anonymt trycktes 1811. Om Wennberg se vidare L. Looström, Den Svenska Konstakademien.

Wellanders intresse för den Wennbergska kretsen räckte äfven till aflägsnare medlemmar af familjen — i november 1772 skref han en vacker grafdikt öfver fru Wennbergs mor, Margaretha Hadelin, och ett skaldebref till Johanna Margaretha af Bjerkén visar honom i vänskapsförhållande till hennes syster, som var gift med den store läkaren, den 1773 adlade assessorn i Collegium medicum. En hel följd af dikter af lättare, mindre officiös art visar Wellander som husets hofpoet, kommande med sin mer eller mindre prydligt bundna versbukett på alla hemmets bemärkelsedagar. Han håller skålen vid högtidsmiddagen på makarnas bröllopsdag den 6 december, och hyllar i eget och barnens namn det lyckliga brudparet:

Så lycklig Man, som lycklig Far
Dig intet jordiskt nöje felar,
Du med en älskad Maka delar
Det lugn, den ro, som dygden har.
Er ålders höst än liknar våren:
Er sällhet ökar sig med åren,
Alt mer och mer af nöjen rik,
Du unga flock som ögat gläder,
Du mönster har i dessa fäder,
Blif dem till alla delar lik.

Han knackar i bischoffsbålen på födelsedagar och namnsdagar, besjunger på någon af de moderna vismelodierna Eric Samuel, och de förtjusta bordsgästerna bilda korus, gnolande med i refrängen.

Så låg det för Wellander nära till hands att tänka på att blifva son i huset. Wennberg hade tvenne döttrar — den yngsta, Maria Catharina, i familjen känd under smeknamnet Maricatrine, var

ännu blott en tioårig yrhätta — men den äldsta systern, Sara Margaretha, redan en ung kvinna i tjugutalet. Det var henne Wellander i sin fantasi började se som huslig efterträdarinna till Iris, Zephis, och Chimène, de koketta damer, som styrt hans vittra ungdomsår. Så vidt jag tydt en del af de små versstumpar rätt, som ligga bland hans papper, börjar han nu göra en fredlig afveckling af sitt förflutna och vänder hädanefter hela sin hyllning till Daphne, som blir det högpoetiska namn, under hvilket han hyllar sin blifvande hustru. Något porträtt af Sara Margaretha Wennberg finnes troligen icke, och hvad man ur mannens bref kan läsa sig till om henne gifver föga annat än en otydlig silhuett af en god och mild kvinna, som till karaktär eller begåfning ej på något vis skiljer sig från det hvardagliga. Liksom så många andra unga damer i tidskiftet kunde hon skrifva en tillfällighetsvers om det gällde, och en önskan om en smula poetisk hjälp har kanske först låtit henne träda i närmare beröring med faderns vittre och berömde vän. Ett minne häraf är en liten otryckt, äkta rococolustig dikt af Wellander: *Censur öfver några verser författade af Daphne.*

Jag har med nöje läst de 3:ne Skaldeblad,
Som Daphnes vackra hand har skrifvit.
Fast alt ej lika granskadt blifvit;
Den frihet tanken har, dock gör mig lika glad.
Jag ville här och där förändra någon rad:
Jag ville plåna ut en bild som fasa gifvit;
Ty Daphne, sjelf så täck, bör blott det vackra ge,
Der alt af Daphnes fägring prålar.
Men för at skildra bäst, hvad ögat helst vill se

Må stundom blandas moln och strålar.
Alt väl, dock bäst af alt är hjertat som hon målar
Af hedersmannen C. J. E.
Der ser jag Daphnes hand en målning förete,
Som visar hur hon ädelt tänker.
Det plär så ganska sällan ske
At ungdom ser, hur dygd långt öfver lyckan blänker.
Jag vördar dessa drag. Men Daphne, jag må le,
Då du en gammal man ditt unga hjerta skänker.
Det all natur och ordning kränker,
Låt ej den lilla Guden se
At du hans facklas brand i ålderns ishaf dränker.

Den lilla dikten röjer ett till skämt förklädt tycke och den unga mamsell Wennbergs koketteri med den gamle hedersmannen C. J. E. var kanske blott en oskyldig krigslist. Wellander blir allt mer fäst vid henne och den 27 juli 1776 skedde trolofningen. Då Wellander ju samma år fått sin rådmansfullmakt, började han genast ordna sin bosättning. Nu flyttar han från sitt gamla logis hos gelbgjutar Roth vid Clara Bergsgränd n:r 9, där Iris lämnat sina poetiska epistlar i portgången, till Drottningatan »midt emot Hovingens stora hus», och fick där åtta rum. Om det dock drog något ut på tiden med giftermålet berodde detta dels på sjukdom inom Wennbergska familjen, dels möjligen också på någon liten brytning mellan honom och svärmodern, om jag ej tolkat orätt en vacker dikt bland hans papper, Til Calista, nedskrifven i december 1776. Wellander klagar där att inom ett »modersbröst» saknas mer och mer »den värme och det lif, som gör hans trefnad».

Du är ju Mor och Vän; se mig med kärlek an,
Förlåt af ädelmod, hvad jag af svaghet brutit.
Det band, det helga band, som oss så nära knutit
Försoning verka bör, om något verka kan.

Genom sin älskvärdhet torde Wellander också hafva vunnit svärmodern — han låter till och med rådstuvaktmästaren gå hennes ärenden. »Skickat fru Wennbergs gulddosa med stadstjen. Westman till Hof. Juv. Suther at lagas» heter det i en minnesbok, full med små notiser särskildt från år 1777.

Man ser af dessa anteckningar, att vår rådman vid denna tid var upptagen af omsorgerna för sitt nya hem, och under de allvarliga sessionerna i kämnerskammaren torde herr præses' tankar mer än en gång ilat på brudgumsvägar, ty midt ibland uppgifter om böter, besvär och lägersmål inflikas i hans promemorior anteckningar om bohag. Klensmeden mäster Cronsander skall sätta upp »klocksträng från sängkammaren genom lilla köket och förstugan till stora köket» och göra i ordning stekvändaren, lärftskrämar Lampa (Drottninggatan 25) få betalt för »Kypert och lärft», och Wellanders vän, husgerådsmästaren Sterky (Riddarholmen 142), till hvilkens bröllop han skrifvit vers, kompletterar hans möblemang. Till denna tid hör kanske också ett förslag från en skräddare till en »hedersklädning», som finnes bland Wellanders papper, visande att det ej var någon småsak äfven för en ämbetsman att förskaffa sig en galadräkt med allt hvad därtill hörde: rock, väst, byxor, kappa, hatt och galoscher. Summan löper opp till 891:28 (daler kopparm:t). Men så voro också kläderna af finaste kläde med

sidenfoder och slag af sidensatin på kragarna för att ej tala om de sex dussin förgyllda knappar, de 28 alnar snören, som hörde till garneringen, plymerna och bandrosorna till hatten och fransarna till écharpet*. Ändtligen stadde Wellander sig tjänarinnor, hus- och kökspiga, och det nya hemmet var färdigt till inflyttning, ordnadt af honom själf och hans släkting fru Maria Levin, som med sin son notarien, sedermera assessorn i Svea Hofrätt, Eric Levin, tillhörde hans allra närmaste**.

En liten dikt från samma äktenskapliga beredelsetid af Wellander till hans fästmö är lustig och karaktäristisk för hans lynne. Det är en Förklaring öfver Et Fastelags Ris til Daphne skrifvet på fettisdagen 1777.

Af gammalt lustigt bruk från aldra äldsta tider
Bör Daphne af min hand i dag få litet ris
Ej med en tunghändt kraft, men på så lindrigt vis,
At ej vår kärlek deraf lider.
Då snart han färdigt byggt vårt nya paradis.

I stället för hetvägg gifver då fästmannen sin Daphne ett vackert guldur åtföljdt af sirliga jamber. Ingenting ser vid första ögonkastet galantare ut, men det är ej utan att hans fastlagsris skall meddela en pedagogisk tuktan. Den blifvande äkta mannen

* Såvida ej detta kostnadsförslag är uppgjordt för en nationell dräkt — efter Gustaf III:s bekanta reformplan från 1777—8.

** Fru Levin hette liksom Wellanders mor i sig själf Cederberg, men af Wides Östgötha släkter framgår ej, i hvilket band de stodo till hvarandra. Dessa Levinar från Norrköping hade ingen förvantskap med den bekanta Muskösläkten i Stockholm.

passar på att servera i blommor och band inlindad moral. Urkedjans berlocker äro alla symboliska — pitschaftet, som föreställer en dufva med påskriften je ris en espérance, en maning om att äga hjärtats menlöshet och oskuldens foglighet, »volanten» med sin påskrift je vole pour vous, en vink om lydig tjänstaktighet, och den öppna boken med titeln L'art de plaire seconde partie, en klar lärdom om, att kärlek upphöjd i äktenskaplig dignitet ej är lek och svärmeri, men pliktfylld verksamhet:

Den första vackra del om idel kärlek handlar,
Den andra, mera stark, till pligter alt förvandlar,
Den första tolkar mest, hvad man om nöjen vet;
Den andra nöjen ock, men mera skyldighet.

Jeronimus kunde ej uttrycka sitt hjärtas mening bättre, och den förlofvade mentorn slutar sin äktenskapliga fettisdagslektion sålunda:

Man åt ett älskadt barn ger ömsom ris och socker;
Och jag med detta ris en teckning vågat ge,
Hvaraf min Daphne bör mitt hjerta kunna se —
Och hämta lärdom i berloquer.

Emellertid nalkades bröllopet. Den 20 mars skrifver Wellander till prosten Olof Berg i Skog i Helsingland för att han skulle lysa i samma kyrka, där det för 24 år sedan lysts för hans kärälskeliga svärföräldrar. »Jag anhåller ock på det ömaste at herr Probsten nu som då ville beledsaga Lysningen med sina trogna förböner och lyckönskningar, hvarom jag af herr Probstens goda hjärtelag vågar göra mig alldeles förvissad, på det jag, genom min äkta

förening, må njuta till godo mina k. svärföräldrars välsignelse, så visst som jag i deras lyckliga sammanlefnad, utmärkt af ära och dygd, ser för mig de bästa och värdigaste efterdömen, hvilka äfven från första början grundat min vördnad och kärlek för det älskansvärda Wennbergska huset, och hvadan jag i alt afseende gläder mig, at hafva träffat en så hedrande förbindelse.»

Påskdagen skedde också första lysningen, och den 24 april* stod bröllopet och makarna inflyttade i sitt hem vid Drottninggatan. Om »den betydliga förändringen i hans tillstånd» heter det i Wellanders första bref som äkta man till Lidén, sedan smekmånaden var öfver och han varit gift »i 16 veckor och således undangjort alt hvad kärlek och etiquette fordra» — att han, Gud vare ära, blifvit »ganska väl gift». »Jag har fått en hustru sådan, som jag af vår Herre bedit om: alvarsam, snäll och sparsam i sin hushållning och mig hjerteligen tillgifven.»

Genom den i förmyndarkammaren förvarade bouppteckningen kunna vi få en idé om makarnas hem, och under studiet af denna förteckning ter sig en följd af glädtiga, borgerligt gustavianska rum för ens fantasi. Det är en sal med väggur af Ernst i lackeradt fodral, med gulmåladt matbord, prydt med ljusstakar af tenn och ljussaxar af järn, måladt skänkskåp af furu, mellan hvilkas dörrar tenntallrikarna och silfret lyste, ljuskista af ek och karmstolar med lösa lärftsklädda dynor. Det är ett litet kabinett med småstolar öfverdragna med rödt och hvitt bomullstyg, ett tebord inlagdt med

* Notificerades i Inrikes tidningar den 1 maj 1777.

alrötter och ett annat litet rödmåladt tebord med tebräden af svart lackeradt trä, kopparna i sin tekoppskorg och kannorna af terra sigillata. På väggen en rococogravyr i sin ram och nedanför den rådmannens violin i sitt violfoder, notpulpeten med sin stämhammare och Tartinis L'art de l'archet på stället, och nothyllan med dess symfonier och konserter, kvartetter, trios och violinsonater af Corelli, Geminiani, Boccherini, Giardini, Pugnani och andra af de gamla italienarna, J. S. Bach, Kommel, Graaf och Benda af tyskarna, för att ej tala om den mängd kompositioner från Hasse ända ner till Piccini och Haydn, som här funnos handskrifna. (Af svenska tonsättare hittas i Wellanders musikbibliotek ensamt en symfoni af Roman.) Innanför kabinettet ligger förmaket, självfva statrummet, användt vid bjudningar och visiter, med soffa och fåtöljer af gul damast, mahognybord, i hvilkets lådor funnos fruns sybåge och knytbräde och på hvilket stodo lottospelet med sina marker och det lackerade etuiet med sina luktvattenflaskor. På ena kortväggen hängde, omgifven af buktiga lampetter, en stor spegel i förgylld ram, i hvilken den glada möbeln och ljusskärmarna af ljust siden speglade sig, på den andra ett porträtt af »ett utländskt fruntimmer i pastell och svart ram» och öfver soffan ett sidenbroderi, bröllopsgåfva af skaldens gamla ungdomsväninna prostinnan Lindegren, där den lille guden med onödig försiktighet kände efter om hans pilspets var hvass och en huslig sånggudinna drömde öfver en bortglömd lyra.

Efter ett litet hvardagsrum med pinnstolar och

lösa dynor, sybord och arbetsdon, kom man till herrns gemak, där han författade vid sin skrifbyrå af ek, och där »Dalins medaillon» infattad i ebenholz hängde mellan bokskåpen, en vitter epigons hyllning åt sin tids andlige stamfader. Biblioteket var för öfrigt hvarken rikt eller intressant, ett antal slumpvis hopkomna böcker, af hvilka knappast någon slutsats kan dragas om ägarens lektyr. Vid sidan af litet juridik och några tillfällighetsskrifter, en smula historia och en smula in- och utländsk vitterhet, bibeln och lagboken på rangplatsen, några latinare, Terentius och Lucanus m. fl., några fransoser, ett par delar af Voltaire och ett par arbeten af Raynal, Dalin och några af hans efterföljare, för resten predikningar och skrifter af litterär och anekdotisk art. Lidéns Historiola och Gagnerus' Äreminne öfver Stiernhielm voro dedikationsexemplar. I tvenne olika editioner förelåg endast ett verk, Wellanders älsklingsbok vid sidan af bibeln, hans mandoms tröstebok, Boëtii Consolatio philosophiæ.

Sängkammaren till sist rymde den stora äkta sängen med sin damast och sitt sidentäcke, sina sparlakan af brokig kattun, fruns toalett och mahognybord med stenskifva. Så — frånsedt köket med hela sin arsenal af gammaldags höga pannor och stora kittlar på fötter — torde den Wellanderska heminteriören hafva tett sig i de olika bostäder makarna hade. Ty redan på hösten 1777 hafva de flyttat från Drottninggatan och bo vid Västra Trädgårdsgatan, midt emot Jakobs kyrka, och höra om våren »göken gala i Kungsträdgården». En kort tid lefva de i Douglaska huset på Blasie-

holmen*, för att först få en verkligt varaktig stad en trappa upp i fabrikör Isoz' hus Garfvaregatan 56 å Kungsholmen.

I denna borgerliga ram var det nu Wellander infogade sitt lif, och från denna tid är också hans egentliga poetiska bana så godt som afslutad. Det är, som han hängt upp sin lyra i salongen under sidenbroderiet med den äktenskapligt mysande kärleksguden och den husliga sånggudinnan, för att blott taga ner den från spiken vid familjehögtider och namnsdagar. Han går helt upp i ämbetsmannaplikter och familjelif. De små rimmerierna från dessa år — Wellander har den svagheten att kalla dem improvisationer, ehuru man vanligen hittar två, tre kladdar på den minsta lilla bit han skrifvit — äro därför blott af biografiskt intresse.

En hel följd af smådikter låta oss på det intimaste se in i hans förhållande till sin unga fru. Han låter aldrig hennes födelsedag eller någon af hennes namnsdagar gå förbi utan att uppvakta med sin lyckönskan, och om också dessa bagateller hafva föga poetisk halt — de båda namnsdagarna Sara och Margaretha voro ju också olyckligt nära hvarandra för rådmannens något tröga versåder — låta de oss åtminstone få intrycket af ett varmt och lyckligt samlif. I början hafva dessa rim ännu kvar en smula erotiskt skälmeri, då han smusslar in dem en vacker julimorgon mellan de blommiga sänggardinerna med nyplockade bär och en doftande kvast blåklint:

* F. U. Wrangel, Blasieholmen sid. 53 och följ.

Du ömma vän som lät mig smaka
Den sötma äkta kärlek ger:
Med dig min vän, min hulda maka
Jag njuter lifvet mer och mer.
Nöjd i din famn, min egen Sara,
Hvad kan mig mer om hjertat vara,
Än at du är så nöjd som jag.
Må himlens godhet mig beskära,
At månget år ditt namn till ära
Få glädtigt fira denna dag.

Mer och mer blir denna hyllning stadigare och lugnare med den lycklige äktamannens obligata skämt öfver kärlekslifvets oro och bekymmer och glädjen öfver att hafva kommit lös ur Astrilds giller och in i äktenskapets ideella lugn. Wellanders husliga lycka fullständigades genom födelsen af en son den 17 januari 1778, »Eric Johan», heter det i bref till Lidén, »en liten rask och treflig pojke, som under all sin vanmakt har styrka nog att skrika mig öronen fulla». Denna så »ostämda äktenskapsviolin» hade, som han skrifver, väl »i och för sig ej särdeles behag», men Wellander var en barnkär man, och han njuter obeskrifligt af sin förstfödde, som, om han ej »predikar» ännu, dock »mässar ståtligen», och efter sonens födelse är det framför allt i dennes namn han skrifver lyckönskningar till sin hustru:

Om mina suckar kunde rå
Uppå Gudomlighetens vilja,
Ej dödligheten skulle då
Min ömma mor ifrån mig skilja;
Men innesluten i dess famn
Jag alltid vörda Saras Namn.

Utom detta lyckliga samlif med maka och barn, med bok och musik, när rådmannen kommit hem från kämnerskammaren och ställt spanskröret i sin vrå, upptogs hans fritid af ett skäligen utbredt sällskapslif. Främst var det umgänget i svärföräldrarnas hus. En lång rad af tillfällighetsdikter, som rådmannen fört med, då han med sin hustru åkte till deras hem, gifva eko af glada fester. Det är lyckönskningar, kupletter till måltidsvinet, satta på populära melodier, en hel påbörjad operett, Mincatrine, i hvilken husets yngsta dotter var hjältinnan, alltsammans gifvande bilder af gustavianskt borgarlif, kryddadt af musik och poesi, ungefär lika de borgerliga kretsar, hvilka man lär känna genom Bellmans tillfällighetsdiktning från 1780-talet. Utom den Wennbergska släkten och andra borgerliga familjer som rådmännen Dahlgrens och Gothers, bankokommissarien Lottschers m. fl., de musikaliska vännerna C. Biörnberg och C. Pfeiff och andra, med hvilka man råkades för att spela kammarmusik, räknade Wellander bland sina närmare umgängesvänner äfven flera mer kända män, såsom hofgravören och juveleraren Pehr Suther (gift med en syster till hans väninna fru Lindegren), ryktbar framförallt som konstsamlare, hvilkens »glada tomt» Bellman brukade gästa och hvilken han tillägnat Movitz' Parentation*, assessorn i antikvitetskollegiet den lärde och omständlige Sam. Gagnerus, samt ett par i vår odlinghistoria högt berömda prästmän. Det är Olof Celsius, som från

* Eichhorn, Bellmans Efterlämnade Skrifter II sid. 6.

den historiska professorsstolen i Uppsala blifvit kyrkoherde i Kungsholmen, sedan i Jakob och Johannes och slutligen pastor primarius i Stockholm, utan att lägga åt sidan de noggranna historiska studier, genom hvilka han gjort sitt namn ryktbart. Sedan gammalt vittert intresserad, — såväl hans tragedi Ingeborg som hans verser i Svenska Nitet vittnade om vidsträckt bildning och odlad skaldebegåfning — diktade han också under sin vistelse i Stockholm, och Wellander tycks, att döma af anteckningar bland hans papper, hafva genomgått manuskriptet till hans tråkiga hjältedikt Gustaf Wasa.

Då Celsius 1777 utnämndes till biskop i Lund, men vid valet till efterträdare som pastor primarius gynnade den ännu unge, men briljant begåfvade von Troil, gjorde sig Wellander, trots sin nära bekantskap med Celsius, till tolk för den opinion inom Stockholms stad, som ogillade detta, och han skref en allvarlig dikt till Celsius, hvari denne uppmanades att tänka på att skaffa sig en värdig och mogen efterföljare, en dikt, som cirkulerade i många afskrifter i Stockholm. Några år därefter var dock detta glömdt, och vi se af hans bref, att både Celsius och Troil hörde till rådmannens bordsgäster. Alldeles ogrumlad var däremot Wellanders vänskap med en annan vitter präst i Stockholm, den som vältalare kände Arnold Asplund, hvilkens vackra liktal öfver sin föregångare, kyrkoherden Nymanson, ännu Thorild berömde. Boksamlare, vittert anlagd, som gammal skolman särskildt mån om ungdomens uppfostran, ett kapitel som alltid äfven låg Wellan-

der om hjärtat, hade han i all sina intressen liksom i sitt älskvärda, af sjuklighet förmildrade väsen många beröringspunkter med den milde och allvarlige rådmannen, som i sina bref ej har nog varma ord för att prisa hans nitälskan som själasörjare och hans trollmakt som personlighet*.

Om dessa Wellanders personliga relationer kunde naturligen långt mer meddelas, men jag har redan länge nog dröjt vid hans privatlif, sådant det nu gestaltade sig efter hans äktenskap, och öfvergår till att nämna något om hans deltagande i det sociala lifvet på sin tid. Ehuru, som han själf skrifver, han »i all sin tid frågat mycket litet efter de allmänna affairerna», blef han nämligen vald till andra riksdagsman för Stockholms stad till riksdagen 1778, och själfva valet af denne Gustaf III:s litterära medhjälpare och lofprisare var ett uttryck för den rojalistiska stämningen i hufvudstaden vid detta det första riksdagsmannavalet under det nya statsskicket, som i motsats till frihetstidens gick för sig »i all stillhet, utan allsköns buller och bång». Under denna riksdag, då så många händelser af olika slag inträffade, röja hans bref för egentligen första gången ett stadigvarande intresse för det offentliga lifvets tilldragelser.

Den 19 oktober började riksdagens sammanträden, och Wellander blef en af borgarståndets mer uppmärksammade medlemmar. Han ledde ståndets hyllningsdeputation till de öfriga ständerna den 29

* P. S. Drysén, Liktal öfver Arnold Asplund. Bellman har, då Asplund flyttade från Kungsholms församling till Klara, ägnat »den älskvärde mannen» en liten afskeds Pastorale, 1790 (Carlén IV. sid. 307).

oktober, och för kuriositetens skull och som prof på hans uttrycksförmåga må hans anförande ur Fredenheims Riksdagstidning här inryckas:

Å Borgareståndets vägnar, få vi, dess Deputerade den äran, at hos Högvälborne Herr Baron och Landt Marskalken samt Högloflige Ridderskapet och Adeln anmäla dess vördsamma och vänliga hälsning med lyckönskan til förevarande af Kongl. Maj:t i nåder beramade almänna Riksdag.

Ju mera Borgare-Ståndet påminner sig de tidehvarf, då våra Riksmöten, orolige i sin beredning, bullersamme i sit anlopp och tunge i sina följder, sällan styrde utan främmande åtgerd, väckt Öfverhetens misshag och folkets ledsnad, då skilda tänkesätt och afsikter, så när hade satt hela Rikets värdighet och sjelfbestånd i våda; desto lifligare kännes glädjen af det närvarande, då alla sinnen syfta til et och samma ändamål, då en kraftig och tillika välgörande Konungamakt styr det hela under ömaste aktning för alla des delar och med beskydd för hvar enda trogen Medborgares välfärd heder och rättigheter.

En så lycklig förordning jämte det glädjefulla ämne som denna gången föranlåtit vår Allernådigste Herre och Konung at sammankalla sina trogne undersåtare, Riksens Ständer, lemnar det säkraste hopp, at närvarande Riksdag i sin fortgång skall fägna både Konung och folk med äfven så mycket lugn, som dess början varit märkelig af en i förflutna tider merendels okänd, åtminstone ganska sällsynt frids och saktmodighetsanda.

Borgarståndet som härutinnan med förundran igenkänner Försynens hand och Konungens vishet, ser sig med glädje försatt i den efterlängtade ställning, at under en för hela rikskroppen visligen afpassad ordning och rörelse, kunna i stillhet förehafva sina öfverläggningar och med enighet fatta sina beslut til främjande af den Högste Gudens ära, Kongl. Majestäts höga nöje och Fäderneslandets bästa. Och som Högloflige Ridderskapet och Adeln med sin gamla storfräjd och ära alltid sträfvat til dessa

föremål, så önskar Borgare-Ståndet til alla däruti förestående både enskildte och gemensamme deliberationer lycka och välsignelse: utbedjande sig at i Högloflige Ridderskapets och Adelns ynnest och förtroende alltid få vara inneslutet.»

Anförandets lifsnerv är talarens utomordentliga beundran för konungen och hans revolution, och Wellanders gamla rojalism slår nu åter ut i ljus låga. Han är hänförd öfver konungens stora tal till ständerna den 30 oktober. »Vet du,» heter det till Lidén, »någon orator kan omöjligen göra starkare intryck på sina åhörare än Gustaf III och är väl till märkandes at han talar alt utan papper utan hesitation, med en styrka, en vigt, med et Språk, som från Thronen låter känna sig med en obeskriflig Force.» Hans känslor komma i ökad svallning den morgon snart därpå, då kanonskotten förkunnade kronprinsens födelse. »Det väckte hos mig en känsla af rörelse, som jag ej kan beskrifva, i synnerhet då jag vid skottens räknande hunnit öfver 126 och fick således strax välsigna en önskad manlig Lifsarfvinge i vårt älskade Konungahus», och hans ord om det sedermera förefallande stora dramat mellan konungen och hans moder äro helt säkert typiska för den allmänna åskådningen inom Sveriges medelklass. »Alla menniskor glädja sig och ingen kan vara kall, mer än en enda som härvid borde vara varmast och mest rörd. Är det icke alltför besynnerligt och folket börjar detestera en så omensklig menskliighet.» Själf skref han dagen till ära en kuplett, som sjöngs vid hans middagsbord och sedermera, tryckt under titeln *Den bästa propositionen*, vann stor popularitet:

Kung Gustaf till sitt Folk
Nyss tvenne dagar talat:
Hvart ord har oss hugsvalat
Af denna vishets-Tolk.
Med sin Gemål åt Thronen
Han strax en Vasa bar
Och den Propositionen
Den bästa var.

På sitt borgerliga vis skref han och uppmanade Lidén att ej låta Farmors beteende förbittra glädjen, och han sänder honom en afskrift af den ryktbara korrespondensen från den 1 november, som visar, hur den cirkulerat mellan så godt som alla bildade i landet. Wellander blef ej utsedd att vara bland kronprinsens faddrar inom riksdagen, men han var med på alla de officiella uppvaktningarna och audienserna hos drottningen, som tog emot i sin stora sängkammare »klädd i drap d'or, utan allsköns konsideration och vidlyftighets machine, som tillförene seflig, rask, smal och välväxt med samma milda och majestätiska utseende som vanligt».

I riksdagen fortfor Wellander att vara ganska verksam. Han blef ordförande i borgarståndets lagutskott, men då dess protokoll ej finnes i behåll, kan man ej få någon närmare kunskap om hans verksamhet. Af borgarståndets allmänna protokoll* finner man, att han brukade föra klubban i talmannens, hans kollega vid magistraten, rådman Ekermans frånvaro, samt att han uppträdt i åtskilliga frågor, speciellt rörande banken. Som bekant var

* Riksarkivet.

det riksdagens brännande fråga. Wellander sysselsatte sig härmed också af egoistisk grund; han önskade nämligen blifva bankofullmäktig, hvilket medförde ett betydligt arfvode och hvartill han som »magistratsperson» ansåg sig hafva utsikter. Att detta hopp skulle slå fel började Wellander dock snart se. »Det påstås med visshet, at röster till detta val värfvas med penningar och på den sidan förmår jag icke presentera mina ringa förtjenster». Bestämmande för valets utgång var i detta hänseende den inflytelserike garfvaren Westin, gammal partiman, med hvilken Wellander inga relationer ägde. Också blef han ej vald. »Lyckan har aldrig varit min gudinna, allraminst kunde jag vänta mig hennes ynnest i detta spelet, där hon skamligen låtit dåra sig af slem vinst och egennytta. Det är statskunnigt, att detta val kostat flere tusende plåtar och jag anser som ett underverk, at jag kunde få trettio röster af 60 ovillkorliga och goda löften.»

I den sista stora frågan på riksdagen om religionsfriheten med anledning af Chydenius' ståtliga memorial var också Wellander lifligt intresserad. Han hade »skrifvit sina tankar» i frågan — berättar han för Lidén — förmodligen i lagutskottet. Jag har ej kunnat hitta något spår af detta utlåtande, men hans ståndpunkt karaktäriseras af några ord till Lidén. »Jag är endast emot judar, jesuiter och hernhutare. Jag tror dock, att vi just ej löpa någon fara för sådana flyttningar, ty jag ser rätt ingen som kan locka folk hit, åtminstone intet folk som duger och tiggare hafva vi förut.» Liksom förslagställaren

beaktade Wellander, som man ser, frågan främst ur den nationalekonomiska synpunkten*.

När riksdagen den 26 januari hemförlofvades, var Wellander trött och missnöjd med sitt enda deltagande i det politiska lifvet. Utom det att han svikits i sina förhoppningar på en plats, som kunnat hjälpa upp hans finanser, hvilka nu i stället, genom nödtvunget umgängeslif och representationsskyldighet under riksdagen försämrats, hade han fått blicken öppen för all den egoism, den härfva af intriger och kontra-intriger, som styrde det hela, den »hemliga influensen», som han kallar det, och han drog sig stilla tillbaka, besluten att ej vidare lämna sin vrå. Mer och mer gick han nu upp i sin ämbetsmannabefattning, en nitisk men tillika varmhjärtad domare, som gärna friade och som hade något af 1700-talets vackra filantropi för brottets olycklige**, och han var ej så inbiten jurist, att han ej kunde erkänna, att »Themis är ibland fruntimmer nog, för att hafva capricer och inconsequenser». I fråga om litteraturen hade Wellander mer och mer känsla af att vara ur rörelsen. Tillfällighetsverser och en poetisk skriftväxling med den bekante Anders Nicander, den kuriöse tullinspektören i Västervik, äro de enda spåren af vitter verksamhet från hans sista år. Om denna och den följande ridderliga torneringskampen

* C. T. Odhner, Sveriges Pol. Hist. s. 573. Chydenius' Politiska skrifter, utgifna af Palmér.

** Bland de få juridiska akter, som finnas bland Wellanders papper, är en intressant, hans skriftliga votum i en tryckfrihetsprocess mot Lenngren, anklagad för gudsförsmädelse. Wellander röstar för den mildaste dom: varning. Hans humanitet i fråga om tryckfrihetsmål framhäfver också Kellgren i sitt åminnelsetal i Utile-Dulci.

mellan Wellander och Kellgren skall i annat sammanhang talas. Däremot bör här nämnas Wellanders deltagande i ett allvarligt sällskap, som på hans äldre dagar ersatte Utile-Dulcis glada krets, i det den religiösa allvarsamheten mer och mer tog öfverhanden i hans väsen. 1777 blef han vald till ledamot af sällskapet Pro Fide et Christianismo. Samfundet hade stiftats 1771 af hofpredikanten Carl Magnus Wrangel i förening med 12 andra af hufvudstadens mest kända prästmän efter mönstret af ett religiöst engelskt sällskap, »For Promoting Christian Knowledge», som Wrangel hade gjort bekantskap med under sin vistelse i London. Redan titeln Societas Svecana Pro Fide et Christianismo antyder samfundets program, dess uppgift att befordra kristendomens tillväxt och utöfning i Sverige och kämpa mot det tilltagande fritänkeriet. »Ju mer Christendomens förfall synes blifva almänt, ju angelägnare blifver det vara betänkt på de medel, som genom den Aldrahögstes nåd och välsignelse, kunna mota detsamma och hindra de för almänt och enskilt väl olyckliga påföljder, som derifrån äro oskiljaktiga.»

Så begynner sällskapets första föreningsstadga af 1771, och för dessa ändamål vill man dels verka å rent kyrkliga områden, dels på uppfostran och den allmänna sociala bildningen. Sällskapet fick snart till ledamöter alla rikets framstående präster och en mängd andra allvarligt och gammaldags lagda män, som med ovilja och förtrytelse iakttogo den växande religiösa ljumheten och skepticismen. Man utgaf traktater och böcker i religiösa frågor och undervisningsväsendet, blandade på sjuttonhun-

dratalets vis andliga och praktiska recept (såsom då kyrkoherden Hellström mot hypokondri förordade »Christeliga föreställningar i förening med myrbad»), och man var så ifrig i striden mot fritänkeriet, att man starkt funderade på att i hufvudstaden upprätta en »särskild Theologisk Lection», som skulle hafva till föremål att framlägga »fritänkeriets sveksamma grunder» och däremot »styrkan af det Gudomliga ordets sanningar», ett annex till Uppsala teologiska fakultet, hvilkets upprättande dock Gustaf III afböjde.

Men viktigast var den pedagogiska verksamhet, som drefs af sällskapets uppfostringskommission. Katekesfrågan diskuterades där ifrigt, och man var åtminstone så till vida reformvänlig, som många röster förordade uppsättandet af en ny katekes och talade för minskad utanläsning*.

Wellander hade i sällskapet de flesta af sina närmaste bekantskaper — svärfadern, ungdomskamraten Anders Ramstedt, sina umgängesvänner, som biskoparna Celsius och Troil, kyrkoherden Asplund m. fl. — och hans val var så mycket naturligare som uppfostran var en af de frågor, som lifligast intresserade den barnkäre mannen. Han blef också till sist præses för sällskapets uppfostringskommission och har medverkat bland annat vid tillkomsten af en bok, i hvilken det uppväxande släktet länge gjorde sina första lärospån, den s. k. kronprinsens barnabok, som sällskapet utgaf 1780, och som, utträngande orbis pictus, var den klassiska abc-boken

* C. H. Levin, Samfundet Pro Fide et Christianismo. Sällskapets stadgar, cirkulär och utgifna samlingar.

ända in i 1820-talet. Martin »illuminerade» särskildt det i rödt saffian bundna exemplar, som samfundet nedlade vid kronprinsens vagga, men äfven bokhandelsupplagan i stor oktav* är en sällsynt vacker bok. Gillbergs där införda förtjusande vignetter och slutstycken kunna nästan mäta sig med Chodowiecky. Den prosaiska delen af boken var utarbetad af kyrkoherden i Jakob och Johannis Gustaf Murray (till en del efter Weisse). Wellander hade skrifvit de där införda verserna, och dessa bokstafsrim hafva kanske fått den största odödligheten af alla hans inspirationer, ty ännu den dag i dag hör man äldre folk återge dem, dock utan aning om att de härstamma från författaren till Thétis och Pelée. Hvem har ej t. ex. hört de geniala orden öfver Z.

Liksom till öfverflöd ett fåfängt Z vankar;
Så har man godt om ord men ofta brist på tankar**.

För samma sällskaps räkning har Wellander troligen också verkställt en öfversättning, som finnes bland hans papper. Det är en försvenskning af A. J. Roustans Lettre sur l'état présent du christianisme et la conduite des chrétiens, utförd på hösten 1779. Det var en af de många försvarsskrifter för religionen, riktade mot Voltaire och encyklopedisterna, som under dessa decennier utkommo. Författaren, en genèvare, som länge verkat som reformert präst i London, har be-

* Äfven en upplaga utan bilder i liten oktav utkom samma år.

** Jfr. W. von Braun, Z. Poetisk kalender, företalet, som inledes med denna vers.

gabbats af Voltaire i hans Remonstrance des pasteurs du Gévaudan, men lyckades förvärfva sin landsman Rousseaus aktning, ehuru han äfven kritiskt behandlat dennes skrifter. Öfversättningen, som flyter lätt och behagligt, tyckes ej hafva afslutats och ej heller utkommit på trycket*.

Mer och mer drog sig Wellander inom sin egen lilla värld, och allt mindre gärna öfvergaf han hemmet vid Garfvaregatan för annat än att »ro den långa vägen till Råstun» — han färdades vanligen i båt till staden. Konungen, som förut haft honom i minnet, då det gällde att befrämja scenen och vitterheten, såg sig nu omgifven af en hel uppväxande generation af krafter, hvilka handskades med svensk vers med en helt annan lätthet än Thétis och Pelées skald. Också är nu deras ömsesidiga beröring afbruten, om ock konungen då och då visade W. sin erkänsla genom små uppmärksamheter, som att gifva honom entrée till franska spektaklet. Den enda förbindelsen med den stora världen Wellander ägde var riksrådet Höpken, i hvilkens hem han ej sällan var gäst, när denne vistades i Stockholm. Annars var det blott den gamla borgerliga vänkretsen, i hvilken han rörde sig, och det egna hem, som han skildrat i en tillfällighetsdikt:

* Af Roustan äro flera skrifter öfversatta på svenska. Hans svar på Berns vet. sällskaps prisfråga: Hvilka medel kunna förbättra ett fördärfvadt folk 1768 (af J. L. Odhelius), hans Historiska granskning öfver de af Voltaire föregifne Fyra lycksaliga tider 1769, och slutligen Christendomen i hänseende till Politiken (J. L. Odhelius) 1815. G. Maugras Voltaire et J. J. Rousseau s. 330—2.

Hos mig är intet grant, och ej det minsta glitter,
Men frihet vid mitt bord i främsta rummet sitter.
Hon åt mitt salt och bröd ger kraft och läckerhet,
Och alltid nöjd och glad af intet tvång hon vet.

Att det dock hos den sansade rådmannen kunde gå uppsluppet till, bevisar kanske bäst en liten poetisk skriftväxling mellan Wellander och Bellman. Wellander sänder Carl Michael följande inbjudning:

Glade Skald! Ställ an din kosa
Till en vän och ämbetsbror,
Som du vet på Holmen bor
Just der Bacchi ångor osa:
Der den styrka, som han har
Lika kraftig alla dar
Käns i Stockholm och i Trosa.

Kom — men vill du göra väl,
Låt din hälft ock ge mig skäl
Att din vänskap dubbelt rosa.
Om mig sådan heder sker,
Det mig samma nöje ger
Som den bästa vers och prosa.

Bellman svarade sin ämbetsbror på »Apollos högra sida» med ett jaord, i hvilket det blifvande kalaset utmålades med en dityrambisk idealisation, som torde gjort den hygglige rådmannen, hvilkens blygsamma vinräkningar på sin höjd tala om ½ ankare franskt och ett par buteljer långkork, helt förlägen.

Här mig Bacchus sjelfver vaggar.
I en åhm af Oscobade.
Här stå femton kärl i rad,
Allt med våta sprund och laggar,

Och här sitter Themis röd —
Jag vill gå till dessa lekar;
Blott min vän, att du ej pekar
Mer på vatten än på bröd*.

Däremot synes Wellander ej hafva stått i beröring med Kungsholmsskalden par préférence, Hallman, hvilken i dikten Kungsholmsklubben med sin våldsamma och drastiska komik skildrat stadsdelens Bacchibröder**.

På sommaren 1781 (28 juni—17 juli) gjorde Wellander en resa till sin hembygd, som han ej sett sedan han som student lämnade Linköping. Östgöta-biskopen v. Troil hade bjudit honom till ressällskap i »sin nya caleche», och den vidlyftiga journal, som Wellander nedskrifvit öfver färden, visar, med hvilken glädje han efter så många års frånvaro återsåg gamla trakter och ansikten. I Norrköping fick Wellander råka sin mångårige vän Lidén, visserligen sängliggande och af sin »mångåriga gikt aldeles ur stånd at af sig sjelf göra den aldra minsta vändning eller rörelse», men det oaktadt »med det gladaste sinne och en underbar ståndaktighet», och barndomsstaden Linköping, hvarest han bodde hos sin ungdomsvän lektor Hulthin, var fylld af gamla kamrater. Journalen är för öfrigt späckad med berättelser om alla de »attentioner och politesser», som ägnades Wellander af stadens och omnejdens honoratiores, och på ett naivt sätt lyser igenom raderna antecknarens stolthet öfver att

* Ny Illustrerad Tidning 1866 s. 55, Eichhorn, Bellmans Skrifter; ny samling II.

** Hjelm, Allehanda. K. B. H. S.

kunna komma tillbaka till födelsestaden som en bemärkt om ej berömd man, mottagen hos landshöfdingar och excellenser, och åkande i kalesch till vänster om herr »doktorn och biskopen».

Denna lilla resa var också, kan man säga, den sista glada tilldragelsen i Wellanders lif. Hans sista år grumlades af sorg och sjukdom och framför allt af en grubbelfylld oro, en smärtsam och beklämd ängslan, som man mer läser mellan raderna än finner uttryckt i hans bref, och mot hvilken intet annat vill hjälpa än sorgsen kristlig resignation. De båda makarna hade efter den förstfödde, Eric Johan, fått ännu en son, Bengt Samuel, född den 31 mars 1780, och anteckningar af faderns hand visa, huru innerligt han var fäst vid de båda pysarna. »Jag deltog i deras barnsliga nöjen och man såg oss icke sällan alla tre tillsammans än sittande på golfvet än springande fram och tillbaka». I slutet af 1781 insjuknade emellertid båda barnen i skarlakansfeber och den yngre afled den 2 januari 1782. Wellanders sorg var så djup, att han liksom tyckte sig böra urskulda den för sina vänner. »Billiga min sorg och förlåt mina tårar» — heter det i ett bref till Lidén — »jag är en ömsint och tillika svag menniska».

En särskild grafdikt, En öm Fars Minne af et litet kärt Barn, tolkade varmt och vackert faderns saknad. Trots dess underskrift, condoleance undanbedes, togo flera af hans vänner af dessa verser anledning att på sjuttonhundratalets vis beklaga den olycklige fadern öfver att »försynen ej hört deras nyårsönskningar för hans familj». Hans

gamla trofasta väninna fru Lindegren berättar, hur läsningen af dödsattesten rörde hennes blödiga hjärta och hur hon stängde in sig i ett ensamt rum för att på en soffa gjuta »tusende tårar» — men tillfogar hon, »den lilla grafskriften giör detta barnet odödeligt — min bästa vän, hvarföre skrifver Ni så sällan vers då Ni likväl skrifver så väl, så intagande».

Den äldre sonen tillfrisknade småningom, men Wellander grubblade öfver förlusten, blef sjuklig af frossfeber, och allt mera begränsad blef hans tillvaro vid ämbetsgöromålen och hemmet. Det som emellertid låg djupast under det sjukliga i hans lynne och som ett hemligt bekymmer förstörde hans lifslust under de senaste åren, var hans dåliga ekonomi. Det heter i den rätt rörande inlaga till Stockholms borgmästare och råd, i hvilken hans änka i konkurstvisten efter hans död anhöll om boskillnad: »blyggsamhet måtte hafva afhållit honom at detta sit tillstånd för mig, för mine föräldrar eller för sine vänner uppenbara, förmodligen i förhoppning at genom god och sparsam hushållning samt andre hedersamma medel och utvägar kunna rangera sina affairer och efter hand afbetala sin gäld». Ett generalkonto öfver hans finanser före 1776 års slut finnes också af henne bifogadt till inlagan, visande att hans skuld, åsamkad innan han nådde fram till rådmansplatsen, vid slutet af detta år uppgick till den ej obetydliga summan af 19,979 daler kopparmynt. Ökade hushållskostnader under 1778 års riksdag gjorde hinder vid afbetalningarna och endast genom lån hos svärfadern och vänner, som

P. Suther och P. Alströmer, omsattes de gamla skulderna. Något praktiskt initiativ för att öka sina inkomster tycks han ej hafva varit man att taga — »när det rägnar välling äro mina skedar borta», skrifver han med sorgmodig ironi i ett af sina bref. När härtill sjukdom började komma och de anlag för bröstsvaghet, som slumrat inom honom sedan ynglingsåren, utvecklade sig, vaknade ängslan för en ekonomisk katastrof, eller åtminstone oron, att i händelse af frånfälle lämna efter sig maka och son i långt sämre omständigheter än någon anade. Han behöll dock alltjämt sin »blygsamma tystnad», men, förklarar hans hustru, »jag har dock isynnerhet det sista året, men mäst före och äfven under hans sluteliga sjukdom förmärkt honom vara intagen af något bekymmer, ehuru han för mig icke yppat hvaruti det egenteligen bestått, vidare än at han beklagat sig deröfver at han oskyldigt blifvit invecklad uti redogörelses frågor härrörande från den förvaltning han såsom Curator ad litem vid stadens vällofliga Förmyndarekammare för detta haft, och hvaruti rättegång vid den högädla Rådhusrätten emot honom blifvit anstäld». — Man har sålunda god anledning att tro, att just detta ekonomiska bekymmer utgjort grunden till hans grubblerier. Visst är också, att hans bref från denna tid andas ett illa doldt svårmod. Det enda, som muntrar honom är den älskade sonen, den »4 års lilla läskarlen», för hvilken han skämtsamt begär survivance som Lidénsk bibliotekarie hos sin vän i Norrköping. Några ställen i ett par dödsdikter från hans sista år hafva en darrning på

handen, som röja ensamma, mörka och dock hoppfulla tankar. Boëtii Consolatio Philosophiæ är lagd åt sidan och bibeln är tagen fram som den enda trösten, och i de sista orden i hans sista bref till hjärtevännen Lidén heter det med en högstämdhet, ej vanlig i hans meddelanden, frampressad liksom under en aning om en snar skilsmässa: »Hvad tycker du väl om den tysken, som nyligen genom sin glasslipning råkat sätta astronomerna i förundran öfver dubbelt flera stjernor än de hittills kunnat upptäcka. Ja, min k. Vän! Vi känna alt för litet af den store Skaparens verk: mer och mer ökas vår kundskap, är här i verlden ändå ganska knapp och otillräcklig, men omsider efter detta lifvet hvad ljus och fullhet! Om verlden ännu står aldrig så länge, om menniskosnillet derunder får fatta än så mycket, blir dock altsammans blott et företal, et litet företal til den eviga betraktelsen af den store Gudens almagt och vishet.»

Den 10 mars 1783 afled Johan Wellander och strax efter hans död märktes också, huru illa hemmets finanser stodo.

Då rådmannens aflöning till stor del måst användas till ränta och afbetalningar, hade hushållningen gått på kredit, och nu inströmmade räkningar från alla håll och kanter till sterbhuset. Bouppteckningen skedde den 8 maj. Konkurs blef oundviklig, och som prokuradag utsattes den 17 nov. 1783. Den vidlyftiga konkurshandlingen* visar, att man lefvat med stor sparsamhet i Wellanders hem. Hökarens räkningar hafva en öfvervägande

* Rådstuarkivet i Stockholm.

mängd poster med sill och strömming, tydande på ett frugalt bord, och vinräkningarna äro anspråkslösa nog. Den enda lyxen visa klädespersedlarna för rådmannen och hans hustru. Fruns ansökan att blifva urarfva och få behålla hvad hon fört i boet — då det för henne och hennes sons bärgning icke fanns annan utväg än att »åter träda in uti sina hulda föräldrars hus», och det då var hennes skyldighet att »åter leverera sin hemföljd» — bestreds af flera af fordringsägarna, och det blef process härom. Wellanders hem blef emellertid sköfladt, i det allt, som ej kommit från den Wennbergska familjen, försåldes på konkursauktion den 13 juni 1783*. Det lilla biblioteket gick under klubban. Processen blef långvarig och intrasslad, därför att i den inveckla des frågan om ersättningstalan för bristande redovisning för medel i förmyndarkammaren, om hvilket redan är taladt. Den slutliga domen föll först den 4 april 1796**. Genom den tillerkändes fru Wellander sin utstyrsel och hemföljd, hon och hennes son frikändes från allt vidare kraf för mannens skulder, och Johan Wellanders namn frälstes från hvarje fläck som plikttrogen ämbetsman, i det de gjorda anspråken på ersättning helt och hållet ogillades. Johan Wellanders maka hade äfven i framtiden ogynnsamma ekonomiska öden. Liksom sina bröder nödgades hon 1814 för att tillfredsställa kreditorer sälja sin andel i Ljusneverken.

* Stockholms Stads arkiv, auktionskammarens protokoll 1783.

** Stockholms Rådstuarkiv prot. 1796.

Fru Sara Margaretha Wellander afled först 1831, och hennes och hennes makes ende son, Eric Johan, blef ej bibliotekarie, som fadern drömt, men bruksägare.

Från denna blick mot framtiden återvända vi till Wellanders egen död. Att den ej gick obemärkt förbi inom de vittra kretsarna är självklart, också finner man som parentator både på vers och prosa öfver Thétis och Pelées författare ingen mindre än tidskedets största litterära personlighet, Kellgren. I Stockholmsposten införde han en dikt, skrifven till begrafningsmusiken i Klara kyrka, öfver Rådmannen J. Wellanders död, vittnande både om verklig aktning för skalden och tillgifvenhet för författaren. Som den ej finnes införd i hans samlade skrifter, förtjänar den att citeras. Den äger den Kellgrenska versens på en gång klara och genomskinliga form och dess mjuka och kända tonfall:

Skall Lagren likt den svaga Rön
Wid Nordans flägt förkrossad falla?
Och blef det icke Snillets lön
At öfver tid och död befalla?
Och kan ej offer, gråt och bön
Den dygdige ur grafven kalla?
Men ack! han flyr — och döden ler —
Och porten sluts — och hvalfven skalla
Et evigt nej — et aldrig mer.
O du som ljus med ädla seder,
Behag med Nyttan äktat har!
Hvars sånger voro Skaldens heder;
Hvars hjerta menskjans heder var!
Ej smickrets fala låf skall smycka
Et stoft, förutan flärd och namn,
Ej konstens legda hand skall trycka

Din bild i hårda marmorns famn.
Men uti Vänskaps Gudens Tempel,
Inunder Vishets Gudens skygd,
Du länge blir ett sörjt exempel
Af uplyst vett och ömsint dygd*.

I jämförelse med dessa enkla och varma rader blir den dikt, som i Östgöta Nations namn trycktes till hyllning öfver dess döde landsman ett tomt och braskande eftermäle. Men Kellgren fullbordade sitt tacksamhetsoffer mot den döda kollegan genom det vackra minnestal, han 1785 höll i Utile-Dulci. Låt vara att denna parentation i åtskilligt syndar i tidens alltför frasrika retorik, den är dock utmärkt af en språkets flykt och värma, som ej äro vanliga. I abstrakta linjer tecknar minnestalaren på tidens vis samma bild af den veke lyriske skalden och af den plikttrogne ämbetsmannen, som jag i denna bok sökt utföra i detalj med det lefvande lifvets färger och fyllighet, och den genom personlig bekantskap förvärfvade tillgifvenheten lyser öfverallt igenom åminnelsetalets rader. Ännu två dagar före Wellanders död hade också Kellgren gjort ett besök vid hans sjuksäng; och där, »et rof för sjukdomen, et lofvadt rof åt döden, skild från de öfriga jordiska omsorgerna», hade dock Wellander ännu med sin »försvagade röst» talat om vitterhet och poesi och sitt kära Utile-Dulci. Det intryck af rörelse Kellgren erfor vid detta sista besök hos den dödssjuke vännen och skaldebrodern darrar ännu genom de ord, med hvilka han lyktar sitt tal: »Wellander ägde ej et af dessa evigt öpna, leende ansigten, som

* D. 3 april 1783.

båda falskhet eller tomhet. Intet smilande, intet fladder i hans upsyn och hans umgänge. Alt var manlighet, värdighet och renhet. Hans vanligen stränga och mörka blick stängde hans själ för dåren och bedragaren, men klarnade mildt i de Visas sällskap, i sanna Vänners lag, vid en Makas famntag, vid en lekande Sons joller och blottade då hvarje veck af hans hjerta.»

Ett egentligen vulgärt ansikte med allvarliga och hårda drag, som måste hafva fått all sin charm af uttrycket då han talade, visar också den gravyr af J. F. Martin som medföljde Kellgrens åminnelsetal, och som för oss förvarar dragen af Thétis och Pelées skald, af den ej betydliga men älskvärda personlighet, hvilkens karaktäristik en okänd hand i Östgöta nations matrikel velat sammanfatta i orden »man af snille och dygd».

V.

Wellanders skaldskap.

Som redan är nämdt, började Johan Wellander att rimma redan på skolbänken. Hans efterlämnade poetiska arbeten* visa, att han från 1760, det år då han afslutade sina Uppsalastudier och kom ut i världen som ung jurist, ej blott enstaka gånger, men ständigt under lediga timmar grep till lyran, dels i behof att i sång tolka egna stämningar och tankar, dels för att som tillfällighetspoet med lyckönsknings- eller kondoleansvers mer eller mindre af hjärtat deltaga i andras sorg och glädje. Wellanders första tryckta dikt stammar från 1764, hans senaste från 1782. Hans egentliga produktion faller dock inom 1760 och 1770-talen. Den allmänna skildring, jag tänkt göra öfver dessa båda decenniers poetiska utveckling och rörelser, har dock med sin inledning och sina konsekvenser svällt ut till ett helt verk för sig öfver upplysningen i den svenska diktningen, och i detta sammanhang skall jag därför blott stanna vid Wellanders egna alster och antyda hur periodens andliga fysionomi afspeglar sig i dem.

* En bundt med kladdar och utkast samt en prydligt renskrifven kvart. K. B. H. S. I Upps. B. H. S. Nordin 104 finnes likaledes en följd otryckta dikter, tillskrifna Wellander, af hvilka dock flera ej torde vara af hans hand. Elegien öfver en död herdinna är t. ex. af Tilas.

För en ung svensk, som i 1760-talets begynnelse kände håg och begåfning att dikta, voro, såvida han ej af en gifmild natur fått ett så självständigt, allt förgyllande och förvandlande snille som Bellman, eller en så ursprunglig och kraftfull begåfning som Wallenberg, tankesfär och uttrycksmedel i det närmaste gifna på förhand. Den unge debutanten måste, allt efter som hans anläggning var dristig och oppositionell eller mer gammalsvensk och betänksam, i mån af sitt lynne tämligen epigonaktigt ansluta sig till den stora utveckling i den svenska litteraturen, som börjats af Dalin och fortsatts af fru Nordenflycht och hennes vittra vänner i Tankebyggarorden, hvilkas 1753—55 utkomna poetiska språkrör, samlingen Våra Försök, är det stora halfsekelsmärket, efter hvilket upplysningsidealen ända till Thorilds dagar styra den svenska poesien.

Olof Dalins verksamhet förband ännu både i fråga om anda och form nytt och gammalt. Med sin nästan trollska mångsidighet, sitt långt mer vida än djupa snilles rikedom, upptog han i sig hela den gamla svenska poesiens arf, samtidigt med att han dock på så många och afgörande punkter var en nydanare, en införare af nya åskådningar och nya konstuttryck. Karolingisk storsvenskhet och hjältedyrkan, drastisk skämtsamhet, bredd och religiositet förenade sig hos honom med modernt tvifvel, med den borgerliga och kritiska världsuppfattning, som utdanade 1700-talets frisinnade, reformerande opinion. Alla den äldre svenska diktkonstens tonarter, senrenässansens och folkvisans, använde han jämsides med den franskklassiska, akademiska sti-

lens lagbundna och reflekterade teknik, och språket själf visar hos honom samma sidoordning af olika element. Han är den siste af seklets skalder, för hvilken svenskan ännu ej delat sig i en poetisk högsvenska, franskt skolad, blodfattig och förnäm, med källa i de bildades tankevärld, och en lågsvenska, blott använd för humoristisk realism med rötterna i det lefvande lifvet på åker, gata och torg. Han är på en gång bekymmerslös rimmare, tillfällighetsdiktare, poetisk rolighetsmakare af den art, seklets äldre generation räknade så många, för hvilka diktning framför allt var en ekonomisk utväg och en sällskaplig tröst och glädjekälla, och dock i andra stycken medveten konstnär, artist. Så resumerade han allt hvad som fanns i Sverige af litterär tradition, på samma gång som han med klok, kraftfull hand styrde diktkonsten ut mot nya ängder och farvatten; det finns knappast i vår litteraturhistoria en nyhetskämpe, så organiskt vuxen fram ur det förflutna, och så följdriktigt inpassande sitt nyskapningsvärf.

I Tankebyggarnas krets hade man hunnit ett långt stycke längre mot 1700-tals-idealen, mot den diktning, som skulle i Sverige motsvara den Voltaire-Rousseauska skolans. Ledd blott af sitt brinnande blod och sin darrande känsla hade »Herdinnan i Norden» genom den sörjande turturdufvans sånger grundat den moderna subjektiva lyriken, ledd af sina studier, af sitt inres lidelsefulla behof af »upplysning», hade Uranie först af alla i vårt land otvetydigt proklamerat århundradets frigörelseprogram och fastslagit diktkonstens plats som reformerande kulturmakt. Men om hos henne ännu funnos

många trådar vid det gamla — blott genom långsam utveckling hade hon under sina sista lefnadsår fått sin åskådning mognad och tillskuren efter de franska mönstren — voro hos hennes båda adliga och vittra vänner, Creutz och Gyllenborg, alla banden vid de gamla traditionerna brustna. Båda äro de ut i fingerspetsarna typiska upplysningsskalder, så fulllödiga i ord och anda, att riktningen hos oss knappast funnit mer utpräglade representanter. Kellgren själf har — så länge han lefde inom de rena upplysningslärornas trollkrets — så godt som intet gifvit, vare sig till formulering eller känslovärde, som går utöfver hvad redan de uttryckt. De påtvinga den svenska litteraturen de franska 1700-tals idealen och den franska 1700-tals smaken. Gyllenborgs hedniska stoicism, Creutz' hedniska epikureism, bådas sätt att låta rent humanitära känslor ersätta de gamla auktoritetsbanden af religion och fosterland, slå igenom och bilda mönstren för hela den gustavianska poesien. Ännu mer än den andliga innebörden växlade dock formen. Hos dem är allt det tillfälliga, vårdslösa, improvisatoriskt folkliga ersatt af den franska klassicitetens stränga reglementerande. Språkets och versens rykt och ans blifva till ett konstnärligt patos och det Horatianska »nonum prematur in annum» tycktes stå öfver de studierum, i hvilka deras strofer utmejslades med en entusiasmerad noggrannhet. Diktkonsten blir för första gången en »skön vetenskap» med alla dess fordringar på sina ämnessvenner, och bilden af en skald förändras småningom, äfven i den populära uppfattningen, från den Runiuska sorten, af hvilken sidor funnos hos

Dalin och som Bellman skulle gifva den sista, mest lysande inkarnationen, till den akademiska, förståndsskarpa typen af Kellgrens och Leopolds art. Dock, inflytandet af Creutz och Gyllenborg var ej så ögonblickligt som man kunnat vänta. Dels kunde det ju ej verka förr än från 1759—62, då Vitterhetsarbetena utkommo, i hvilka de båda skaldebröderna först visade sig poetiskt fullvuxna, dels var deras ståndpunkt i alla hänseenden så ny, så framåtskriden i fråga om ideal och så konstnärligt fordrande i fråga om tekniken, att först nästa skriftställargeneration, Kellgrens, Oxenstjernas och Leopolds, fullt förstod den, medan deras egna samtida blott betänksamt och ofta med konservativa och religiösa restriktioner gingo in på deras åskådningar, och blott med synbar ansträngning förmådde närma sig deras formella ideal. Af alla samtida och jämnåriga till Creutz och Gyllenborg är Bergklint den ende, som är deras jämbörding och verklige anförvant; nästan alla andra poeter, som föddes mellan 1730—40 och skrifva på 1760—70-talen, hafva något svagt och obestämdt öfver dragen. Det är Dalinska ättlingar, som mer eller mindre tveksamt omfatta upplysningstendenserna, ej sällan med protest mot deras alltför nedbrytande karaktär. Det är en släkt, hvilkens litterära bildning hvilar på romarförfattarna, på Horatius för de lätta lynnena, på Cicero, Seneca, Marcus Aurelius och Boëtius för de allvarliga. Af den nya vitterheten känner denna släkt från England Pope och Addison (i franska öfversättningar), från Tyskland Gellert, Hagedorn, anakreontici och Halleska psalmboken,

medan den i den franska odlingen har sin egentliga moderna utgångspunkt, dock mindre hos Voltaire och hans efterbildare än hos Boileau. Bouhours—Sahlstedt är generationens teoretiker. Af nordiska författare äro Holberg och Dalin dess husgudar, medan den mer eller mindre skyggt undergår de stora Tankebyggarnas inflytande. Till denna skriftställargeneration höra i Sverige Elers, Tilas, Olof Strand och de andra medverkande i Vitterlek, den äldre stocken af krafter i Utile-Dulci, som Sam. Gagnerus, Lilliestråle, Köhler, Harlingson m. fl. och framför alla andra den man, hvilkens skaldskap här skall tecknas, Johan Wellander, denna mellangenerations yppersta namn och mest karaktäristiska representant.

Går man igenom Wellanders äldsta dikter från 1760-talets begynnelse, finner man hos honom alla de olika anslag, som denna litterära epigonsläkt frestat utan att omfatta hvarken de gamla eller nya åskådningarna i någon tillspetsad form. En af hans allra äldsta dikter tecknar så med parafrasering af ett par ställen i Cicero den moderna idealtypen, den lugne stoikern, hvilkens klara blick ingen fara och ingen oro grumla, och förhärligar den sinnesstyrka, som utan öfverdrift kan kallas upplysningstidehvarfvets etiska kardinaldygd:

Den lyckan griper an och vill till jorden trycka,
Men midt i striden står behjertad som en man
Och genom egen dygd kan sig ur stoftet rycka,
Om någon kallas stor, en sådan kallas kan *.

* Dikten är daterad d. 14 juli 1761.

Det är Gyllenborgs moraliska hjältetyp med marmordragen, som den unge Wellander här drömmer om, och efter denna begynnelsedikt väntar man att i hans verser möta en voltairians stolta, frusna förståndsleende. Men vänder jag blott ett par blad i hans poetiska registerbok, finner jag stoikern förbytt till den kristne bedjaren, i ruelse och förhoppning sjunken på knä för korset, diktande Passionstankar, i hvilka allt har den forne teologens andäktiga och ödmjuka renlärighet:

Frälsta själ! låt tanken stanna
Vid det kors som Frälsarn bar,
Hämta der det söta Manna
Som Guds kärlek tillredt har.
Se, Gud dör, at frälsa själar
Utur Satans nät och garn,
Vågar lif för usle trälar
At de blifva må Guds barn.

Himlen som tillsluten varit
Himla-Fursten öpnat har.
Med triumf han dit upfarit
Lemnat segerbytet qvar.
Se nu upp med trones öga,
Se nu Hjälten i sin pragt,
Hur han sitter i det höga
Full med majestet och pragt, o. s. v.

Samma eklekticism, som dessa motsatser röja, visar sjelfva den växlande formbehandlingen i Wellanders första poetiska lärospån. Den akademiska franska alexandrinens fasta takt och slipade stil aflöses af den lediga och melodiska folkviseton, en Dalin, en fru Nordenflycht älskade att använda.

Man läse det lilla täcka Afsked till Flora, han en julidag 1762 diktade, då han i lätt vemod vandrade öfver en äng, sköflad af lien och bränd af rötmånadens sol:

Ack! Skönaste Flora hvar är nu din pragt
Din min och ditt leende öga?
Har du dina blommor nu afsides lagt
Som fägnat båd låga och höga?
Se ängarne nu, huru kala de stå,
Och lunden, der Damon var van till att gå,
Der foglarne höllo så ljuflig musique
Den är nu ej mera sig lik.

Den parken, der Iris bland liljorna låg,
Der örterna grodde så härligt
Der tusentals blomster på en gång man såg
Och foglarne parades kärligt,
Den har nu förlorat sin pragt på en gång,
Man ser inga blomster, man hör ingen sång,
Farväl, täcka Flora, farväl glada vår
Välkommen igen nästa år!

På samma vis söker han än i sina öfversättningar och självständiga impromtus tillägna sig den franska elegansen och menuettonen i dessa tallösa »piéces fugitives», hvilka lefde sitt skimrande dagsländelif i tidens franska vittra tidskrifter, almanackor och kalendrar, än åter upptaga den svenska visans trefna, hemväfda munterhet, med tennstopsklangen i refrängerna. Man finner så från juli 1762 i hans poesialbum följande äkta rococopaljett:

Jag hör dig, Iris, ofta fråga
Hvem jag af hjertat håller kär?

Hvem som är ämnet för min låga
Lysandra, eller hvem det är?
Jag seglar oviss om min hamn,
Jag älskar ömt en viss herdinna,
Men kan du hennes hamn ej finna
Så vet du ej ditt eget namn.

En följd af verser öfver 1764 års julhelg skildra däremot en äkta uppsvensk midvintersfest i en prästgård på landet med julgröt, ottesång, skämt och glam kring spiselelden i Dalinskt-Bellmansk visklang:

Sen vi dansat julen ut
Låt oss qväda nu till slut
Om allt gas och glam och löjen,
Tidsfördrif och glada nöjen,
Muntert, muntert mina vänner muntert.

Sjelfva resan först och främst
Blir i detta stycke sämst,
Den gick hela vägen tokigt,
Hela natten for vi krokigt
Lappri, lappri mina vänner lappri o. s. v.

Vill man i dessa Wellanderska ungdomsdikter finna de subjektiva dragen, äro dessa egentligen tvenne: hans poesis sångbotten är okonstlad känsla af en rättframhet och en naivitet, i hvilka ännu ligger kvar något af den Dalinska folkligheten, hans uttrycksmedel äro framför allt af musikalisk art. Utformad till ett inre ackompanjemang, som man kunnat vänta af en så hänförd och genombildad musiker, finner hans dikt sitt rätta fält i visan med dess klara, i örat fallande melodi. Också i detta hänseende är hans poesi en ättling af den Dalin-

Nordenflychtska, dock med ännu ett steg närmare till rococons egen tonkonst, efter hvilkens menuett- och polonästakter Wellanders sånggudinna tycker om att röra sig. I alla dessa hänseenden stå hans dikter närmast Olof Tilas', på hvilkens mest karaktäristiska saker just ofvanstående anmärkningar passa. Men det är dock en skillnad mellan Bergklints adlige discipel och den i små villkor födde och i borgerliga kretsar ständigt lefvande Wellander. Visserligen tyckes riksheraldikerns son, Samuel Åkerhjelms systerson, trots sina högförnäma relationer ej hafva gått på rosor under sina första år som ung tjänsteman, men in i det vilda nöjeslif, han som vällustig déclassé förde i Stockholm i de Bellmanska lagen, bevarade han alltjämt aristokratdraget, elegansen, och alla hans små förtjusande sångstycken hafva en finhet, en distinktion, i hvilken patricisk börd och hela den gustavianska generationens gratiösa lätthet på handen stämt möte. Både Wellander och Tilas äro typiska exponenter för 1700-talets af musik och visa genljudande Stockholm, men Wellander stod närmare det gamla, Tilas närmare det nya, som smält samman hos denna öfvergångsgeneration.

Några otryckta dikter af Wellander från detta skifte må här inryckas för att visa den unge tjänstemannens ståndpunkt och lynne som poet i början af hans stockholmslif. Ett par kärleksvisor till Zephis lägga kanske bäst i dagen den känslans ömma uppriktighet och den tonens, vid det familjära och hvardagliga snuddande, naturlighet, som äro uttryck för hans borgerligt gammalsvenska sinne.

Följande Visa till Zephis är i detta hänseende ett litet program, skämtsamt riktadt mot den stigande franska omskrifningen i ton och dikt, mot den år för år växande formella siratligheten i vers och samspråk:

Nej jag vill uppriktig vara,
Följa just min egen smak,
Låta complimenter fara
Krus och fjäs är ej min sak.
Jag vill dig en titel gifva,
Som du lär ge mig igen.
Gissa hvad den skulle blifva!
Den skall bli': min söta vän.

Men jag ber, tag icke illa,
At jag dig den titeln ger,
Gör du det min Zephis lilla
Jag dig straxt om ursäkt ber.
Tycker du det är för mycke,
Strider det mot modestien,
Gör då efter eget tycke
Kalla mig tout court Cousin.

Dock vi böra ju som vänner
Bruka Vänskaps kära Språk.
Ingen sötma hjertat känner
Uti krus och hufvudbråk.
Sådant ej mitt öra kitlar,
Vill du ge mig stolta titlar,
Kalla mig din egen vän.

Samma innerliga enkelhet, med hvilken Dalins herde vänder sig till sin Melicerta, genomandar en annan sång till Zephis, en höstvisa sprungen fram en mulen oktoberdag (1765), då hans sinne, viss på sin egen sommar, utan rädsla såg de vissna bladen falla från Stockholms träd:

Låt kölden våra sjöar binda,
Låt skogen vinterklädder stå;
Låt alt bli lagt liksom i linda
Låt alt en annan skapnad få:
Låt dagens ljus för mörkret vika,
Låt moln betäcka hela skyn;
Mitt hjerta blir sig alltid lika
I ömhet för mitt lilla gryn.

Det är ett ungdomslifs stämningar och händelser, som dessa småvers skildra, gifvande eko af lustiga kärleksmöten, glada vänskapssamkväm och ensamma vandringars hugskott och känslor. Tidens musik bär det hela. Än är det ett sommarafsked på airen ur en opera-comique.

Sommarens ljufliga stunder
Flyta som bäckarna hastigt förbi,
Våra förtjusande lunder
Nu snart af hösten ändrade bli,
Utaf hösten snart ändrade bli.

Solen snart nekar de strålar,
Hvarmed naturen afmålar
Hela den fägring som nu för oss prålar,
Alt hvad som för ögat står
Snart en annan skapnad får.
Min ömhet Zephis, ej ändras af år,
Ömhet, Zephis, ej ändras af år!

En annan dag är det till dansmelodier, hörda på gårdagskvällens assemblée, som han formar sina tankar, än som menuett med trio, än som följande polonäs:

Sist min Iris då jag min Celinde miste
Tänkte jag väl aldrig älska mera,
Hjertat då af inga kärleksplågor visste,
Börjar dock nu åter allarmera o. s. v.

Vid sidan af dylika dikter, i hvilka Wellanders egna inre och yttre upplefvanden gifvit sig luft, finnas också alltifrån 1761 en hel följd tillfällighetsverser, författade vid bröllop, begrafningar, namns- och födelsedagar. Wellander är i dessa dikter ännu mera konventionell än i sin privata lyrik, religiöst förnumstig vid likbåren, uppsluppen, litet grofkornigt skämtsam vid bröllopsgillena. Ett själfständigare drag röjer den första tryckta af dessa occasionsvers, hans Skaldebref till Damon och Aminta, en månad efter deras bröllop 1 juli 1764 (till rektorn vid Nyköpings skola Eric Schöldberg och hans maka Ebba Engzelius). Dikten gömmer en liten satirisk skildring af stockholmsbullret, som bringar i minnet den beryktade taflan af le tracas de Paris i Boileaus sjätte satir:

Det buller, sorl och larm, som här i Stockholm vankar
Bortskämmer hvar minut både rimslut, text och tankar.
Än rullar fram en vagn, än åkarkärran hörs
Än af Canoners knall min eftertanke rörs.
Här ständigt oro är från morgon och till qväller,
Här träta månglerskor med hin och hans gesäller.
Här hörs hur Bacchi folk kan rusta på en krog,
Här skriar den som slår, här larmar den som slog.
För sådant stoj och larm, för slika starka basar
Mitt klena tankespel förloras, flyr och fasar.

Men i allmänhet hafva hans tillfällighetsdikter vid denna tid blott föga intresse, och de småvers han strör kring sig i Grillska familjen på Svindersvik, hos Holmbrinks på Ehrentuna, hos grefve Leijonstedt m. fl. hafva intet, som gifver dem rätt att öfverlefva dagen.

Mot 1760-talets slut höjde sig Wellander öfver den ståndpunkt, han förut intagit, till en modernare, mer påverkad af tidsidéerna. Denna utveckling var dels en följd af det omskapande inflytande, som Creutz' och Gyllenborgs i Vitterhetsarbetena (1756—1762) utgifna dikter småningom utöfvade på alla litterära, dels berodde den därpå, att Wellander mer och mer ryckte in i tidens vittra lif. Genom sina Uppsalavänner, Lidén, Köhler och Hulthin, alla tre belästa män, kommo idéer och tankar, som förut stått utom hans horisont, honom närmare, men framför allt var det deltagandet i Stockholms vittra värld inom sällskapet Utile-Dulci, som uppfostrade hans smak. Helt ifrån 1767, stiftelseåret, synes han hafva varit verksam i dess krets. Samarbetet med andra, täflingsväsendet, diskussionerna, som förekommo å ordens sammankomster, allt bidrog att leda honom mot den franska stilen och de upplysningstendenser, som nu trängde igenom. När han 1768 skref sin dikt med anledning af Adolf Fredriks nedläggande af kronan, afvek han från den populära visform, de poetiska och satiriska flygbladen brukade använda och upptog det akademiska politiska odet, och i de bidrag, han lämnar i Utile-Dulcis Vitterhetsnöjen, står han både till tankegång och uttryckssätt den moderna riktningen nära, om också med den reserverade hållning mot dess ytterligheter, som känneteckna dess första publikationer, redigerade af gammaldags män.

De allmänna tendenserna i Utile-Dulcis poetiska skrifter, så väl som de där representerade skaldernas egna lynnen och subjektiva sätt att variera tidens

litterära temata, skola utförligt behandlas i min framställning af Upplysningen inom den svenska poesien. Här må blott Wellanders egna bidrag närmare skärskådas. I första delen af Vitterhetsnöjena har samfundets nitiske musikdirektör och styresman — ty båda dessa chefsplatser för samfundets verksamhet beklädde Wellander — blott medverkat med tvenne dikter: En Vitterhets-Älskares Tankesätt om Vänner och lärodikten Försök om Lyckan. Det förra poemet har föga betydelse. Det är blott ett uttryck af Wellanders vänskapskult, dock med en viss bildningsaristokratisk reservation mot dem, som ej skilja vänskapsplikter från konstnärliga anspråk:

Jag är mot vänner öm,
Men uti vittra värf, vill jag ej flera känna
Än dem som med sin bok och penna
Ha gjort sig lika flit att dygd och kunskap få.

Långt större är greppet i allegorien Försök om Lyckan. Dikten är skrifven mot slutet af 1768; åtminstone framräcktes den som bröllopshyllning vid den unge köpmannen Henric Wilhelm Peils giftermål med Johanna Grill den 29 januari 1769. Wellander beledsagade då dikten med ett företal, som förtjänar att beaktas som uttryck för en högre uppfattning af det poetiska kallet, upprepande den polemik mot tillfällighetsrimmeriet, som särskildt Gyllenborg fört i sin Satir öfver Skaldeskrifter. Wellander skrifver: »Skalder hafva hittils merendels sjungit ur en och samma ton på bröllopsdagar, om lilla Gudens välde, om hjertats

eld och brand, suckar och qval, bojor och vällust, och alla Kärlekens Anstalter, Bruden och Brudgummens oförlikneliga skönhet och förstånd ingalunda förgätne. Jag finner ock denna plan mycket naturlig. Men han är så länge nyttjad, at man nästan kan veta förut hvad som väntas at läsa i en bröllopsskrift. Åtminstone gör man sig sällan stora tankar om slika skrifter, som ock mesta delen deraf förtjenar ingen särdeles uppmärksamhet. Poeter, angelägna at tillika både gagna och behaga, tyckas ock redan vara ledsna at skrifva i en så utnött styl, hvaraf händer at bröllopsskrifter blifvit sämsta delen af alla vitterhetsarbeten och dessa snillefoster lika med et slags fjärilar, sällan lefvat öfver bröllopsdagen.» Det är därför Wellander tagit sig för att utan bistånd af Venus, Cupido, eller Muserna skrifva som bröllopskväde en tankedikt, som kunde läsas äfven efter högtidligheten. Upplysningstidens skaldeuppfattning tränger här tydligt fram, och om Wellander sedermera sällan blef dessa principer trogen, men själf nedskref occasionsvers af fullkomligt alldaglig obetydlighet, betraktade han dessa blott som skiljemynt i sällskapslifvet utan någon högre valör, och sökte i sina bättre tillfällighetsdikter höja genrens litterära nivå genom att skänka den djupare innebörd och en modern form. Därför äro också flera af hans mest genomarbetade poem, som Elegien, tillfällighetsdikter i högre mening, i hvilka, som hos Young och andra, världsbetraktelsen i stort spirar fram ur den enstaka händelsen, som ett träd med mäktigt grenverk ur ett ringa frö. Så var också

meningen, när Wellander för Peils giftermål med Anna Griil skref lärodikten Försök om Lyckan. Poemet, som i genomsedd form hör till hans tekniskt mest sofrade och akademiska, begynner med en episk »propositio» i nära anslutning till Atis och Camilla.

Jag sjunger om ett fynd, som plågar och förnöjer,
Som större själars art och smärres svaghet röjer o. s. v.

Denna begynnelse ökar intrycket af att Wellander denna gång velat gifva något verkligt betydelsefullt. Dikten tecknar sedan en vision skalden haft, »då han i drömmen i känslor hänryckt låg». Ifrån ett högt berg ser han ut öfver världsklotet och varsnar dess äflande människor skocka sig kring tvänne gudinnor, Lycka och Dygd, olika till väsendet. Af ett bullersamt och feberhett släkte följdes Lyckan, som självkär, spotsk och blind gick sin egen nyckfulla stråt, godtyckligt ströende sina nådegåfvor, framför allt åt de tokar och dårar, som voro hennes svurna slafvar. Uppfylld af harm häröfver ropar skalden:

Om Ära, Vett och Dygd, blott äro tomma ord
Hur är då Lyckan fatt, hur är då Verlden gjord?

Men lugnt svarar Dygdens stämma:

Det är ej Lyckan sjelf, som sina lagar skrifver,
De äro dens behag, som oförändrad blifver,
Som tusen verldars lopp med vishet stakat ut
Som alt förut har sett, dess öden och dess slut.

Sedan upprepar Wellander Popes stötta och blötta argument från Leibniz' Theodicée för att be-

visa att allt här i världen, trots den skenbara disharmonien, är ganska godt. Allt klarnar för det forskande människoögat den stund hon insett, att ensamt i dygdens insegel vinnes hjärtats rätta lycka.

Det visionära i dikten är föga lyckadt. Ej ens upplysningens stora skalder, en Pope eller Voltaire, ägde i sin diktning någon större åskådlighet. Hvarken färg eller kontur är 1700-talets styrka, och de många allegoriska figurer, med hvilka tidens diktning rör sig, sakna förkroppsligande och lif. Så mycket mindre får man vänta dylikt hos periodens underordnade. Wellanders dikt äger sitt enda poetiska värde genom den värma, med hvilken han i välklingande vers uttalade den seklets dygdelära, som var kärnan i dess etik. Tidigast på 1700-talets vis, uppfattad som den stora förädlerskan, som förvarade för mänskligheten det evigas underpant, är väl dygden skildrad af Vauvenargues. Denna åskådning, som sedermera blef en af de mest centrala i århundradets populärfilosofi, uppträdde i den svenska diktkonsten först hos fru Nordenflycht och sedermera hos Gyllenborg. Wellander står i sin etiska värme närmare Uranies milda dygdebegrepp än Gyllenborgs romarstränga virtus, och det är med en af religiositet lyft hänförelse som han skrifver:

Låt himlen mulna till, då han ser klarast ut,
Så visst som Dygd är Dygd, han åter skall bli klar.
Förgäfves rasar verld och arghet i sin yra:
Den himlars ordning styr, skall hela verlden styra.
Af tid och menskliget man ser Colosser fällde,
Men Dygdens ärestod skall trotsa tidens välde.

Det är dylika verser, som förklara den tillgifvenhet, samtiden kände för Wellander. Han uttryckte väl och sant tidpunktens idéer just med den skiftning, som passade de breda lagren. I den andra del af Vitterhetsnöjena, som Wellander själf åtminstone delvis redigerat*, har han först och främst infört flera mindre poem. Det är den gratiösa lilla uppmuntringsdikten till en begynnande skaldinna, som redan förut omnämnts, två öfversättningar, båda tolkande hans eget anspråkslösa och borgerliga lifsideal: att få lefva långt från stora världens flärd och glitter, ett litet obetydligt och uddlöst epigram, Nöden har ingen lag, och slutligen en något längre dikt, Förnuftig Kärlek, som onekligen motsvarar titeln. Stycket polemiserar mot den allmännna benägenheten att blott tänka på pengar vid hjonalags byggande, och att göra Iris till en död metall:

Som efter coursen går och gäller.
Man frågar då ej hjertat mer
Men blott på kapitalet ser
Och hjertat sen derefter ställer.

Men sterbhusutredaren betraktade det dock som en god sak:

När fägring, dygd och vett,
Och pengar fås tillika,
Men endast efter myntet fika;
Det är at sjelf sin lycka svika.

Sedan skildras det kvinnliga idealet efter en gammal Orontes' alla önskningar. Flickan skall vara

* J. G. Oxenstjerna, Dagboksanteckningar, utgifna af Stjernström s. 100.

öm och dygdig, glad men icke yr, artig, hushållsam, fri men aldrig djärf. Det är, som man ser, allt som kan begäras i fråga om förnuftig kärlek, och i denna hembryggda förnumstighet, så skild från upplysningstidens sensuella och emanciperade sätt att betrakta kvinnan, är det som man bäst känner, hur gammaldags Wellander i själfva verket var.

Men utom dessa obetydliga smådikter har Wellander i denna årgång af Utile-Dulcis skrifter publicerat en längre — hans mest kända och mest fulländade arbete — den på sin tid så ryktbara och omtyckta Elegien, en åminnelsesång öfver vännen Johan Fredric Wertmüller, uppläst i Utile-Dulci, i hvilken den döde varit en verksam medlem, den 12 februari 1770.

Dikten är det mest typiska exempel vår litteratur äger på den halffilosofiska vänskaps-parentationen, ett uttryck för det förändrade skaplynne griftkvädet fick under påverkan af upplysningsidéernas popularisering. I verser, som söka efterlikna Gyllenborgs antika malmklang, men hafva en sprödare, vekare ton, skildrar Wellander den blandning af svårmodig resignation under högre bud och den knotande och grubbelfyllda smärta, som betagit honom vid vännens död:

Jag vördar Himlens råd, men häpna hjertat klagar,
Då tanken ser et djup af Alvishetens lagar,
Som för så ädla lif så knappa gränsor satt:
En näsla frodig står och sena hösten hinner
Då liljans lif och glans på vissnad stjelk försvinner
Blott af en frostig natt.

En slik naturens räfst jag skulle våldsam kalla,
När träd af bästa art, med blad och blomma falla,
Just då man glädes mest åt deras friska skott.
Men Himmel! Hvad Du gör det har Du rätt at göra
Jag ser Din Almakts hand plantera och förstöra
Och hvad Du gör är godt.

Så tänker jag men ack! — — et såradt hjerta svider
Det döljer ej sit qval! det i sin smärta qvider:
Det trotsar tankens lugn och stormar i mit bröst.
Om det kan lindring ge, at ömt och fritt få klaga
Ack! låt min menskiighet af tårar vällust draga
Och gråt få bli min tröst.

I dessa tre verser koncentrerar Wellander till en resignerad suck den stämning af fasa och smärtsam förundran inför världens obegriplighet och allt det oförstådda i lifsdisharmonien, som hos trotsigare och starkare naturer blir lidelsefull vrede eller hädande anklagelse. Sedermera öfvergår vännen till minnestecknarens värf och skildrar med seklets poetiska vältalighet ett enkelt hvardagslif i 1700-talets pompösa och abstrakta bildspråk, och efter detta högtidliga vänskapsoffer förena sig präst och församling, talare och åhörare, i sista strofens stilla lifsvisdom:

I vänner som med mig min Pylades begråtit
Hvars vänskap, Hvars förlust oss Himlen känna låtit
Hvars Minne Dygden sjelf förvarat i sin famn;
Hvad är at lefva här? at synas och försvinna:
Hvad är et lyckligt lif? at med sin vandel vinna
Et kärt, et älskadt Namn.

Inför den eviga växling, som hotar, man vet ej när, att döda allt, är det enda fasta, himlen,

satt att lysa världen, dygdens sol, virtues sure — self-given solar ray of sound delight*. Alla drag i denna elegi, dess sorgsna undergifvenhet och dess dygdehänförelse voro lika många hjärtpunkter i tidens åskådning, och dikten gjorde med ens Wellanders namn kärt och älskadt.

I tredje delen af Vitterhetsnöjen har Wellander åter mindre intressanta bidrag. Hans sorgeode öfver Adolf Fredriks död, först tryckt separat 1771, är svulstigt och smaklöst utan spår af personlig känsla. Det andra poemet, Råd till Eurilla**, är ett på flytande, af verklig gustaviansk liflighet präglad vers gifvet recept för en ung dam vid valet af husbonde, föreskrifvande en stadgad äkta man, som ej hade öfverflöd af guld men dygder — med ett ord, en poetiserad bild af den versskrifvande Curatorn ad litem själf.

Bekant genom dessa bidrag, blef Wellander, som redan är sagdt, ända mot 1776 landets kanske mest omtyckta tillfällighetsskald. Som halfofficiös poet författade han kantaterna vid Adolf Fredriks begrafning och Gustaf III:s kröning. Utom den musikaliska formtalang, som hans smidigt och sångbart bildade strofer vittna om, hafva de dock föga poetiskt intresse, och trots deras fullkomligt oskrymtade beundran för Gustaf III verka de enbart tråkiga och beställda, hvilket också gäller ett par andra dikter af närstående art, som hans verser vid aftäckandet af Gustaf Vasas staty och invigningskantaten för Adolf Fredriks kyrka.

* Young, Nights Thoughts. I.

** Wellanders dikt Råd till Eurilla står rätt nära ett Skaldebref till Eurilla i Sv. Mercurius 1764 s. 20.

Rikare på poetisk halt äro hans mera privata tillfällighetsdikter från denna tid. Framför allt utmärka sig några tryckta griftekväden genom en manlig kraft, ett resigneradt allvar, uppfattande lif och död med en dragning åt Gyllenborgs stoicism med reminiscenser från senantikens moralister (Seneca, Epictet, Boëtius), men med religiös förtröstan och en mildare innerlighet. I detta hänseende böra särskildt framhäfvas en tröstedikt, riktad till den blifvande svärfadern med anledning af deras gemensamma vän professor Frosterus' död (1772) och de två sorgedikterna öfver anförvanter till det Wennbergska hemmet, Tankar öfver fru Hadelins frånfälle (1772) och Skaldebref till fru Johanna Margaretha af Bjerkén (1774). Alla tre röra sig inom samma tankesfär och känslovärld som Elegien öfver Wertmüller, men variera stämningen med nya ord af tungsint fattning i en diktion, den kanske yppersta mellan Gyllenborg och Kellgren. Man läse t. ex. följande strofer ur den första af dessa dikter:

Min Vän! låt oss i tid mot ödets våld oss väpna,
Låt viljan styras af vårt vett.
Vi redan länge nog af tidens skiften sett;
Vi ren förlorat nog af hvad han kärast gett
At längre böra häpna.

Vårt hjerta qväfs af sorg, det dock förgäfves klagar.
Man fåfängt sig med oro bryr.
Alt i sin ordning kom, alt i sin ordning flyr:
Den hela verlden byggt, Han hela verlden styr
Med sina visa lagar.

Min Vän låt tiden fritt i sina skiften rasa.
Han har ju här sitt tummelfält.
Låt på den öfningsplats Försynen oss har ställt
Vårt hjerta vänja sig att anse lifvet sällt
Och döden utan fasa.

Mindre lyckade äro Wellanders bröllopsskrifter och sällskapsskämt. Han har ej det gratiösa skämtets gåfva. I detta hänseende gick den gustavianska andan aldrig honom i blodet. Som en parodi på tidehvarfvets uddiga epigramstil verkar t. ex. följande slut på ett Impromtu öfver födelsen af en son till hofgravören Suther:

Bered med egen dygd din sanna lyckas lott,
At lefva sjelfförnöjd och göra andra godt.
Den vise lifvet gladast njuter,
Blif hvad Du låfva tycks, var värd at heta Suther.

Går man från de tryckta verserna till hans manuskript, finner man, att han just vid denna tid mellan 1768—1776 sysslat med åtskilliga poetiska projekt, af hvilka dock alla större ej hunnit öfver uppslag och begynnelse. I hans papper finner man början på ett stort ode, som mer än något han utgifvit visar honom tillhöra Gyllenborgs skola. Det är en dikt öfver Sinnets lugn, af hvilken dock blott följande första strof nedskrifvits (14 sept. 1770):

Du ädla Själars lif och styrka,
Du himlaro för rena bröst
Som under oskuld lärt at dyrka
Förnuftet och naturens röst.
Min Själ sig åt Din Vällust gläder
Mit hjerta Dina Nöjen qväder
Din sötma stillat mit begär.

Ack låt Din kraft min teckning lifva,
Då jag för verlden vill beskrifva
Hvad himmelskt i Dit väsend är.

Gyllenborgs hela riktning nära står också en längre satir, Menalcas, i den moraliserande och gnatiga genre, som med Verldsföraktaren kommit på modet, odlad af Strand, Gagnerus och andra, med talang väl endast af Bergklint. Wellanders Menalcas är en satir mot de nymodiga franska uppfostrarnas förklemade jungfrupiltar, bortskämda allt från vaggan. Som liten pys måste han mutas med gåfvor och leksaker:

Ren vill det späda ögat sqvallra,
Om ej det mutas med en skallra,
Det liksom smälta vill i gråt.

Modern måste ständigt muntra barnet med sagor, läraren och mentorn är slapp och öfverseende, och upp växer en romanläsande glop utan principer och kunskaper, som med en vridning på klacken och några franska fraser:

Om Floras hy och Cloës kinder,
Om glada uppsåt, svåra hinder
Om brist på mynt och brist på lån

drar sig genom lifvet på källare och biljarder och betraktar tillvaron som en lättsinning »jeu d'hasard». Mer lyckade äro en mängd små lyriska dikter från denna tid, infall, kärleksbiljetter, visor, i hvilka Wellanders upplefvanden och känslostämningar under hans gladaste Stockholmsår komma fram, och af hvilka åtminstone ett par stycken förtjäna att

räddas ur förgängelsen för att komplettera bilden af Thétis och Pelées och Elegiens skald. Från frihetstidens sista år stammar synbarligen följande Vintervisa med kontrasten mellan sin friska naturmålning och sin bittra, politiska tillämpning:

Välkommen gamla Svenska Vinter,
Kom Gubbe med dit blanka hår,
Men bruka ej så många finter
Som Du har gjordt de förra år.
Låt nya Sverges prål och svek
Hos Dig ej någon ändring värka,
Håll jämnan Du, låt werlden märka
At Du är Nordens vinter lik.

Men vill Du ändra Dina seder
Och blifva lik en slaskig höst,
Så fläcka fritt Din forna heder,
Här finns nog köld i svenska bröst
En köld för dygd och hvar mans rätt
I själfva Hermlins Pälsen trifves,
Gud nåds, där sådan kyla gifves
Den tinar icke upp så lätt.

Besläktad med denna lilla sång och, liksom den, antagligen född i partitidehvarfvets sista år, men helt och hållet fallande inom den satiriska visans område, är en dikt, tillskrifven Wellander, öfver det populära temat om Tidens förvändhet (jfr. Frese Öfver vår förvända tid, Hallman Den Gamla Svenska Friheten försvunnen o. s. v.) och i så fall uddigare än något annat han författat*.

* Nordin 104. Ups. B. H. S., tryckt i tredje delen af sällskapet »Vitterleks» öfningar.

Skillnaden emellan den gamla och nya Tiden.

I bardalek sit nöje finna,
För allmänt väl at något vinna,
Var fordna tiders vis.
Knapt värjan utur skidan draga,
Och likväl namn af Hjelte taga,
Är nya tiders pris.

Förstånd och snille uparbeta
För at Magister kunna heta,
Var fordna tiders vis.
Latinska bref till Phoebus skrifva
Och så med lager krönter blifva,
Är nya tiders pris.

Med kryddor kroppen ej besvära,
Men inhemskt mat och dryck förtära,
Var fordna tiders vis.
Med klifs förderfva bröst och maga,
Samt döden från apteket taga,
Är nya tiders pris.

Till andra länder därför fara
At en gång hemma nyttig vara,
Var fordna tiders vis.
Gods, helsa, i Paris försätta
För at i Stockholm kunna sprätta,
Är nya tiders pris.

Så fortgår den catoniska dikten ännu ett par verser och lyktar med följande ironiska slutstrof:

Dock torde mången det ej tåla,
At man så vackert vill afmåla
Den fordna tidens vis.
Man må för vinden seglen spänna,
Så får man nogsamt lära känna
Den nya tidens pris.

Dock, de flesta af dessa vers hafva en långt mer privat hållning och tolka framför allt det erotiska liaisonlifs små händelser, som upptogo den unge tjänstemannen. Det är bröstbuketter till Phyllis, Climène, Cloë och allt hvad de heta, dessa unga damer i styfkjortlar och schäferhattar, i hvilkas bruna och blå ögon Wellander sett sig blind, hyllningar till »Lilla Hon», som han skämtsamt kallar en af dessa härskarinnor öfver sitt hjärta i ett impromtu öfver en luktflaska:

För Eau de Luce — Ack nej, bevars från apothek,
Nej för den bästa luft, som Hessen har at sälja,
Der helsan liksom under lek,
Med friska andedrag mot alt som plägar qvälja,
En prässad blommas kraft må välja.
I kyrka och på bal, på pique-nique, assemblée
Kort sagt; i alla rum, der blandadt qvalm kan vara
Må denna luft en muntran ge.

Men icke alltid ställde sig detta erotiska ungdomslif som en glad sällskapslek med lustiga panter, vunna kyssar, smusslade infall och gåfvor. Den lille guden dref sitt spel så väl med lyckliggörande nycker som med beska öfverraskningar. Wellander skrifver själf härom i en visa från september 1770:

Cupido, Din ömhets lagar
Snart ingen dödlig mer förstår.
Et hjerta ler, et annat klagar,
Nyss nöjet kommit, straxt det går.

En höstmorgon, när man lustvandrar för att se en ros, som man förälskat sig i, där den blommar bak stängslet, har en annan fäst den i sitt knapphål,

och i harmen hytter man med handen mot den evigt lofvande och evigt otillförlitlige kärleksguden:

Du hade billigt bort besinna
Hur hennes hjerta hört mig till,
Hvad jag i löndom kunnat vinna
Du uppenbarligt roffa vill.
Slikt går min ömhet alltför när,
Med skäl jag mot din anstalt larmar,
Då Daphne i en annans armar
Till kärleksoffer invigd är.

Hvad är att göra? Med äkta rococofilosofi, med att låta Climène lägga charpi på de sår Daphne rifvit, och med en vändning af cynisk lifslust, som en smula erinrar om Kellgren, slutar Wellander denna septemberdikt om kärlekens flyktighet:

Mit hjerta likt et gammalt kök
Med qvalmig rök mig vill föröda,
Ny eld skall nya lågor föda,
Och skingra en så ledsam rök.

Men vanligen är den Wellanderska erotiken smältande och öm med en vek naturs böjelse för vemod. Som prof kan lämnas en liten ritornell som följande med sin trånfulla vaggsångsmelodi:

Sof min flicka lilla,
Sof helt sött och stilla,
Dröm om alt hvad hjertat kärast är.
Alt som Natten nalkas,
Lilla Guden skalkas,
Kring din bädd han idel drömmar bär.

Ofta kommer tungsintheten in som en skugga af den första höstdagens strömoln med dess aning

om förgängelse, som i följande lilla Visa, bland det vackraste Wellander skrifvit:

Natur Du tjusar med din pragt
Då Du i sommardrägt,
På hvarje blad en fägring lagt,
Som all vår undran väckt,
När Du med ljuflig västanblås
Så svalkan med dig har,
Du föder, leker och förgås
Och flygtigt från oss far.

Min Cloë denna glada park
Långt högre skattas bör,
Än alt hvad hos en Verldsmonark
Vår ärelystnad rör!
Naturen är af skönhet rik
Men konsten fattig är,
Så framt hon ej Naturen lik
Af henne teckning bär.

Men ack! det vackra i vår lund
Så ganska kort vi se,
Låt oss då här hvar aftonstund
Åt sommarn offer ge:
Snart nalkas Nöjets kulna höst,
Med Ålderns tröga dar;
Min Cloë låt dit ömma bröst
Ha sommarvärmen qvar.

Hur susa ej dessa verser med det lätta vemodet i en stockholmsk sommarkväll, när solen sjunker öfver Bellevues träd och Damons och Cloës händer för första gången darra sakta i tanke på höst och skilsmässa, medan landskapet bleknar i den tysta aftonen.

Men jag har redan länge nog stannat vid Wellanders lyrik från denna period och öfvergår nu till hans lifs största litterära verk, operan Thétis och Pelée. Wellander författade vår första opera mellan mars—juli 1772, och dess inre och yttre historia har jag redan förut i detalj tecknat*. Planen var, som bekant, uppgjord af Gustaf III själf efter Fontenelles Thétis et Pelée, och all sannolikhet talar för att Wellander blott ifyllt ett tämligen noggrant mönster. Men för att förstå värdet och arten af hans libretto, torde ett par korta antydningar om den tradition, som inom operastilen befäst sig, och till hvilken Wellander anslöt sitt arbete, vara på sin plats.

Sådan operan första gången uppträdde i femtonhundratalets slut ungefär samtidigt i Florens och Paris, hade den utvecklat sig på skilda vägar. I Italien stod den i närmaste samband med den klassiska tragedien och bevarade också länge namnet Dramma eller Favola per Musica, i Frankrike var den en utbildning af hofbaletten. Den italienska operan behöll genom ett helt århundrade den grundkaraktär, den redan visade i det verk, som kan betraktas som genrens prototyp, Rinuccinis och Peris Eurydice från år 1600. Den tedde sig snarast som ett melodrama, i hvilket musiken var textens ödmjuka beledsagarinna, och dramats ord sjöngos i oafbrutna recitativ. Ensamt körerna hade mera melodisk behandling, och den ännu föga polyfona orkesterns roll var inskränkt till preludier

* O. Levertin, Teater under Gustaf III, Gustaf III som Dramatisk författare, Johan Wellander s. 165—8.

och ritorneller. Hela genren var i sin födelse en renässansskapelse, som uppstått inom helleniserande musikkretsar. Den utveckling, som kyrkosången samtidigt gjorde till soli af ariosisk karaktär genom Caccini, Viadana och andra, blef ej tillgodogjord för operan, därför att man ursprungligen ingalunda ville skapa en ny konstart utan blott restituera tragedien till dess verkliga grekiska hållning och med rätta framhöll, att det antika sorgespelet deklamerats i ett musikaliskt, af instrument stödt tonspråk. Det musikaliska elementet, det moderna och lifskraftiga i motsats mot det redan utlefvade antika sorgespelet, vann dock steg för steg mer betydelse, men i samma mån förlorade sig den delvis drömda, delvis också verkliga likheten med det hellenska dramat, och en ny scenisk skapelse trädde fram, som öfver sina ämnens banala mytologiska schabloner väfde en modern känslovärlds guldsöm af melodier. Sedan Monteverde först utvecklat det orkestrala, fick det italienska sångspelet med Scarlatti det utseende, som det sedermera länge bevarade. Till det tröttande, af basso continuo följda, dramatiska recitativet (recitativo secco) lade han det smidigare och mer uttrycksfullt ackompanjerade recitativet (recitativo stromentato) och den lyriska arian med sitt da capo: omsjungandet af textorden. Självklart är, att denna utbildning mot det rent sångbara, skulle i Italien förändra äfven librettons lynne, som mer och mer förlorade af sin dramatiska stränghet och trädde i skuggan för musiken. För att göra en operatext till ett lefvande konstverk i harmoni med sådan musik fordrades ett på en

gång lyriskt och dramatiskt geni med förmåga att kläda handlingen i den lätta festdräkt som kräfdes. Efter en lång dekadans, under hvilken förgäfves ansträngningar gjordes af enstaka män, som t. ex. Apostolo Zeno, för att af operalibretton göra en artistisk produkt, fick den italienska operan sin mästare i Pietro Trapassi, mer känd under det greciserade namn, hans lärde adoptivfader Gravina skänkt honom, Metastasio. Redan helt ung visade denne ett underbarns instinkt för det dramatiska sångspelet, och det af hans sköna älskarinna, den stora sångerskan Mariana Bulgarelli inspirerade och spelade stycket Didone Abbandonata (1724) gjorde epok i operalibrettons historia. Genom den långa följd af texter, Metastasio sedermera skref som kejserlig hofpoet i Wien, gaf han klassiska mönster för ett musikdrama, som i smältande lyrik dock klart framställde handlingar och karaktärer, och i sina, för mjuka melodier ständigt beräknade vers göt han sitt väsens sinnligt smäktande drömmeri. Låt vara, att den är konventionell, Metastasios värld af rampbelyst antik och kulissmålad saga, med sina förälskade hjältar och svartsjuka hjältinnor, sina dystra prinsar och bedröfvade prinsessor, sina äfventyr och strider — den mycket älskade diktaren, kärleksfesternas skald, blåste dock in i sina stycken en lefvande anda, och både passion och visdom gömma sig i hans solstrålsskimrande vers. Genom kompositionens klarhet, kärleksdrömmens vältalighet och den sentensiösa elegans, med hvilken hans libretto tolkade tidens genomsnittskänslor, blef det Metastasiska sångspelet under en lång del af 1700-

talet en modell för den konstnärliga operatexten, sådan den tonsattes af tidens största komponister, den neapolitanska skolan, i hvilken funnos sådana tonernas mästare som Pergolese, Jomelli, Piccini, o. s. v. Deras lyriska libretto med sina tillfällen till rent musikalisk utmyntning af texten blef förhärskande inom operan, ända till dess Calsabigi och Gluck åter gjorde en tillbakagång till en stor och dramatisk stil med klassiskt ren konturteckning och skarpa skuggor. Deras Orfeo ed Eurydice och Alceste (1762, 67) beteckna en ny och stor omhvälfning i sångspelets historia*.

I Frankrike hade operans historia, som sagdt, varit en annan. Puppan, ur hvilken den där utvecklade sig, var ej den klassiska tragedien, men den med musik och rim illustrerade baletten, och den beryktade Ballet Comique de la Royne af Balthasar de Beaujoyeulx, som gafs 1581, nämnes som det franska sångspelets förstling. Den italienska operan trängde blott småningom in i Frankrike, och de galliska sångspelen bevarade länge sin karaktär af balett med inströdda arior och dansmusik, ehuruväl uppförandet på hofven af italienska operor, som t. ex. Sacratis La Finta Pazza (1641), gaf smak för en mer genombildad konstform. Den italienske dekoratören Torelli verkade då i Paris,

* Arey Dommer, Handbuch der Musik-Geschichte, Rockstros artikel om operan i Groves Dictionary of Music, Kisewetter, Schicksale des Weltlichen Gesanges vom Mittelalter bis zu der Erfindung des Dramatischen Styles und den Anfängen der Oper, Vernon Lee, Il Seicento (Metastasio) Guerzoni, Il Teatro Italiano del Secolo 18. Metastasio, Opere Venesia 1731, R. Wagner Oper und Drama.

och bland de på Mazarins initiativ uppförda italienska operorna bör i detta sammanhang nämnas Nozze de Peleo et Theti af Carlo Caproli (1654). Emellertid fortsätter den rent franska baletten att odlas som tillförne, och särskildt var det en f. d. italiensk kökspojke hos M:me de Montpensier, familjärt kallad Baptiste, som utvecklade genren och inflätade i sina baletter vid sidan af sinnlig och elegant dansmusik smärre symfoniska satser. Det var samme Baptiste, som sedermera under namn af Lully skulle blifva den moderna franska tonkonstens fader. Ännu nöjde han sig dock med att allt mer utveckla balettformen och Molières La Princesse d'Élide och Quinaults Psyché äro genrens storverk, och ännu i dag, om man ögnar i texterna, kan man i fantasien få en skimrande aning om dessa festspels trollkraft af ögonlust, vers och musik, ungefär som om man ensam i en slottssal i Versailles såge plafondens olympiska gestalter vakna upp till lif och under siratliga danssteg med af ungdom och värdighet lika präglade röster sjunga en kantat af mytologisk och behaglig skönhet.

Emellertid hade samtidigt i Frankrike verklig opera förekommit, och som dess grundläggare förtjäna att ihågkommas Pierre Perrin och Robert Cambert, den förre poet, den senare tonsättare. Efter växlande strider och försök uppförde dessa 1671 det sångspel, Pomone, med hvilket den franska »Musikaliska Akademien», som operascenen kallades, den 3 mars detta år invigdes. Men Perrin var en dålig poet, Cambert, att döma efter det lilla som

finns kvar af hans musik, en medelmåttig komponist, ingendera företaget vuxen. Så mycket lättare gick det för den afundsjuke och hänsynslöse Lully att, stödd på sitt inflytande hos Ludvig XIV, störta rivalerna och själf tillägna sig opera-privilegiet. Detta skedde 1672 och nu begynte i Frankrike den stora operans glanstid. Med sin anpassningsförmåga till det lands uppfattning, i hvilket han verkade, införde Lully ingalunda den italienska operans seder och teknik i Frankrike. Ännu strängare än de äldre italienska tonsättarna höll han fast vid det dramatiska och antikiserande, och hans till Quinaults texter skrifna operor röja Ludvig XIV:s klassicitet. Tragédie mise en Musique var den betecknande titeln hans operor förde, och det recitativa elementet är absolut förhärskande i hans partitur. Till och med körer och ensembler hafva en reciterande karaktär, allt rent melodiskt uppgående i känslor bannlystes, och utom dansmusiken, bacchanalerna och den af Lully konstnärligt utvecklade uvertyren var det hela musikalisk retorik, sångbar dramatisk deklamation. Djupt underlägsen den italienska systerkonsten i fråga om melodik och lyriska sångformer, stod den Lullyska operan dock onekligen idealet af ett musikdrama närmare. Studerar man de Quinaultska texterna, finner man visserligen, att de hafva ett bestämdt dramatiskt temperament, och det är endast i de bredt hållna körerna, som det lyriska elementet strömmar fram. Quinaults hela veka anläggning med dess böjelse för det preciösa, eleganta och känslofullt naiva gjorde dock, att i hans texter den stränga stilen och den patetiska kraften ofta

saknas, och hans tragedier äro med sina fria vers, i hvilka stansformen äfven intränger i dialogen, ej sällan konventionellt lyriska, också de. Dock bör därvidlag ej förgätas, att äfven den äldre franska tragedien stundom hade samma lyriska färgning. Quinaults Thesée, Alceste, m. fl. äro i fråga om kompositionens klarhet, det taktfulla och lagoma användandet af »det underbara», handlingens förflyttning till en för musik passande fantasivärld, versens fritt kadenserade tonfall, mästerverk som den franska operalibretton sedermera sällan öfverträffat.

I de banor, som det Lully-Quinaultska sångspelet inslagit, fortsatte den franska operan med Rameau, hvilken med större musikalisk skaparkraft och rikare kontrapunktisk lärdom fullföljde Lullys verk och utvecklade den musikaliska deklamationen ännu skarpare och precisare, och först på 1750-talet började de italienska principerna göra sig gällande i Paris. Deras första kända banerförare var, som bekant, Rousseau, och uppförandet af Pergoleses La Serva Padrona och Jean Jacques' däraf inspirerade täcka sångspel Le Devin du Village (1752) gjorde först en hvälfning, följd af den bekanta striden mellan den franska och den italienska musiken: »le coin du roi» och »le coin de la reine» (efter platserna uti operasalongen), i hvilken Rousseau utgaf den viktigaste stridsskriften, hans berömda Lettre sur la musique française (1753).

I sin Dictionnaire de la Musique (1753—64)

samlade slutligen Rousseau hela sin teoretiska verksamhet i de musikaliska stridsfrågorna och uttalade i de flesta punkter sin fördömelse öfver det Lully-Rameauska sångdramat och sin anslutning till den neapolitanska komponistskolan. Det italienska inflytandet bidrog att i Frankrike skapa den komiska operan, sådan den utvecklades af Grétry, men den stora heroiska operan fortlefde i sin gamla skepnad, och det var med närmande till det bästa och sundaste i dess väsen, Gluck åstadkom sin storartade förnyelse af operan, skapande det enda rätta musikdrama, som konstens historia känner före Richard Wagner. Redan denna korta skiss öfver den franska operans utveckling till år 1774 — då Glucks Iphigénie för första gången efter många svårigheter och kabaler gick öfver Pariserscenen — gör det klart, att den franska operalibretton alltjämt bevarade det skaplynne, den redan erhållit hos Quinault. Dramatiska scener i fria vers, flödande lyrik i körpartierna, klar och sluten komposition, se där de formella egenheterna i alla dessa operatexter, aldrig gående upp i Metastasios genommusikaliska kantatstil. Ja, operan fick, sådan den sedermera odlades hos Fontenelle och Lamotte m. fl., med sitt mytologiska eller pastorala innehåll en kallare, mer stiliserad, af sorgespelet påverkad prägel än hos Quinault. Ett nytt initiativ i stället för denna konventionella stångpisk-antik och en på en gång renare och mjukare linjeföring visa först de texter, som Duroullet och Guillard skrefvo för Gluck med anslutning till Calsabigis reformer — det är en företeelse, som

bringar i minnet, hur Prudhon löser den verkliga antikens väsen ur de efter-Poussinska-reglerna*.

Denna litteraturhistoriska öfversikt synes kanske nog vidlyftig, men förtjänar dock sin plats vid tal om vår svenska operas utgångspunkt: Thétis och Pelée. Wellander var själf, som redan är visadt, en musikaliskt bildad man, hvilken både praktiskt och teoretiskt kände de stora rörelserna inom den samtida tonkonsten. Hans »tal om Musique» visar särskildt ett ingående studium af Rousseaus Lettre sur la Musique Française, och förteckningen på hans eget musikbibliotek, liksom hans uttalanden flerstädes, röja en utpräglad smak för den italienska tonkonsten, sådan den neapolitanska skolans mästare tolkat den. Lägger man härtill, att Thétis och Pelées libretto skrefs för Uttini, hvilkens partitur, enligt en kännare som Adolf Lindgren (Svenska Hofkapellmästare), äro typiska uttryck af den för-Gluckska italienska operan med dess »huldsaliga, sinnligt smekande monotonie, blanc-manger utan starkare harmonisk eller rytmisk krydda, ändlösa arior och stereotypa sequenser af vokaliser», kunde man vänta, att Wellanders text skulle blifva en efterbildning af den Metastasiska, rent lyriska operan. Men Wellander har tydligen lärt af både det italienska och det franska sångspelets teknik. Om det förra erinra de många ariorna, det antikverade, från herdedramat stammande ekot, personifieradt i en nymf, den lyriska hållningen på det hela, medan

* Ch. Nuitter et Er. Thoinan, Les Origines de l'opéra Français, Radet, Lully, Alb. Jansen, J. J. Rousseau als musiker, Desnoiterres, Gluck et Piccini, Marx, Gluck und die Oper.

enstaka kraftfulla dramatiska scener liksom bruket af den tragiska alexandrinen påminna om den franska paradoperan. Till diktionen är Wellander, som Quinault, naiv med familjära uttryck och hvardagliga vändningar — man läse för att se likheten t. ex. Quinaults *Cadmus* — och hans språk är ej stiliseradt, som Fontenelles, efter slottsspektaklets kalla och förnäma ceremoniell. Dock torde denna lutning mot det alldagliga i stilen hos Wellander äfven bero på hans egen småborgerliga anläggning, som blott med ansträngning lät honom röra sig på den tragiska kothurnen. Thétis och Pelées hybrida, kanske det Metastasiska sångspelet närmast stående anda, blef dock ej i Sverige så banbrytande som man kunnat vänta. Den Gluckska libretton förändrade smaken och fann särskildt i Kellgren en entusiastisk förespråkare, hvilkens händer dock vid utarbetandet af texterna voro för mycket bundna, för att kunna realisera det ideal af ett sångspel, som föresväfvade honom. (I bref till Zibet talar han om konstartens rätta skick med en framsynthet, som låter honom predika rent Wagnerska läror.) Detta hindrar dock aldrig, att Thétis och Pelée rymmer en verklig fond af ungdomlig poesi. Den gamla gudasagans figurer hafva fått det leende och ömma lifvet i en Bouchersk panneau, och denna lyrik full af klang förklarar den stadigvarande omtyckthet Thétis och Pelée förvärfvade hos en hel generation.

Härmed är Wellanders egentliga litterära period emellan 1764—76 skärskådad. Redan 1772 hade han skrifvit till Lidén: »Mina sysslor kalla mig från Parnassen till våra sterbhus. Jag måste mera ömma

för enkors och faderlösas rop än vidare akta på Sånggudinnornas väl.» Än mindre tid fick han från och med 1776, då han blifvit Rådman och Kämners Præses och hade fullt med ämbetsgöromål; och efter 1777, då han som stadig äkta man satt foten under eget bord, skrifver Wellander knappast annat än obetydliga tillfällighetsverser, som endast sällan hafva något litterärt värde. Redan i april 1777 säger han till Lidén: »Mina verser äro snart räknade. Jag vill föga kännas vid flera än dem som finnas i Våra Vitterhetsnöjen och kanske några andra som utom dessa blifvit tryckta och merendels utmärkta med W***. En hel hop af annat sladder, som jag vid tillfällen sammanrafsat, bränner jag upp så fort jag hinner och tror mig med hvar brasa göra den vittra verlden en behaglig tjenst. Måtte ock tillstå att en sådan brand vore nödig hos flere våra authorer. Sjelfva Dalin hade på det sättet efter sin död bordt blifva mindre diger, med en noga granskning borde hans arbeten kunna rymmas i två skäliga band. De öfriga occasionsverserna hade han visserligen sjelf utmönstrat om han lefvat.» Ett par år därefter, 1781, heter det på nytt i ett bref om samma ämne ännu blygsammare med anledning af den själfbiografi, han uppsatt för Braads Ostrogothia litterata, att han genomgått sina »små snillefoster»: »de duga till ingenting, men Gud ske lof, att det icke heller utgör någon stark samling. Numera skrifver jag sällan sjelf, men läser gerna hvad som är väl skrifvet af andra.»

Tillräckligt många prof på Wellanders strövers *

* Sid. 187—199.

äro redan meddelade för att vidare upptaga platsen med dylika obetydligheter. Vill man karaktärisera dessa stycken från Wellanders äldre dar och i dem söka fram något af hans själsutveckling, är det ett vekare, religiöst drag, som mer och mer kommer fram, och ren kristlig resignation efterträder den anslutning till stoisk fatalism, som förut gjort sig hörd i hans dikter under intryck af dagens mode. Redan ett litet poem (december 1775) Til en kär Anförvandt, har en from om ock rationalistisk psalmton:

Se min Vän hur Tiden rasar
Skiftvis mellan Lif och Död,
Hjertat ömsom gläds och fasar
Än i lekar, än i nöd.
Vi på Tidens vågor flyta
Mellan verldens dolda skär,
Snart en storm vårt lugn kan bryta,
Och vårt fartyg bräckligt är.

Lycklig den som varsamt seglar
Med den vind som Himlen ger,
Sig i Tidens skiften speglar
Och åt rätta hamnen ser.
Verldens haf och Tidens vågor
Hota oss med äfventyr
Vördom under ro och plågor
Den som verldars öden styr.

Allt innerligare klingade i hans bröst den kristliga undergifvenhetens sträng, ju mer åren gingo och ju dunklare lifvets spel med alla sina gåtor tedde sig för hans syn, ju outgrundligare utan religionens förklaring döden skulle vara, där den gick

genom blomsterparken, ej blott fällande de vissna gräsen, men — som det heter i en griftdikt — nästan döljande i sin grymhet:

För täckt och skönt ett slags behag.

Starkast och innerligast gaf sig denna känsla luft i hans lilla grafdikt öfver den egne sonen från januari 1782:

Du är då mer ej min — Du älskvärda Lån
Så kärt at ha, så svårt at mista!
Jag öm och rörd, som Far, såg Dina ögon brista,
Men hörde liksom långt ifrån:
»Af tvenne Dina små, gif nu igen den sista
Jag vara skall hans Gud och han skall bli min son».

Opp Lilla! var Dit tal de glada ögonblick,
Då kär åt Far och Mor, Du späda armar räckte,
Nu öfver stjernors krets, Gud sjelf sin famn Dig sträckte
Och glad, så snart Du höra fick
Af Änglars fröjderop, som Dig ur dvalan väckte,
Opp Lilla! från vår jord Du opp till himlen gick.

Formellt taget vittna några af Wellanders senare dikter om bemödanden att efterlikna det obesvärade konversationsmaner, som präglade den gustavianska epitren, sådan Kellgren och andra med oefterhärmlig elegans odlade den. Men det är med synbar ansträngning den hedervärde rådmannen söker anslå denna salongsresonörens ton af lätt och ystert skämt. Man läse t. ex. hans skaldebref till Kgl. Medailleuren Fehrman i anledning af dennes bröllop »som skedde helt tyst» (1781). Wellander låter Apollo vredgas öfver att Fehrman gift sig i

hemlighet och så förtagit gudens söner, de stackars rimmarna, all möjlighet att vinna guld med bröllopsvers, och dikten lyktar med följande sens moral:

Den dom Dig Phoebus ger, jag strax contrasignerar:
Alt hvad Du hädanåt graverar,
Och i Dit nya Gips naturligt modellerar,
Skall tvifvelsutan blifva likt,
Och genom Teckningskonsten rikt
Af skönhet, eld och lif och värma,
Dock ej mer sällsynt i sitt slag
Än at hvar bonde natt och dag
Skall denna konsten kunna härma.

Hur tafatt falla icke orden och hvilken mängd af frivola men yra och leende infall skulle ej en man som Oxenstjerna gjutit in i ett tema som detta, i verser glimmande som champagneskum!

En följd af skaldebref äro också de sista vittnesbörden om Wellanders poetiska intresse. Det är icke mindre än sju längre och kortare epistlar skrifna för en poetisk korrespondens, som Wellander förde med den på sin tid ryktbare skalden och publikanen Anders Nicander i Västervik. Som denna poetiska notväxling föranledde ett efterspel, i hvilket blef inblandad en långt större man än någon af de båda korrespondenterna — Kellgren själf, skall jag ett ögonblick dröja vid densamma, ehuruväl denna episod i Wellanders lif redan rönt hedern att behandlas af Henrik Schück (Gamla Papper II).

Anders Nicander var född 1707 i Näshult i Kronobergs län, där hans fader var kyrkoherde. Redan vid 15 års ålder — berättar Västerviks historiograf Sivers, hvilken betraktar honom som

en af sin fädernestads yppersta notabiliteter — höll han en latinsk oration »De Vigilantia», och året därpå talade han på grekisk vers. I Lund gjorde han stor lycka som latinsk poet och sökte 1732 blifva poeseos professor i Uppsala. Det misslyckades, oaktadt han påpekade, att hela världen genljöd af hans sånggudinnas ryktbarhet, och han sökte då bärgning och befordran som ämbetsman i Stockholm. Han auskulterade i hofrätten och vände sig sedan till tullverket. 1735 tillägnade han sin öfversättning af Derhams »Astro-Theologie eller himmelska Kropparnes Betracktelse, Til ögonskenligt bewis at en Gud är til», åt samtlige »General Tull Arende Societetens Respective Herrar och Fullmäcktige» och redan 1737 blef han också utnämnd till »Controlleur vid Stora Sjötullen» i Västervik. Ehuru han erhöll åtskilliga andra uppdrag, som att vara »Packhusinspecteur» och »Manufactur-Contorets ombudsman», fick han god tid till vittra förströelser och gjorde sig bekant genom en mängd skrifter. Mest förtjusning hos en beundrande samtid uppväckte utan fråga de rena poetiska taskspelarkonster, med hvilka han uppbyggde världen, som hans Onomastica och Anagrammata (särskildt i Salvius' Lärda Tidningar och sedan i Allehanda m. fl.), men han utarbetade äfven andra verk af intresse om också ej af synnerligt poetiskt värde. På uppmaning af presidenten G. Palmfelt hade han redan 1737 utgifvit en metrisk undersökning Oförgripelige Anmerckningar öfwer Swenska Skaldekonsten jemte Förslag och Bewis, at den samma kan äfwen bindas

til de Reglor som den Latinska har til Rättesnöre. Som titeln visar, var det ett försvar för den antika prosodiens tillämpning på den svenska diktningen, och Nicander ansåg, att denna först med iakttagande af de klassiska reglerna kunde nå fullkomning »både i anseende til angenämhet och regelmätighet, så at hvar och en Sot Matts och Pär Rimmare ej finge tilstånd, at til Språkets wanähra gifwa en hop odugeligit kram i dagsliuset». Som paradigm till sina regler meddelar Nicander en hexametrisk öfversättning af Huets latinska eklog Vitis, och sedermera utarbetade han en hel rad af öfversättningar, bearbetningar och originaldikter på »hjältvers». — Det var först och främst intet mindre än en försvenskning af Virgilii Aeneid* och Ekloger, de äro emellertid utan all poetisk fläkt. Vida bättre lyckades Nicander på ett annat fält — gnostisk poesi på hexameter — Jesu Syrach, Salomos Ordspråk, Konunga och Höfdinga Styrelse, Salomos Predikare bearbetade han i ej sällan kärnfulla och fyndiga hexametrar, och alla dessa fromhetsbud och vishetsregler hafva gammaldags saft och märg i hans konkreta och folkliga språk, som bevarar den drastiska kulören, manhaftigheten och kärvänligheten i sextonhundratalets svenska didaktik. I all synnerhet gäller detta den samling af hexametriska ordspråk, han under titeln Gamla Sanningar i Ny Drägt i icke mindre än 10 häften utgifvit**. I dessa massor af

* Första och andra sången tryckt 1751.

** Göteborg och Stockholm 1766 och följande år (en del i tysk öfversättning).

regler för alla lifvets områden, de högsta så väl som de lägsta, framträder en patriarkalisk, rättskaffens gammal man, som både läst böcker och under ett långt lif med många erfarenheter (Nicander var gift 4 gånger) pröfvat på litet af hvarje, och med en visserligen nykter och filiströs men varm och klar blick sett på fåfängans marknad och det yra, oförståndiga tumlet af människornas barn. Hans lärdomar äro i all sin hvardaglighet ej utan doften från ett gammaldags hem med på en gång tukt och glam kring härdens knastrande vinterbrasa. Genom sin rikedom på kulturhistoriska drag är denna bok en guldgrufva för den, som vill lära känna borgerligt hvardagslif vid 1700-talets midt. Ypperst är kanske dess nionde del, där ordstäfven sammanställas till en gästabuds-idyll. Man höre början:

Gäster bjudas i dag, vår Värd vill Supare fägna,
Värden gammal af år men ganska belefvad och artig,
Tog oss glätigt emot. Värdinnan sockrade talet
Och med största behag oss alla tillhopa bemötte.
Bränvin börja vi med, så retas lusten att äta,
Skinkan smakade skönt, men bör dock dämpas i bränvin,
Blomkål åto vi sen, på kålen söpo de flesta.
Bränvin åter igen på fisken måste vi supa.
Så på steken igen. Vårt matöl vattnade kakan,
Sist Panacéa beröms som förr var blandat i Caffe,
Nu blef tagen i The med gulan af ägget i koppen,
Således lefves i dag, och således fägna vi Gäster.

Nicander har äfven skrifvit andliga betraktelser och tillfällighetsdikter, men allt på epikens stolta rytm.

Med denne hedersgubbe kom Wellander i beröring 1777, därigenom att den vittre tullmannen tyckes hafva på vers gratulerat sin poetiska kollega* i Stockholms Rådhusrätt vid dennes bröllop. Wellander svarade på artigheten, och från och med början af 1779 finna vi dem båda inbegripna i en liflig poetisk korrespondens. Wellanders första skaldebref till Västervik är dateradt den 24 februari detta år och skrifvet i själfva domstolen »under upprop i civila mål». Med en poetisk talförhet, som skulle föreställa världsmannalätthet och med en artighet, ägnad att i sin urbanitet förbrylla den ärlige småstadsskalden, skildrar Wellander, hur Apollo själf i en syn, tack vare Nicanders vers, låtit honom stämma den så länge glömda lyran:

Stadd mellan två gudomligheter
Man gerna rådvill blir hvem man bör anse störst?
Der Themis tempel har, vill hon bli dyrkad först.
Men Sånggudinnans blick var här bland rariteter,
Och Themis vanligt sträng nu mild och foglig var,
Följ sade Hon den kraft som gammal kärlek har.
Af en Nicandrisk eld så hög, så ren och klar
En liflig värme redan kändes,
Och af det bloss Gudinnan bar
Min lilla skaldegnista tändes.

Nicander svarade per omgående med latinska vers, och Wellander, upptagen som han var och ej synnerligen improvisatoriskt anlagd, hade ej lätt att svara den alltid punktlige tulluppsyningsmannen,

* Bland andra poetiska gratulanter var Sam. Gagnerus, hvilken uppvaktade med »Den öfvervunne Philosophen», andra delen, svar på en dikt med detta namn, som W. gifvit Gagnerus vid dennes bröllop.

från hvilkens vigda penna romarversen flödade i oförtröttad svada. Så heter det i Wellanders femte rimbref (20 augusti 1779):

Hur snällt från Westervik din post med brefven går,
Men flere på en gång jag icke sällan får.
Jag kan en sådan skörd så mycket mindre rata,
Som en Nicanders bref jag alt för gerna ser.
De tre med sista post af trenne skilda data
Jag fick på samma dag, om de ock varit fler,
Jag det ej missnöjt sett, ty hvad du vittert ger,
Mig smakar alltid efter mer.

Det blef en smula besvärligt på längden att ständigt gifva svar på tal, så mycket mera som Wellander ej alltid var i det goda och skämtsamma humör som kräfdes.

Min Skaldemö från sin brustna spel
Ej kan sin sång till glädje styra.
Jag vill så gerna le, men af ett gammalt fel
Har denna Nymphen svårt, att stämma om sin lyra
Och hänryckt i sin skaldeyra
Hon likt det trefna bi ur blomstrens fina rör
Drar sötma hvar den finns, men af den luft hon andas
Kan stundom något bäskt i hennes lägel blandas,
Som från det söta skiljas bör*.

Visserligen hade Nicander själf i sin vishetslära lifligt påpekat att, »snarare stupar en ung än tung och gammal i grafven», och Wellander berömmer med skäl hans sinnes friskhet, men den 18 mars 1781 kom dock döden och klappade på den gamle tullskaldens dörr. Wellander hade visserligen i

* Skaldebref till Nicander af d. 27 juli 1779.

sina bref till Lidén och Älf skämtat öfver denna poetiska skriftväxling, som han sade sig hafva fortsatt för att roa den »gamla hedersmannen», men han satte dock Nicander högt och beslöt, att »hans äreminne ej skulle glömmas». Han kom därför på den idén att låta trycka öfver den döde en hel samling med skaldestycken, som t. ex. fru Nordenflycht gjort öfver Klingenberg, och Wellander hoppades, att alla landets vittra män skulle deltaga i uppresandet af detta litterära grafmonument. Under sin östgötaresa sommaren 1781 rådgjorde Wellander härom med domprosten Sam. Älf, Nicanders gamle vän (Älf hyllade Nicander med latinska distica i dennes Betracktelser öfver Sön- och Helgdagarnas Evangelier) och efter samråd med denne var det Wellander beslöt utföra sin plan. Han skref därför ett poetiskt upprop till

Skalderne.

I som Parnassens tolkar blifvit
För Gudaspråket i vårt land,
Som Skalde-Guden själf har gifvit
En Lyra och en öfvad hand,
At Er en Vän till sinnes föra
Hvars glömda namn at hedrat göra
Jag till en oprydd Graf Er för.
Må jag er ömhet så beveka
At hjertat ej må snillet neka
En offring som till begge hör.

Bland de skalder, Wellander tänkte få till medhjälpare, voro Elers (som också stått i korrespondens med Nicander), Simmingsköld, den gamle

justitiekanslern Lilliestråle, hvilkens »Fideicomiss till Ingemund» också var gammaldags didaktik, Gjörwells vän Knut Leijonhufvud, den poetiske ryttmästaren Schmitterlöw, lektor Harlingson m. fl., alla som man ser »dii minores», men därjämte äfven Bellman och Kellgren. Lilliestråle, Knut Leijonhufvud och Schmitterlöw insände också bidrag*; de öfriga voro tröga att »erkänna Nicanders merit i skaldevägen», och hvad Kellgren angick tycktes han, som Wellander halft fruktat från början, ställa sig afgjordt motvillig mot hela företaget**. »Någon har sagt mig att han häröfver skall hafva färdigt ett bref till mig som skall vara ganska kvickt, men jag gissar ock efter hans lynne ganska satiriskt», skrifver Wellander till Älf. Det var den kända och dräpande satiren, »Bref till W. som begärt af författaren en lofsång öfver Nicander», som finnes bland hans Samlade skrifter och som kom Wellander tillhanda i december 1781. Dikten är ett bitande inlägg i den oförtröttade polemik mot alla de vittra medelmåttor, som grasserade likt gräshoppsvärmar i den svenska litteraturen, och i sitt hat mot dikt, uppfattad som logogryf, lekverk eller namnsdagsblåseri intager den en ståndpunkt, som Wellander måste sympatisera med, om ock han ej helt och konsekvent kunde höja sig till densamma. Diktens kärna äro de tre raderna:

* Lilliestråles och Schmitterlöws finnas bland Wellanders papper. Det förra trycktes i Stockholms Posten 1782 d. 25 jan.

** Stockholms Posten hade drifvit med Nicander 25 nov. 1778 (jfr 7 dec. samma år).

Har Skalden icke sjelf beredt sitt eget låf,
Har minnets Gud ej sagt: Lef qvar i Dina skrifter,
Skall glömskans Gud för evigt säga: Sof!

Med skarp ironi löjliggör Kellgren den salige anagramisten, som sågs i Dagligt Allehanda:

Med Chronodistiskt raseri
I hvarje bokstafsord et utfäst antal blanda
Af M, D, C, L, X, V, I.

Den öfverlägsna dikten, som också är tillräcklig kritik af Wellanders egna försök till rimbref, ligger ännu bland Wellanders papper med Kellgrens fina handstil och öfverensstämmer i det hela med den tryckta versionen*, med undantag af att den slutar med följande strof, som utgifvarna af de samlade skrifterna strukit:

Men om i mjugg han sina vänner
Med några sånger har förnöjt,
Som vett och smak och snille röjt.
Och dem ej allmänheten känner,
Och kall för det beröm, som lifvar en Poet,
Han endast fram i ljuset gifvit
Allt hvad han platt och smaklöst skrifvit
Vett, smak och snille i förtret,
Så tillstår jag att hans försigtighet
Har ingalunda fruktlös blifvit,
Men mon han ej för vida drifvit
Sin undransvärda blygsamhet?

Wellander tänkte svara på »skottkolfvarne» mot Nicander och »de örfilar han sjelf fått för sin

* Ett ställe, just i ursäkten för den erotiska dristigheten, har i första formningen ännu kvar några rader med hela den Kellgrenska ungdomsdiktningens själfsvåld.

proposition» — som han uttrycker sig, och han svingar klingan för att afvärja stötarna. Af detta svaromål har Schück tryckt några rader; det föreligger i sin helhet bland Wellanders papper. Det är i alla afseenden tamt, och karaktäristiskt för den beskedlige rådmannens goda hjärta är, att det enda skarpa ställe mot Kellgren, som ursprungligen fanns i svaret, ej kom längre än till kladden. Det var verserna:

Du som så menskligt känt, så skickligt lärt att lofva
De nöjen Cloë ger vid någon ledig stund,
Då Dygden tar en liten blund:
På sådan älskad mull du sjöng af hjertats grund.
Men Minnet väckte ej dem Glömskan dömt att sofva
Mamsell Le Clerc och Rosenlund.

Kvar stod som den enda pilen i Wellanders saktmodiga genmäle:

Jag icke medge kan att Lagren sämre är
Som en Apollos son på kyrkogården finner
Än den man smickervis för »döpta gracer» vinner.

Eljes utgick Wellander från Kellgrens egen förklaring, att Eros ensamt inspirerat hans dikter, och den åldrade rådmannen erinrar om, att den dagen kunde komma, den kulna höstdagen:

När åldern all din flamma släcker,
Och ingen Cloë mer med dig till Paphos går.

Då skulle Kellgren finna den varaktiga vänskapen vara värd ett högre pris än det yra nöjet. Wellander försvarar Nicander, hänvisar till efter-

världens dom och slutar med en artighet om näktergalsklangen i Kellgrens egen luta. — Flera ställen i Wellanders bref till Lidén och Älf visa, att han varit betänkt att ej skicka af svaret till den fruktade satirikern, och hela eftermälet öfver Nicander gick om intet på grund af Kellgrens kritik, som gjorde förslagsställaren själf tveksam i omdömet om tullkontrollörens poetiska förtjänster. Men att Wellander till slut sände Kellgren sitt svaromål, framgår dock otvetydigt i dennes Åter-svar till W***, hvilket just replikerar på Wellanders visa råd att vända kärleksguden ryggen:

Tack för den faderliga aga,
Som jag så väl förtjent och Du så lindrigt gaf.
Om ej för evigt dömd till dessa villors slaf,
Som mig förtära och behaga,
Kanske jag vid Din röst de bojor kastat af,
Dem Paphos Gud befallt mig draga,
Jag fruktar — ack! till brädden af min graf.

Det lilla poemet är för öfrigt ett mästerverk af elegans och artighet, och med ridderlig honnör för den dock, trots allt, så förtjänte föregångaren, Thétis och Pelées sångare, slutar Kellgren i ord, fullt ägnade att tillfredsställa Wellander:

Du vet hvad Lagen ej, ej Religionen vet
Att näpsa utan spö och utan afgrund röra,
Behagens moralist och Dygdernas Poet,
Du ger Satiren foglighet
Och lär förnuftet att förföra.

Kellgrens vackra åminnelsetal öfver Wellander visar också, att han ej hyste något groll utan blott vänskapliga känslor mot sin äldre poetiska kollega.

Med skäl har Schück sagt, att denna lilla litterära sammandrabbning betecknar en epok. — Den visar brytningen mellan den äldre generationen af poeter från frihetstiden med dess gammaldags traditioner och de äkta fullödiga gustavianerna. Mer typiskt än någon annan låter Wellander oss följa den svenska diktens utveckling under 1760—1770-talen, i tidskiftet mellan Creutz' och Gyllenborgs banbrytande debuter och Kellgrens. Liksom sina vänner, Lidén, Älf, Gagnerus, var Wellander en konservativt lagd personlighet. Tag det namn, hvilket likt ett reagens-papper just visar, hvart en personlighet hör i 1700-talets senare hälft, namnet Voltaire, och man ser, att Wellander delar den åskådning, Gjörwell i Sv. Mercurius och annorstädes förfäktat i fråga om den store oppositionsmannen. »Voltaire passerar i Paris,» skrifver Wellander på tal om La Harpes litterära korrespondens, å hvilken Gustaf III var prenumerant, »till skiftes som afgud och som en gammal narr. För hans snille kunde jag vara hogad att räkna honom i den förra classen, för hans irreligiösa hjerta sätter jag honom med all öfvertygelse i den senare. Jag kan ej förlåta all den skandal, hvarmed han ännu på grafvens brädd så oförskämdt fortfar i Religions-vägen.» Om de svenska målsmännen för samma riktning talar han på enahanda vis, och Kellgren själf är för honom, som för Gjörwell, den kvicke bespottaren med det kalla hjärtat och det ofromma sinnet. Liksom flera män af sin åldersklass betecknar Wellander så en hvilopunkt i upplysningsstridens utveckling i Sverige, och det är just eme-

dan han så typiskt representerar öfvergången mellan Dalinsk epigondikt och gustaviansk poesi, som han är intressant. Som vänskapens skald, påverkad af Gyllenborg, som älskvärd och genommusikalisk visdiktare vid sidan af Tilas och slutligen som vår första operas klassiske librettist har han väl förtjänat en med lager och lyra krönt minnessten åtminstone vid yttermuren af den svenska skaldekonstens Pantheon.

Förteckning öfver Johan Wellanders tryckta skrifter.*

Sorje-Tankar yttrade Tå Kyrkoherdens vid Wickenstad och Rakeryds loflige Församlingar Herr Daniel Klings Kiära Son, Then äreborne samt för dygd och vitterlek af allom rättsintom älskade Gymnasisten wid Kongl. Gymnasium i Linköping Gabriel Kling — öfverantwardade sin siäl i Guds händer dhen 13 Juli 1753. Linköping, Gabriel Biörkegren 1753. 4:o.

Primæ Jurisprudentiæ Communis Suecanæ Lineæ Qvarum Particularum Priman de Jurisprudentia Svecana in Genere et Methodo Eandem Tractandi. Diss. Acad. Præs. Olavus Rabenius. Upsaliæ 1760. 4:o.

Skaldebref till Damon och Aminta, En månad Efter Deras Bröllop den 1 Juli 1764. Stockholm, Kgl. Tryckeriet 1764. 4:o.

Til Notarien i Kongl. Slotts-Cancelliet, Herr Henric v. Sivers, samt Fröken Hedvig Christina Reutersverd, På deras Bröllops-Dag den 1 Januari 1766. — Stockholm, Kgl. Tryckeriet 1760. 8:o.

Öfver Directeurens och Riddarens Herr Claes Grills Död, den 6 November 1767. Stockholm, Lars Salvius 1767. 4:o.

Til Medicinæ Licentiaten af Östgötha Nation Herr Henric Sparrschuch, vid dess Promotion Til Medicinæ Doctor, Den 11 November 1768. Upsala, Joh. Edman Acad. Boktr. 1768. 4:o.

En Vitterhets-Älskares Tankesätt om Vänner i Vitterhetsnöjen I. Stockholm 1769.

* Efter Braad Ostrogothia Litterata och Wellanders egna bref, handskrifter och promemorior etc.

Försök om Lyckan i Vitterhetsnöjen I. Båda omtryckta hos Hanselli.

Daphne och Lisimon, Vid et sorgeligt tilfälle, Den 27 November 1769. Stockholm 1769. 4:o. Äfven Allmänna Tidningar d. 19 Febr. 1770.

Öfver Herr Johan Fr. Wertmüller 1770. Stockholm, Folio. Äfven Allmänna Tidningar d. 9 Mars 1770.

Minne af Herr Johan Fredric Wertmüller af en sörjande Wän. Stockholm 1770. Grefingska Tryckeriet. 4:o.

Öfver Fru Olins Concert d. 25 April (»När nöjets glade Gud» etc. . . .) d. 28 April Allmänna Tidningar 1770.

Elegie	i Vitterhetsnöjen II.		Stockholm 1770.
Förnuftig Kärlek	i	»	»
Nöden har ingen Lag	i	»	»
Öfversättning	i	»	»
» ur Seneca	i	»	»
Til Iris	i	»	»

Alla omtryckta hos Hanselli.

Öfver Konungens Död den 12 Febr. 1771 jämte Ord Til en Sorge-Musique öfver Konungens Död. Lämpade efter en Mottetto af Pergolese. Stockholm, f. d. Grefingska Tryckeriet 1771. 8:o. Också i Vitterhetsnöjen III. Stockholm 1772 och sedermera omtryckt hos Hanselli.

Duetto Hörande Til Slutet af Sorge-Musiquen öfver Konungens död. Stockholm 1771. 8:o. Äfven hophäftad med föregående.

Den Femtonde December År 1768. Stockholm, f. d. Grefingska Tryckeriet 1771. 4:o.

Öfver-Notarien Herr Carl Robecks Dödsfall 2 Juni 1771. Stockholm, P. Hesselberg 1771. 4:o.

Ord till Musiquen vid Högst Salig Hans Maj:t Konung Adolph Friederichs Begrafning i Kgl. Riddareholmskyrkan d. 30 Juli 1771. Stockholm, Henr. Fougt 1771. 4:o. Omtryckt hos Hanselli.

Vid Första Tidningen om Hof-Rätts-Rådets Frantz Paul Teuchlers Dödsfall 14 December 1771. Stockholm, H. Fougt 1771. 4:o.

Til En Bedröfvad Famille, Vid Förlusten af Herr Hofrådet Frantz Paul Teuchler 14 December 1771. Stockholm, H. Fougt 1771. 4:o.

Råd till Eurilla i Vitterhetsnöjen III. Stockholm 1772. Omtryckt hos Hanselli.

Til en Sörjande Wän vid tidningen om Juris och Oeconomie Professorens i Upsala Herr Doctor Henric Frosteri död 1772. Stockholm, H. Fougt 1772. 4:o.

Sångstycken til Deras Kongl. Majesteters Krönings-Act 29 Maji 1772. Stockholm 1772. P. Hesselberg. 8:o. Omtryckt hos Hanselli.

Til Herr Johan Anders Wennberg. Äldste Son af Banco-Commissarien Herr Eric Samuel Wennberg Då Han 14 Juni 1172 upläste et Tal öfver Konung Gustaf den III:djes kröning. Stockholm, P. Hesselberg 1772. 4:o.

Skål den 19 Augusti 1772. Stockholm, Johan Georg Lange 1772. 8:o. Äfven Norrköping, Benjamin Blume 1772. 8:o. »Efter tryckt exemplar ifrån Stockholm.»

Tankar öfver Fru Margaretha Hadelins Dödeliga Frånfälle 12 Nov. 1772. Stockholm 1773. P. Hesselberg. 4:o.

Thétis och Pelée Opera i Fem Acter upförd på den Kongl. Theatern första gången den 18 Januari 1773. Stockholm, Kongl. Tryckeriet 1773. 4:o. För omtryck af de olika upplagorna af Thétis och Pelée se Klemming Sveriges Dramatiska Litteratur s. 99, till hvilken kan tillfogas, att hela operan omtrycktes i Hwad Nytt? Hwad Nytt 1773.

Til Herr Johan Grevesmühl jun. och Mademoiselle Anna Beata Sondel på deras Bröllops-Dag den 1:a Oct. 1773. Stockholm 1773. L. Wennberg. 4:o.

Skaldebref Til Fru Johanna Margaretha Af Bjerkén den 29 Maji 1774. Stockholm 1774. J. S. Lange. 8:o. Gjörwell Samlaren V 553, sedermera omtryckt hos Hanselli.

Öfversättning af D:r O. Celsii bröllopsskrift öfver Kyrkoherde Nymanson 1768. Samlaren V 1774, pag. 568. Omtryckt hos Hanselli.

Öfver Kon. Gustaf I:s Ärestod, då den aftäcktes d. 5

Juni 1774. Samlaren 1774 V, p. 638—9. Omtryckt hos Hanselli.

Impromtu den 7 Oct. 1774 af W***. Stockholm, P. Hesselberg. 8:o.

Sångstycken vid Adolph Friederichs Kyrkas Invigning den 29 Nov. 1774. Stockholm, H. Fougt 1774. 8:o. Hwad Nytt? d. 17 Febr. 1774. Adressen d. 8 Juni 1775. Omtryckt hos Hanselli.

Tankar vid Fru Brigitta Maria Schagerströms Jordafärd 28 April 1776. Stockholm 1776. P. Hesselberg. 4:o.

Sångstycken til Musiquen uti Ulricæ Eleonoræ Kyrka 10 Maji 1778, då A. Asplund i sitt Embete invigdes. Stockholm 1778. Holmerus. 4:o. Delvis samma text som i Sångstycken vid Adolph Friederichs kyrkas invigning.

Bästa Propositionen den 1 Nov. 1778. Norrköping 1778. Blume. 8:o. Stockholms-Posten d. 9 Nov., Dagligt Allehanda d. 10 och 11 Nov. 1778.

Prinsens Skål. Stockholms-Posten 25 November 1778.

Til En Sörjande Vän, Revisorn J. A. Schmidt vid dess kära hustrus Fru A. M. Bergs begrafning 26 Dec. 1779. Stockholm 1779. Wennberg & C:o. 4:0. Stockholms-Posten d. 8 Jan. 1780.

Til Söta Far-Far Dom-Probsten, Herr Joh. Sparrschuch, Då Han d. 5 Nov. 1776 och 5 Nov. 1779 Fylde sit 77:de och 80:de ålders år Från Anna Brita Sparrschuch. Linköping 1779. Biörkegrens Enka. 8:o.

Verserna under bilderna i den af Pro Fide et Christianismo utgifna och Kronprinsen dedicerade Barnaboken. Stockholm 1780.

Skaldebref til Kgl. Medailleuren H. Carl Gustaf Fehrman i anledning af hans bröllop som skedde helt tyst d. 1 Okt. 1781. Stockholm 1781. Wennberg & C:o. 4:o.

Öfver en välförtjent befordran d. 23 Oct. 1781, til Dom-Probsten S. Älf. Dagligt Allehanda d. 19 Nov. 1781.

Öfver Assesorens Herr Chr. Heinr. Braads dödsfall d. 11 Okt. 1781. Norrköping 1781. Blume & Raam. 4:o. Dagligt Allehanda d. 7 Jan. 1782.

Minne af Herr Bengt Samuel Wellander, död d. 2 Jan.

1782. Stockholm 1782. Stockholm, Kgl. Ordens-tryckeriet 1782. 8:o.
Äfven under titeln: En öm Fars Minne af Et litet kärt Barn, d. 2 Jan. 1782. Stockholm 1782. Stolpe. 8:o. Med tilläggsvers Til Fadren af C. Biörnberg.
Suckar, epigram, Välsignade Tryckfriheten d. 27 Febr. 1782.

*

Johan Wellander. Samlade Dikter utgifna af Hanselli. Upsala. 1852.
Inbjudningsvers till Carl Michael Bellman. Illustrerad Tidning 1866, s. 55. Jfr. Eichhorn, Bellmans Skrifter. Ny Samling. Stockholm 1877. II, s. 88.
Epigram til Johan Gabriel Oxenstierna, Dagboksanteckningar af Johan Gabriel Oxenstierna, utgifna genom G. Stiernström. Upsala 1881 s. 100.
Skaldebref till Anders Nicander. H. Schück Gamla Papper. II. Stockholm.

Förut otryckta i detta arbete nämnda eller citerade arbeten af Johan Wellander:

Tillägg.

Liknelsen mellan teologien och filosofien och Sara och Hagar i Högströms Förnuftiga Tanckar om Gud (s. 65), stammar i själfva verket från Leibniz' Théodicée, Disc. préliminaire — Leibniz Phil. Schrift. Herausg. v. Gerhardt. Berlin 1885, VI, s. 60.

INNEHÅLL.

Redaktionelt.

Af den stort tänkta *Linné*-skildring, *Oscar Levertin* mer än tio år samlat stoff till, hvilket han vid sin död just höll på att ordna och utarbeta, hade blott några få kapitel hunnit bli så pass färdiga, att de kunde offentliggöras. De utkommo till julen 1906 under titeln: »*Carl von Linné.* Några kapitel ur ett oafslutadt arbete», ha omtryckts 1907 i ny billigare upplaga, i serien Svenskar, och ingå härmed, jämte boken om *Wellander*, som tolfte delen i Oscar Levertins *Samlade skrifter.*

Första upplagan af »*Johan Wellander.* Litteraturhistorisk studie öfver skiftet mellan frihetstiden och den gustavianska åldern» utkom 1896, tryckt å Akademiska boktryckeriet i Uppsala, och att döma af tryckorten, den långa titeln och de många citaten synes studien ha tillkommit mera som lärdomsprof än till uppbyggelse och underhållning för den stora allmänheten. Att boken likafullt har egenskaper, som göra den lämplig också för den senare uppgiften, torde väl numera kunna sägas utan att dess

vetenskapliga förtjänster därmed i minsta mån förringas.

Det inre sambandet mellan skildringen af den vittre rådmannen från 1700-talets midt och de tre psykologiska karaktärsbilder, som inleda *Svenska gestalter*, är redan påvisadt i *Redaktionelt* till nionde delen. För läsaren — som för författaren — af boken om Johan Wellander kommer hufvudintresset förmodligen att samla sig mindre kring titelfiguranten än kring de skildringar, för hvilka han fått den äran att bilda utgångspunkt, framför allt kanske kapitlet »Wellanders studentår och Upsala vid 1700-talets midt». Mot bakgrunden, skildringen af lifvet i den uppsvenska lärdomsstaden, framträder nämligen ett skuggspel af långt mer imponerande gestalter än den lille östgötastudenten, och bland dem som den siste och störste *Linné.* Så leda tanketrådarna från smått till stort och studien om Johan Wellander bebådar bokstafligen det stora verket om *Linné* — som aldrig blef fullbordadt.
